ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

3

TOMUL 37

IULIE – SEPTEMBRIE

1986

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

În ţară, revista se poate procura prin poştă, numai pe bază de abonament. Preţul unui abonament anual este de 140 lei.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la ROMPRES-FILATELIA, departamentul import-export presă, P.O.Box 12—201, telex 10376, Bucureşti, Calea Griviţei 64—66, România, sau la reprezentanţii săi în străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa: 71 119 str. I. C. Frimu 11, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 37 Nr. 3 iulie—septembrie 1986

SUMAR

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 37 **Nr. 3** **iulie—septembrie 1986**

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 37 | Nº 3 | juillet—septembre 1986

SOMMAIRE

2500 ANI DE LA PRIMA ATESTARE ISTORICĂ SCRISĂ A LUPTEI GETO-DACILOR PENTRU LIBERTATE

Cuvîntarea tovarăşului Nicolae Ceauşescu la Adunarea solemnă organizată cu prilejul celei de a 65-a aniversări a Partidului Comunist Român, de la 8 mai, cuprinde idei, teze şi orientări de o importanţă excepţională pentru toate domeniile activităţii sociale şi politice din ţara noastră. Secretarul general al partidului, preşedintele României a formulat în repetate rînduri aprecieri şi concluzii care au dat rodnice impulsuri cercetării istorice din ţara noastră, contribuind substanţial la clarificarea unor probleme esenţiale ale istoriei poporului român. Referindu-se la făurirea Partidului Comunist Român, în cuvîntarea de la 8 mai, tovarăşul Nicolae Ceauşescu afirma : „...ca exponent al clasei muncitoare, partidul nostru comunist este continuatorul celor mai bune tradiţii de luptă pentru dreptate socială şi naţională, pentru formarea şi păstrarea fiinţei poporului, a naţiunii şi a statului naţional unitar român".

„Mişcarea revoluţionară muncitorească şi partidul nostru s-au născut odată cu apariţia clasei muncitoare şi pătrunderea ideilor socialismului ştiinţific în ţara noastră, dar rădăcinile sale, ca ale unui stejar secular, sînt ancorate adînc în istoria de peste 2500 de ani a dacilor pe care Herodot îi caracteriza drept „cei mai viteji şi mai drepţi dintre traci". Setea de libertate şi dreptate ne-au lăsat-o moştenire strămoşii, înaintaşii, care s-au luptat cu Darius, cu mulţi împăraţi romani, apoi — după o convieţuire îndelungată cu romanii şi naşterea poporului român — cu mulţi alţi cotropitori din timpul migraţiilor şi năvălirilor barbare, iar odată cu dezvoltarea formaţiilor statale şi a celor trei principate — Ţara Românească, Moldova şi Transilvania — cu imperiile otoman, ţarist şi habsburgic".

Izvoarele scrise ale antichităţii privind pe geto-daci sînt în general puţine şi de multe ori contradictorii sau nesemnificative. De la istoricul grec Herodot, care a trăit în secolul al V-lea î.e.n., ne-a rămas însă cea dintîi atestare scrisă a luptei pentru libertate a geţilor. Se împlinesc în 1986 două milenii şi jumătate de cînd geţii, în 514 î.e.n., se opuneau cu armele împotriva celei mai uriaşe armate persane, în fruntea căreia se găsea însuşi „Marele Rege" Darius I, fiul lui Hystaspes. Potrivit ştirilor herodoteice, campania lui Darius de acum 2500 de ani era îndreptată contra sciţilor, care — cum spune Herodot în *Istoriile* sale — urmau să fie „pedepsiţi" de regele perşilor pentru incursiunile lor în Imperiul persan. După Herodot, sciţii s-ar fi învecinat cu geţii la Dunăre, ceea ce nu corespunde realităţii, întrucît descoperirile arheologice arată limpede că geţii locuiau la nord de Istru — ca şi între Balcani şi Dunăre — , încă din prima jumătate a mileniului I î.e.n., cînd se constituiseră deja ca ramură

S C I V A, tomul 37, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie 1986, p. 195—197

nordică a tracilor, pe fondul unitar al culturii Basarabi. În legătură cu această expediţie, Herodot notează : „Înainte de a ajunge la Istru, birui mai întîi pe geţi, care se cred nemuritori. Căci tracii, locuitorii din Salmydessos şi cei care ocupă ținutul aşezat mai sus de oraşele Apollonia şi Mesembria — pe nume scirmiazi şi nipseeni — s-au predat lui Darius fără luptă. Geţii însă, fiindcă s-au purtat nechibzuit, au fost îndată înrobiţi, măcar că ei sînt cei mai viteji şi cei mai drepți dintre traci" (IV.93). Herodot scria opera sa la jumătatea secolului al V-lea î.e.n. şi culesese direct informaţii despre sciţi şi geţi prin numeroasele lui călătorii şi contacte cu negustorii greci, dar despre Istru ca un fluviu getic, locuit din străvechi vremuri de o parte şi de alta de geţi nu ştia. În unitatea etnoculturală traco-getică pătrundeau, desigur, elemente de cultură scitică şi grecească. În secolul al VI-lea î.e.n. şi în secolul următor se formase o puternică unitate tracogetică, în mediul căreia se vor desfăşura evenimentele legate de acţiunea militară a lui Darius. În vremea lui Darius statul persan era cel mai puternic stat al antichităţii, aşa încît „pedepsirea" sciţilor ni se pare mai degrabă un pretext. Cauzele campaniei din 514 î.e.n. au fost mult mai complexe. Adevărata cauză a „giganticei expediţii" (R. Ghirshman) era de ordin economic, care, evident, se împletea cu cele militar şi politic. În acea vreme, factorul grecesc stătea în centrul politicii regelui persan, ca să poată lua din timp toate măsurile necesare împotriva unui duşman viitor, cum s-a şi întîmplat. Oraşele greceşti de pe coasta Asiei Mici erau supuse imperiului, dar trebuiau aduse sub ascultare şi cele de pe coastele de vest şi de nord ale Pontului Euxin şi asigurarea controlului strîmtorilor, pentru a lipsi Grecia — şi în special Atena — de lemnul necesar construcţiei corăbiilor şi de grîul pontic şi getic — , dînd astfel o lovitură de moarte Atenei. Darius urmărea să facă din Marea Neagră o mare persană. De aceea a pus în mişcare o armată de aproape 700 000 de oameni şi 600 corăbii ale grecilor ionieni. Cînd toate pregătirile erau gata, Darius, „şi-a pornit oştirea la drum", ne informează Herodot. Armata a trecut Helespontul pe un pod de vase. După aceea, Darius „porunci ionienilor să-şi ducă navele în Pontul Euxin, pînă la fluviul Istru", cerîndu-le să dureze un pod peste Istru, „acolo, unde se despart gurile Istrului" (IV, 89). Drumul parcurs de Darius în Balcani nu se cunoaşte, dar înainte de a porni spre Istru, el a cucerit neamurile tracilor, în frunte cu odrizii, tribul cel mai puternic. Toţi tracii meridionali s-au supus fără luptă, cum ne informează Herodot. Geţii însă, care „se cred nemuritori" s-au opus cu armele, dar rezistenţa lor a fost înfrîntă, *„măcar că ei sînt cei mai viteji şi cei mai drepţi dintre traci"*, spune Herodot, subliniind cele două trăsături morale, pe care poporul nostru le-a păstrat de la strămoşii săi ca pe un tezaur inestimabil, la care a adus şi sentimentul demnităţii şi mîndriei că s-a născut pe aceleaşi meleaguri pe care înaintaşii săi le apărau cu armele în mîini, acum două milenii şi jumătate.

Darius a trecut pentru Istru, fie pe la Isaccea, fie pe la Cernavodă. Geţii vor fi luptat pentru apărarea libertăţii şi a pămînturilor lor, atît la sud de Dunăre, cît şi la nord, în funcţie de prezenţa uniunilor de triburi locale, mai bine organizate. Expediţia lui Darius trebuia să dureze 60 de zile — după spusele lui Herodot — , dar retragerea armatei persane a fost precipitată. Sciţii nu au putut totuşi distruge oştirea persană. În parte, Darius, şi-a atins scopul. Tracia a fost cucerită, cît şi cetăţile greceşti de la Pontul Euxin. Armata persană a mai rămas în Balcani circa

40 de ani. Influenţa persană s-a accentuat în domeniul politic şi cultural artistic.

Rezistenţa geţilor împotriva monarhului ahemenid a fost prima faptă de arme atestată de izvoarele antice.

Pătrunzînd esenţa acestui eveniment istoric, tovarăşul Nicolae Ceauşescu a subliniat importanţa sa în formarea spiritului revoluţionar, de libertate şi de dreptate ce caracterizează poporul nostru. Ca urmare, Comitetul Politic Executiv al C.C. al P.C.R. a aprobat în şedinţa de la 9 mai Planul de măsuri privind aniversarea a 2500 de ani de la primele lupte ale poporului geto-dac pentru libertate şi independenţă.

DUMITRU BERCIU

DESCOPERIRI DIN PERIOADA TIMPURIE (PRE-OTOMANI) A EPOCII BRONZULUI ÎN NORD-VESTUL ROMÂNIEI

de PETRE ROMAN şi IOAN NÉMETI

În ultimii ani, materialele şi preocupările care privesc perioada timpurie a epocii bronzului în judeţele Satu Mare şi Bihor s-au înmulţit considerabil [1].

Descoperirile pe care le vom analiza în cele ce urmează lărgesc sfera cunoaşterii, contribuind la o mai exactă diferenţiere a unora dintre formele de manifestare culturală din spaţiul şi timpul mai sus indicate.

I. Pişcolt (comună, jud. Satu Mare, fig. 9/1). În timpul săpăturilor efectuate, între 1970—1977 în cimitirul Latène [2] din punctul „Nisipărie", au ieşit la iveală şi resturi de aşezări şi morminte preistorice: Baden [3], bronz-timpuriu [4], bronz tîrziu [5].

Aşezarea din perioada timpurie a epocii bronzului, pe care o vom analiza cu acest prilej, are un strat de cultură subţire (fig. 2/1) care-l suprapune pe cel Baden şi este acoperit fie de depunerea din bronzul tîrziu, fie de stratul de nisip „zburător". S-au găsit, de asemenea, gropi menajere, cîteva vetre de foc, iar în două locuri (fig. 1) s-au observat şi aglomerări de chirpic ce pot indica urmele unor locuinţe de suprafaţă.

Complexul ce poate deveni, prin bogatul şi variatul material arheologic pe care-l conţine, un punct de referinţă este groapa nr. 1/1976 (fig. 1; 2/1) de formă ovală, cu diametrul de 1,40 m şi adîncimea de 1,20—1,40 m. În ea s-au găsit relativ multe fragmente ceramice de la vase întregibile sau reconstituibile; oase de animale; cenuşă şi cărbuni; bucăţi mari de chirpic; lipituri de vatră.

Ceramica din groapa nr. 1/1976 face parte din categoriile fină, de bună calitate şi grosieră. Aceea din pastă de foarte bună calitate (fig. 2/4;

[1] Tiberiu Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică şi tracică*, Bucureşti, 1978, p. 20—30 despre cultura Nir; Ioan Németi, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 527—536; Petre Roman, Symposium Budapest-Velem, în MittArchInst, 2, 1981, p. 165, notele 58—59, pl. 5/1—2; 6/1—8; idem, Acta Hargitensia, 1980, Miercurea Ciuc, p. 16 şi urm.; idem SCIVA, 35, 1984, 3, p. 266—274; Tiberiu Bader, Symposium Xanthi, 1981, în Symposia Thracica, 1982, A', p. 17—39, apărut 1984: Halasi Gabor, I. Emödi, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 232—234; Ioan Emödi, Thraco-Dacica, 6, 1985, 1—2, p. 123—144.

[2] Ioan Németi, *The Celts in Central Europe*, Székesfehérvár, 1974; idem, *Nord-vestul României de la Hallstt-ul tîrziu pînă la Latènul mijlociu*, rez. teză doctorat, Cluj-Napoca, 1979, p. 10—18.

[3] Petre I. Roman, Ioan Németi, *Cultura Baden în România*, Bucureşti, 1978, p. 14—15, 22—23, 28—32; fig. 2—3; pl. 23/6—8; 24—42.

[4] Ioan Németi, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 527—536.

[5] Idem, SCIVA, 29, 1978, 1, p. 106—114.

S C I V A, tomul 37, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie 1986, p. 198—232

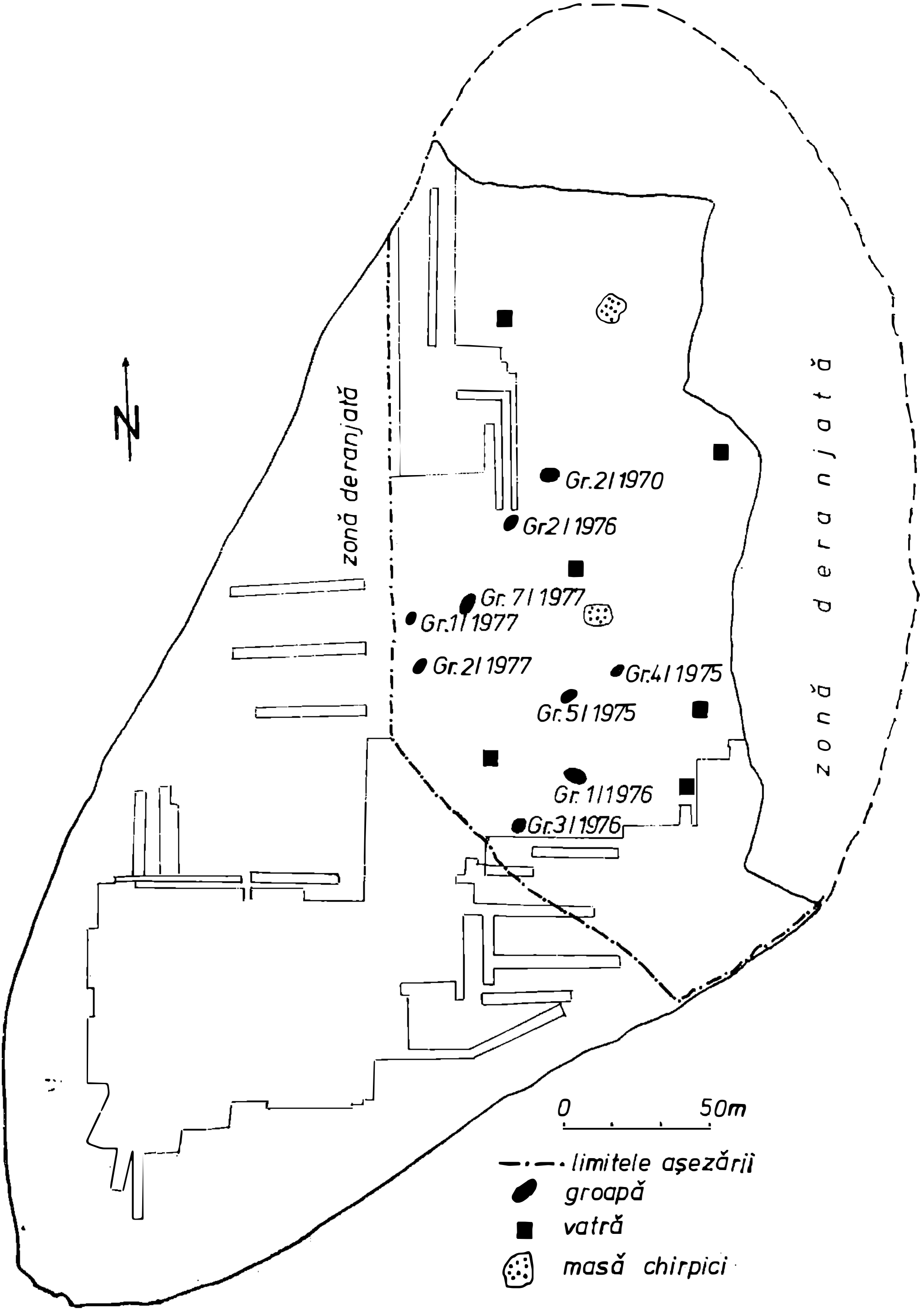

Fig. 1. Pișcolt— „Nisipărie". Așezarea din perioada timpurie a epocii bronzului.

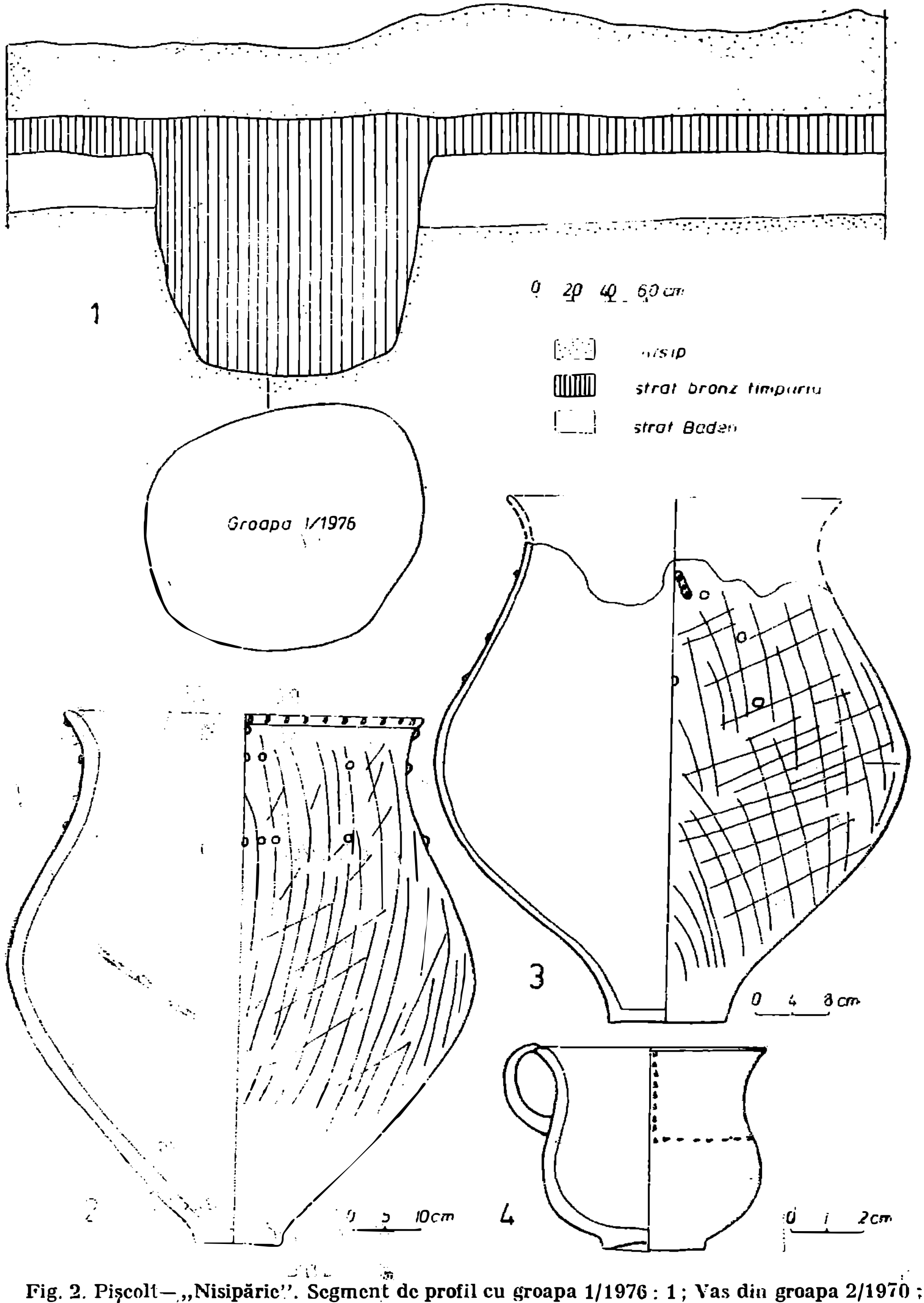

Fig. 2. Pişcolt—„Nisipărie''. Segment de profil cu groapa 1/1976 : 1 ; Vas din groapa 2/1970 ; 2 ; Vas din groapa 1/1977 : 3 ; Ceaşcă din stratul de cultură : 4.

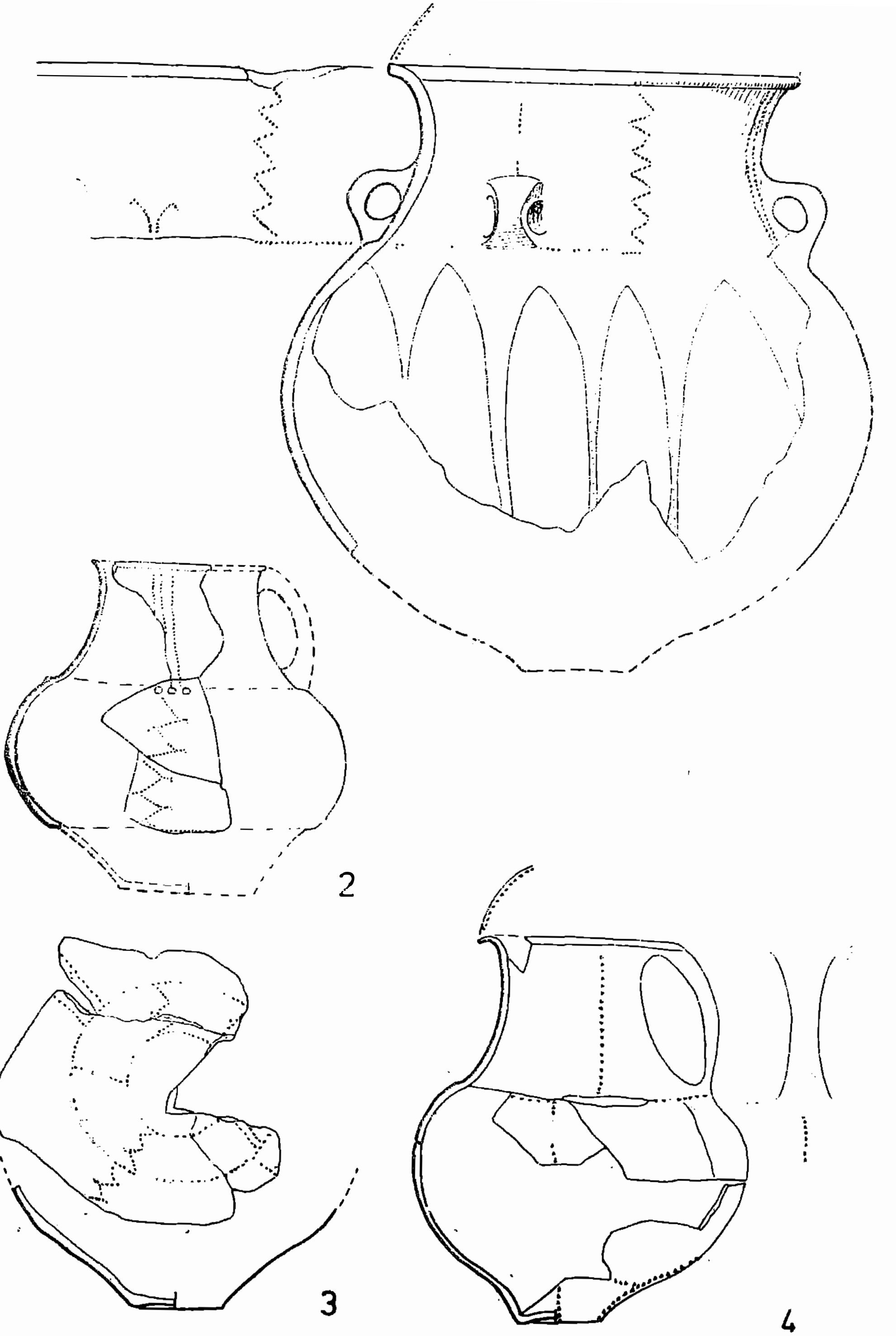

Fig. 3. Pişcolt—„Nisipărie". Vase din groapa 1/1976. Scara 1 :4.

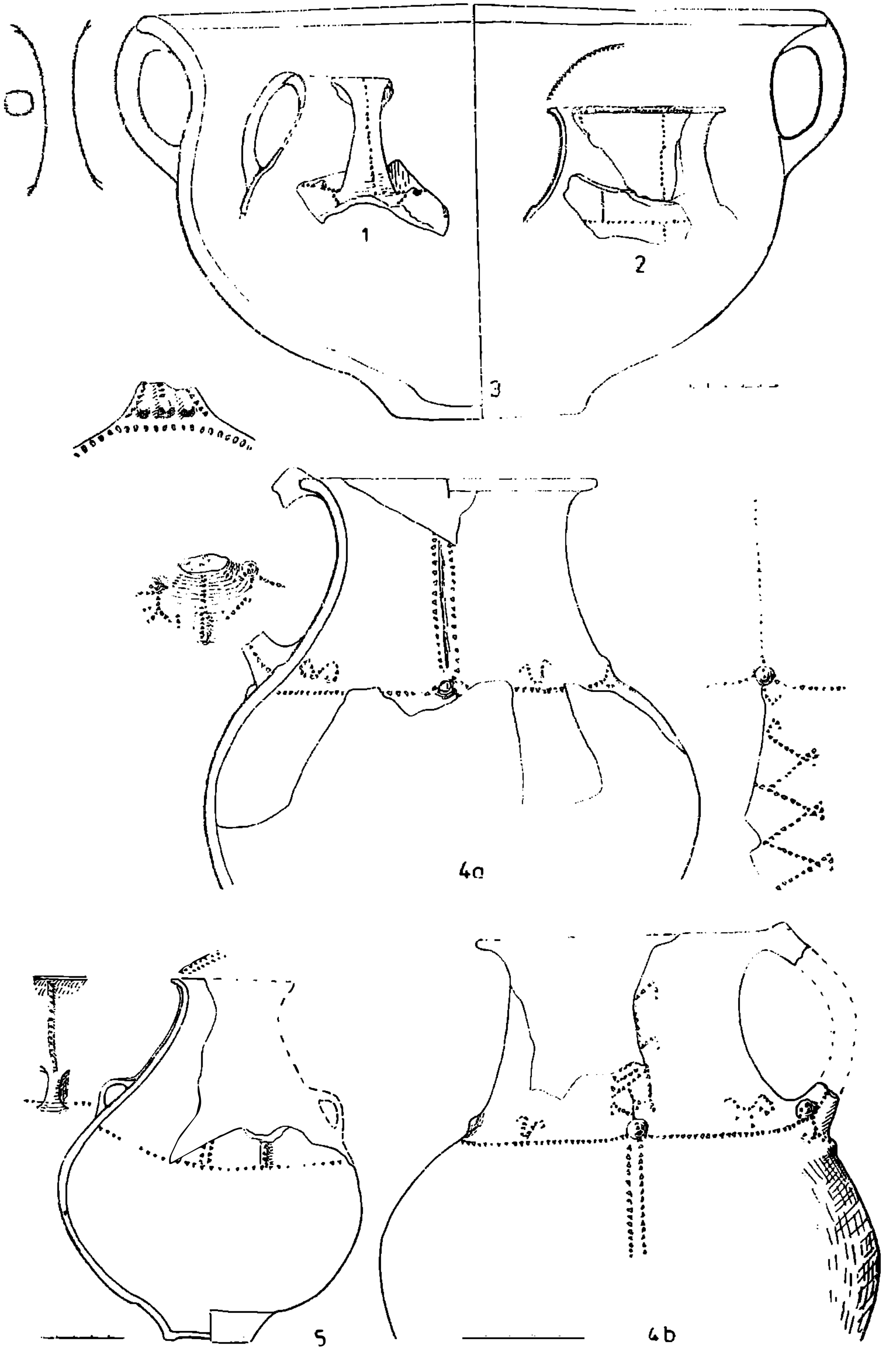

Fig. 4. Pişcolt—„Nisipărie". 1—4, vase din groapa 1/1976 ; 5, Sanislău—„Nisipărie", vas-urnă din mormîntul 51/1968. Scara 1 :4.

3 ; 4/1, 2, 4a-b ; 5/1) este lucrată dintr-un lut fin, compact, ardere rezonantă, pereți subțiri cu urme de netezire în interior, slip lucios pe ambele fețe dar fără lustruire mecanică, miez cenușiu-deschis, suprafețele de culoare cărămizie-portocalie, castanie cu pete negre, castaniu-portocalie, portocalie. O altă categorie, tot frecventă, este aceea a vaselor de dimensiuni mijlocii și mari lucrate din pastă cu nisip și pietricele, miez negricios, prezentînd un slip subțire în interior și sub marginea exterioară a vaselor, în timp ce restul suprafeței exterioare este denivelat (fig. 4/3 ; 6/2) sau scrijelat (fig. 5/3 ; 6/1, 3, 4). Grosier modelat, dintr-o pastă cu multe porozități, este vasul de la fig. 5/2.

Forme. 1. Din pastă fină, prin frecvență și arhitectonică, cana-urcior (fig. 3/2—4 ; 4/1, 4a-b). pare a se impune drept fosilă-directoare. Este un vas de dimensiuni mijlocii, cu gît tronconic dar ușor curbat, marginea lățită sau ușor răsfrîntă, corp pîntecos al cărui diametru este egal sau se apropie de valorile înălțimii vasului. Partea dinspre fund este strînsă, uneori „ștrangulată" și marcată printr-o linie clară ca și cînd astfel de vase ar trebui să stea pe un suport. Fundul este bombat spre interior. O toartă puternică, îngustată la mijloc, unește marginea cu baza gîtului. Unul dintre exemplare (fig. 4/4a-b) întrunește majoritatea elementelor decorative : la baza torții, de o parte și de alta ca și dedesupt, trei proeminențe în relief. Alte trei se află pe partea superioară a torții, în timp ce proeminențe izolate (sau grupate cum este cazul la fig. 3/2) marchează întretăieri de șiruri ornamentale pe linia despărțitoare a gîtului de corp. Decorul este realizat (și această tehnică este o caracteristică și pentru alte puncte cu descoperiri) prin impresiuni repetate cu un vîrf triunghiular în pasta moale a vasului și, prin decor, corpul vasului a fost împărțit, simetric, în părți egale care rămîn neornamentate. Impresia artistică este aceea de sobrietate. Prin decor sînt evidențiate toate părțile importante ale vasului : marginea, cu un șir de impresiuni ; gîtul, cu trei șiruri verticale de motive diferite ; baza gîtului cu o linie orizontală, proeminențe în relief și motive în formă de dublă volută sau ochelari ; corpul cu benzi verticale simple sau în zig-zag. Prin motive adecvate sînt scoase în relief și diferitele părți ale torții. Pe alte exemplare (fig. 3/2, 4 ; 4/1) întîlnim aceleași principii și tehnici de ornamentare, diferențele rezultînd din întrebuințarea unui număr mai mare sau mai mic dintre elementele menționate, din simetria sau asimetria ordonării motivelor decorative. Fragmentul de la fig. 3/3 ne dă o imagine asupra modului în care este tratată partea inferioară a vaselor de acest tip.

2. Oală cu corp bombat, gît scurt, margine evazată, cu două tortițe la baza gîtului, de aspect amforoidal (fig. 3/1), ornamentată pe marginea interioară a buzei ; pe gît (cu șiruri verticale, iar la bază cu o linie orizontală de impresiuni triunghiulare cu care se realizează motive liniare, în zig-zag sau dublă-volută) ; pe corp (prin lustruire mecanică) cu motive triunghiulare mult alungite.

3. Pentru fig. 4/2 și 5/1 este greu de precizat dacă fragmentele provin de la căni-urcioare sau de la vase piriforme, cu gura mai mult sau mai puțin strînsă, partea dinspre fund „ștrangulată", prevăzute — la baza gîtului — cu două tortițe de agățat, formă pe care o întîlnim și în alte așezări din zonă (fig. 4/5 = Sanislău [6]).

[6] Idem, Studii și comunicări, Satu Mare, 1969, pl. 17/3, 5.

4. Castronul este o altă formă specifică. Are deschiderea largă, evazată, umeri curbați proporțional, partea dinstre fund „ştrangulată”, două torți puternice — îngustate la mijloc — care-i unesc marginea cu umărul (fig. 4/3). Forma reconstituită este un vas de dimensiuni relativ mari : diam. gurii 39 cm, înălț. aproape 24 cm şi este lucrat din pastă de bună calitate.

5. Borcane de mici dimensiuni (fig. 5/3) cu deschidere mare, impresiuni pe margine şi scrijelituri dezordonate pe corp.

6. Vasele pentru provizii sau păstrarea apei sînt de foarte mari dimensiuni şi se prezintă sub două forme : 6a, cu torți (fig. 6/1—4) şi 6b, fără torți, asemănătoare vaselor de la fig. 2/2, 3. Au suprafața exterioară, în cele mai multe cazuri, acoperită cu scrijelituri.

7. Un vas cu corp sferic (fig. 5/2), uşor aplatizat, căruia îi lipseşte gîtul (probabil cilindric şi cu torți puternice la bază), cu fundul sub forma unui con (pentru fixare în pămînt sau aşezare pe un suport), este acoperit la exterior cu scrijelituri adînci, orizontale şi verticale iar în interior prezintă, în plus, numeroase proeminențe conice. I. Németi nu exclude posibilitatea ca el să fi fost întrebuințat pentru extragerea smîntînii și untului din lapte.

Materiale asemănătoare sau identice celor din groapa 1/1976 au apărut şi în alte complexe închise sau în stratul de cultură al aşezărilor de la Pişcolt — „Nisipărie”. Astfel, din groapa nr. 2/1970 a fost recuperat vasul de provizii de la fig. 2/2, de tip 6b, înalt de 72,5 cm, cu corpul acoperit de scrijelituri şi proeminențe. Un vas asemănător s-a descoperit şi în groapa nr. 1/1977 (fig. 2/3).

8. Un nou tip de vas (fig. 5/4) s-a găsit în groapa nr. 2/1976. Este o oală de dimensiuni mari, cu gura larg deschisă, corp uşor arcuit, partea dinspre fund „ştrangulată”, cu două torți de apucat şi două tortițe de agățat sub margine. Vasul era ornamentat pe corp cu scrijelituri dezordonate, iar pe marginea exterioară cu impresiuni scurte.

Alte forme de vase, care cultural şi cronologic se ataşează celor din groapa nr. 1/1976, au fost descoperite în stratul de cultură şi aparțin următoarelor tipuri :

9. Străchini : 9a, tronconice cu o toartă sub margine (fig. 7/1), uneori ornamentată cu striuri și 9b, cu pereți curbați, uşor oblici, de dimensiuni reduse (fig. 7/2) ;

10. Ceşti cu toartă, de mici dimensiuni, cu deschidere largă, ornamentate (fig. 2/4) sau fără decor (fig. 7/4, eventual 7/3). Un exemplar pare să fie mai înalt decît diametrul maxim (fig. 7/5) ;

11. Vas cu piciorușe (fig. 7/8), tronconic, cu decor în relief ;

12. Depas (?), cu fund drept, tronconic, două torți la bază (fig. 7/7) ;

13. Capac cu mîner în interior (fig. 7/6).

II. Sanislău (comună, jud. Satu Mare, fig. 9/2). În punctul numit „Nisipărie”, cu ocazia cercetării, în 1967—68 [7], unei necropole hallstattiene [8], situată pe o dună cu dimensiunile de 180 × 140 m, s-a descoperit și săpat și un strat de cultură cenușiu, gros de 25—35 cm, aparținînd epocii bronzului. Stratul conținea multe fragmente ceramice, foarte multă cenușă, cîteva vetre de foc și gropi menajere umplute cu oase de animale (cel mai adesea arse), cenușă, cărbuni, fragmente ceramice. Într-una din

[7] *Ibidem*, p. 8 ; Tiberiu Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei...*, p. 127.
[8] I. Németi, Dacia, N. S., 26, 1982, p. 115—144.

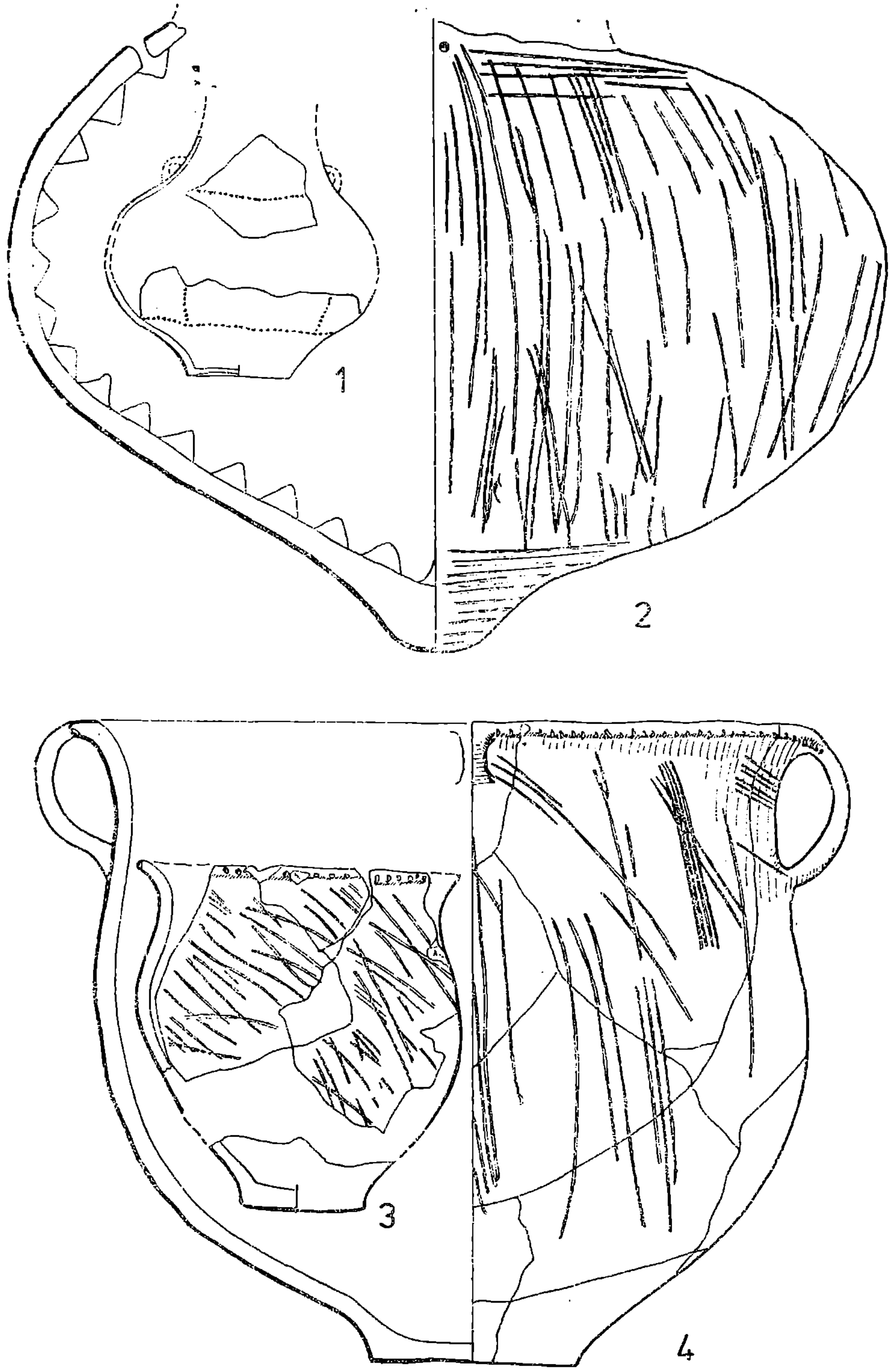

Fig. 5. Pişcolt—„Nisipărie". 1—3, din groapa 1/1976 ; 4, din groapa 2/1976. Scara 1 : 4.

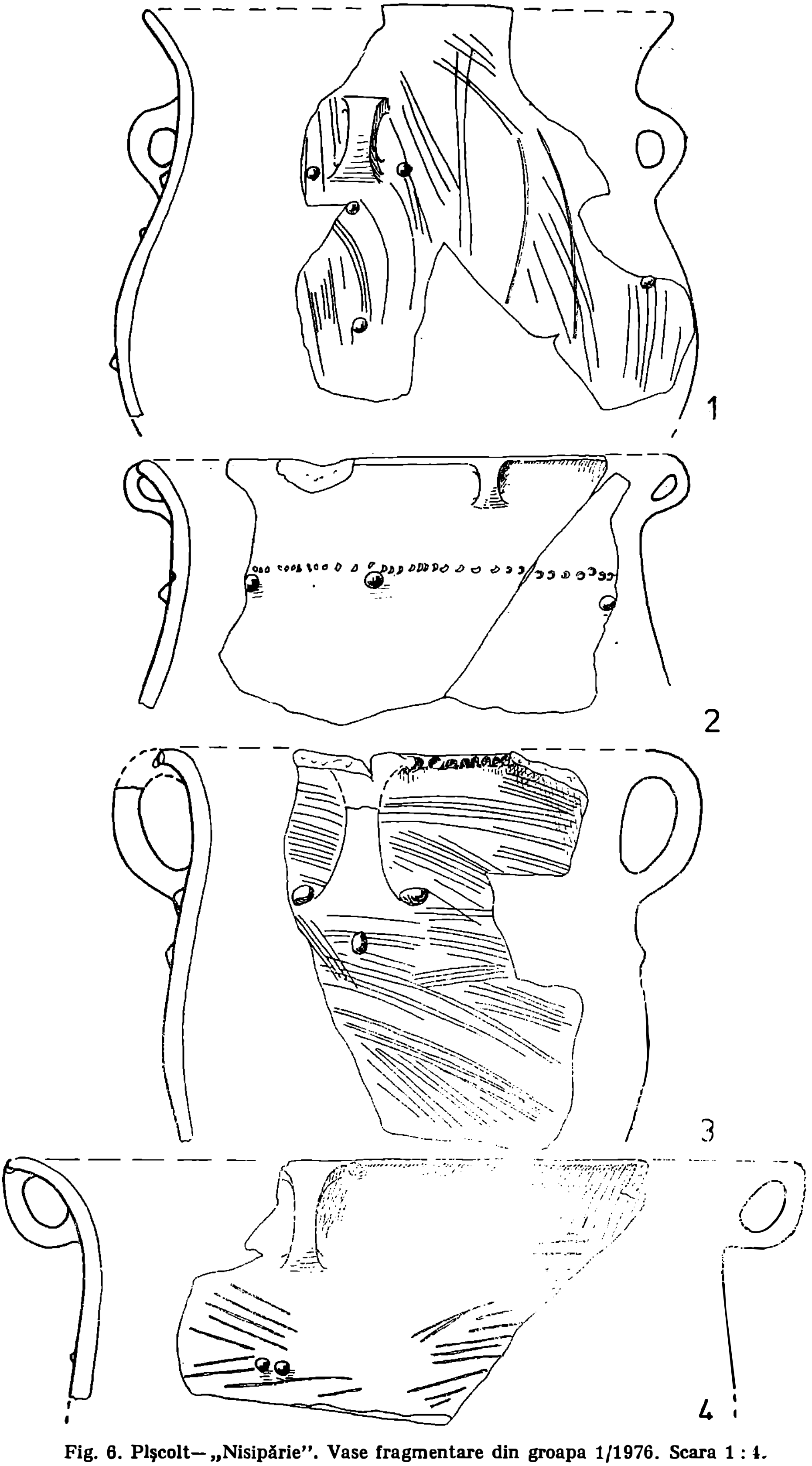

Fig. 6. Pișcolt—„Nisipărie". Vase fragmentare din groapa 1/1976. Scara 1 : 4.

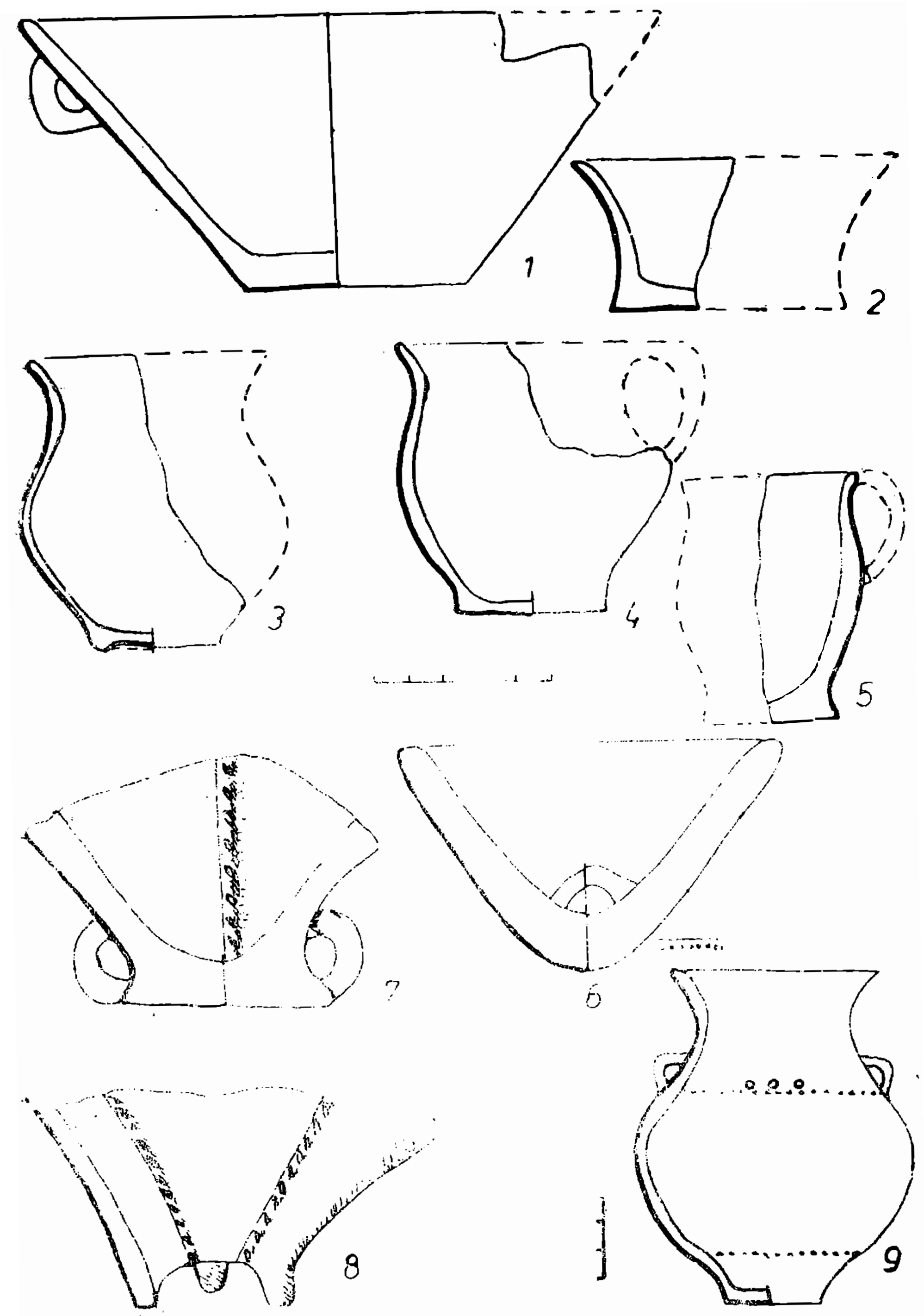

Fig. 7. Pişcolt— „Nisipărie". 1—8, vase din stratul de cultură ; 9, Sanislău—„Nisipărie", vas din aşezare.

Nr.	LOCALITATEA	Desc. Makó	categ. ceram. 1 a	1 b	2 a	2 b	2 c	3	4
1	Valea lui Mihai	□							
2	Berea-Cetatea iepurelui, grop.		○		○	○			
3	" -Dolar		○						
4	" -Togul cantorului		○						
5	" -Togul Sf. Ghe.		●	●	●	●			
6	" -Cet. iepure., strat cult.		○		○			●	
7	" -Viile		○		○	○		●	
8	Pişcolt	□				○		○	
9	Sanislău, aşezare							○	
10	" morminte							○	
11	Andrid						●		
12	Carei-Bobald, VIII					●	●		
13	" " , I (niv. IV)					●	●	●	
14	Căpleni-Cetate					●	●	●	
15	" canal					●		●	
16	Ciumeşti-Bostănărie, Grajduri	□				●	●	●	
17	Dindeşti, niv I					●	●	●	
18	Tiream					●	●	●	
19	Foieni					●			
20	Urziceni					●		●	
21	Salacea					●	●	●	
22	Otomani					●	●		●
23	Hosszúpályi + Zsáka		○						
24	Tiszavasvári-Paptelekhát	□	○		○	○			
25	Tiszabercel-Ractemetö, gr. A		○		○				
26	" " , gr. G		×		×			●	
27	Paszab-Hordozó dülö		○		○				
28	" Szölöhomoka		○		○				
29	Dombrád		●	●	●				
30	Kiskalló-Kiscsere		●	●					
31	Tiszaluc, Spst. 14-12 + gr. VI/a		●	●	●				×
	" " 11-10				●	●			●
	" " 9			4	●	●		●	●
	" " 8				●	●			●
	" " 7			×	●	●		●	●
	" " 4						●		●
32	Rétközberenecs							●	●
33	Hriadky-Rozhanovce					●			●
34	Oborin + Streda n. odrogom					?		●	?

Fig. 8. Asocierea categoriilor ceramice în diferite staţiuni.

2—c. 2368

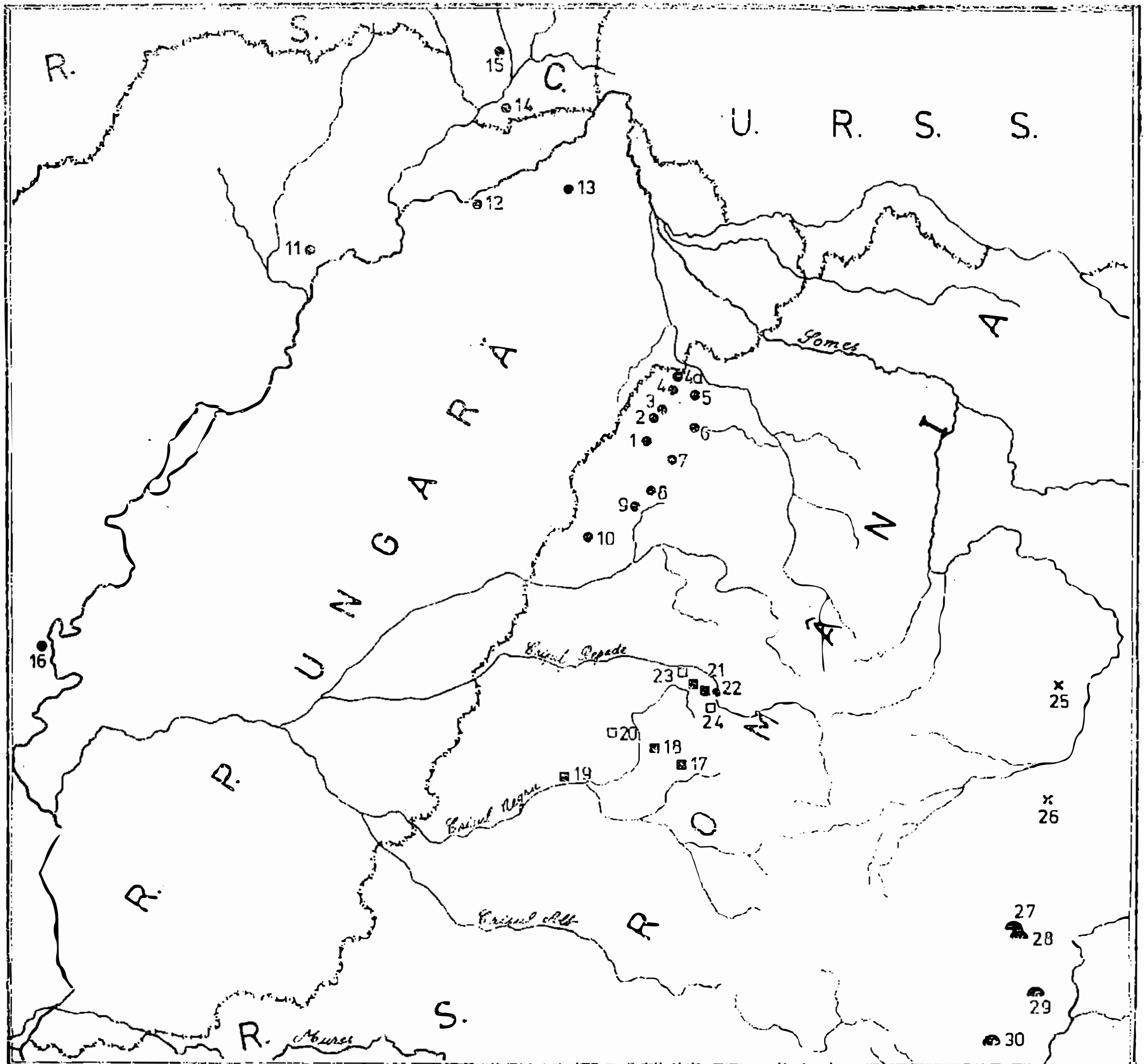

Fig. 9. Hartă cu descoperiri ale culturilor Nir (1—16), Roșia (17—19, 21—22), Schneckenberg (25—26), cu ceramică șnurată (20, 23—24), morminte de tip Livezile (27—30). 1 Pișcolt, 2 Sanislău, 3 Ciumești și Berea, 4 Foieni, 4a Urziceni, 5 Carei (Bobald) și Căpleni, 6 Tiream, 7 Dindești, 8 Sălacea, 9 Otomani, 10 Săcueni, 11 Tiszaluc, 12 Tiszabercel, 13 Rétközberencs, 14 Streda nad Bodrogom, 15 Oborin, 16 Tószeg, 17 Roșia, 18 Izbucu Topliței, 19 Ripa, 20 Tășad, 21 Călățea, 22 Gălășeni, 23 Igrița, 24 Izbindiș, 25 Dăbica, 26 Aiton, 27 Vălișoara, 28 Livezile, 29 Geoagiu, 30 Ampoița.

secțiunile săpate a fost descoperită și o aglomerare de chirpic pe o suprafață de 10 m^2, împreună cu o vatră de foc. Ceramica, lucrată din pastă fină sau de bună calitate, constă din vase mici și mijlocii, reprezentînd căni-urcioare ornamentate cu impresiuni triunghiulare în ,,stil Pișcolt''; forme amforoidale cu două torți la baza gîtului, decorate cu șiruri de impresiuni triunghiulare și grupe de proeminențe [9] (la noi, fig. 7/9); castroane cu pereți curbați [10], marginea crestată, proeminențe și segmente de brîuri (,,creastă de cocoș'') pe corp. Din pastă de uz comun au fost lucrate vase de tip 7 cu proeminențe conice în interior [11]; vase de tip 6, cu striuri și proeminențe pe corp; strecurători; castroane de mari dimensiuni cu exteriorul scrijelat. Menționăm, de asemenea, un model de roată de car, greutăți de lut ars, o rîșniță cu frecător, o fusaiolă și un topor din piatră, acesta din urmă fragmentar.

Tot la ,,Nisipărie'' au fost descoperite și două morminte de incinerație în urnă—a căror formă și decorul se înscriu exact în repertoriul celor găsite în așezare [12].

III. Ciumești (comuna Sanislău, jud. Satu Mare, fig. 9/3). În două puncte: ,,Bostănărie'' (III_1) și ,,Grajduri'' [13] (III_2) au fost descoperite morminte de incinerație dintr-un cimitir al cărui inventar ceramic are strînse analogii în ceramica de la Pișcolt și Sanislău. În muzeul din Baia Mare, cu mențiunea ,,Bostănărie'', printre materialele din colecția Kovács, se află, în afara unor foarte tipice fragmente ceramice decorate cu impresiuni triunghiulare, și două fragmente dintr-o strachină ornamentată în interior și un altul de la un castron cu marginea răsfrîntă, ambele atît de caracteristice pentru complexe de tip Makó [14].

În 1965, în punctul III_1 s-au mai găsit două morminte de incinerație în urnă, asemănătoare cu vasele descoperite anterior [15].

III_3. În curtea C.A.P. s-a descoperit un vas mare de provizii, ornamentat la baza gîtului cu un brîu alveolat, iar la partea inferioară cu striuri neregulate.

III_4. În punctul ,,Lîngă pădure'', într-o carieră de nisip, s-au observat resturile unei așezări ce pare a fi contemporană cu cimitirul din punctele III_{1-2}.

IV. În mai multe puncte de pe teritoriul satului *Berea* (com. Sanislău, jud. Satu Mare, fig. 9/3) și anume: IV_1, Berea-Vii [16]; IV_2, Berea—Cetatea Iepurelui [17]; IV_3, Berea—Togul Sf. Gheorghe [18], din așezări sau cimitire distruse, au fost recuperate materiale cu ornamente caracteristice (impresiuni cu un vîrf triunghiular) asemenea celor de la Pișcolt.

V. Foieni (comună, jud. Satu Mare, fig. 9/4). În punctul ,,Cărămidărie'', în urma unor săpături de salvare efectuate în 1966, a fost recupe-

[9] Idem, Studii și comunicări, Satu Mare, 1969, pl. 17/3; T. Bader, *op. cit.*, pl. 9/3, 5, 6, 9.
[10] T. Bader, *op. cit.*, pl. 9/12.
[11] *Ibidem*, pl. 9/8.
[12] I. Németi, *op. cit.*, p. 64; pl. 17/4, 5. Pentru desene, vezi T. Bader, *op. cit.*, pl. 9/1-2. Pentru Bader 9/1, vezi la noi fig. 4/5 (desen executat de P. Roman). Diferențele sînt notabile.
[13] I. Ordentlich și C. Kacsó, SCIV, 21, 1970, 1, p. 49—63.
[14] I. Németi, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 533, scrie, cu referire la fragmentul de strachină cu decor în interior, că ar proveni din hotarul satului Foieni. Informația i-ar datora-o lui C. Kacsó.
[15] I. Ordentlich, C. Kacsó, *op. cit.*, fig. 1/1; 2/1; 3/1, 2 pentru comparație.
[16] C. Kacsó, SCIV, 23, 1972, 1, fig. 1/3; T. Bader, *op. cit.*, p. 121; pl. 4/3; 6/8, 12, 16, 17, 18.
[17] T. Bader, *op. cit.*, p. 121, pl. 5/2, 5.
[18] *Ibidem*, p. 120, pl. 7/5; C. Kacsó, *op. cit.*, fig. 4/1—4.

rat inventarul unui mormînt de incinerație în urnă cu capac [19]. Urna este un vas de tip 5, în timp ce strachina are un duct mai curînd badenoid.

VI. Urziceni (comună, jud. Satu Mare, fig. 9/4a). Pe marginea unei albii seci, spre satul Cămin, s-a descoperit o așezare din epoca bronzului care are și o fază din perioada timpurie. Fragmentele ceramice provin de la vase de tip 6 și de la altele din pastă fină cu ornamente executate prin impresiuni triunghiulare.

VII. La *Carei* (oraș, jud. Satu Mare, fig. 9/5), în punctul Bobald—Livada I (VII_1), s-au executat sondaje de informare în 1966 [20] într-o așezare înconjurată din trei părți de apa pîriului Mergheș și separată de restul terasei printr-un șanț săpat încă în faza incipientă a așezării. În 1984, într-o groapă de pivniță și taluzul unui drum de acces, s-au putut observa mai multe niveluri de locuire. Din cel mai vechi (IV) au fost culese fragmente ceramice cu ornamente executate cu un vîrf triunghiular, iar din nivelurile IV—III fragmente cu scrijelituri, brîuri alveolate și crestături pe buza vaselor. Depunerile superioare aparțin culturii Otomani. Un alt punct, Carei—Bobald VIII (VII_2), a dat materiale cu striuri și proeminențe, de aceeași factură cu cele de la Pișcolt.

VIII. Căpleni (comună suburbană a orașului Carei, jud. Satu Mare, fig. 9/5). În locul numit „Cetate" (VIII_1), dintr-o așezare de tip atol, înconjurată cu dublu șanț de apărare [21], s-au cules fragmente ceramice ce indică și o locuire de la începutul epocii bronzului. La 1 km distanță de VIII_1 s-a descoperit o altă așezare (VIII_2) cu fragmente ceramice decorate cu striuri, crestături pe margine și impresiuni triunghiulare.

IX. Tiream (comună, jud. Satu Mare, fig. 9/6). În locul numit „Movila Cînepii", pe o insulă din valea Ierului, între 1960—1966 Muzeul din Carei a efectuat săpături de salvare [22] într-o așezare al cărui strat de cultură atingea grosimea de 2 m. Depunerea de la bază, groasă de 90 cm, de culoare cenușie-închisă, avea trei niveluri. În primele două, ceramica constă din fragmente de la vase mari ornamentate prin scrijelituri, crestături pe margine și proeminențe. Ceramica lucrată îngrijit, din pastă fină, este ornamentată cu linii incizate, proeminențe și, într-un caz, cu impresiuni triunghiulare. Deși, tipologic, sînt legate de descoperirile mai sus menționate, prin forme și ornamente [23] (cești și căni cu deschidere largă, torți cu ușoară tendință de supraînălțare; fructiere cu picior perforat; ornamente incizate ce par a reproduce caneluri) descoperirile din nivelurile inferioare de la Tiream se înscriu la sfîrșitul unei evoluții, fiind urmate acolo, stratigrafic, de un nivel „Otomani II".

X. Dindești (comuna Andrid, jud. Satu Mare, fig. 9/7). Pe locul numit „Cetate", Muzeul din Carei a executat în 1966 sondaje de verificare. Situată pe terasa înaltă a Ierului, înconjurată dintr-o parte de mlaștină și separată de restul terasei printr-un șanț de apărare, așezarea are la bază un strat Tiszapolgár suprapus de o depunere din epoca bronzului. Stratul din perioada timpurie a epocii bronzului, suprapus de un nivel

[19] I. Németi, Studii și comunicări, Satu Mare, 1969, p. 63, pl. 16/2; 17/1, 2; T. Bader, *op. cit.*, pl. 9/7.

[20] T. Bader, *op. cit.*, p. 121.

[21] *Ibidem*, p. 122, punct numit „Înspre pămîntul Căminului"; pl. 11/B.

[22] I. Németi, *op. cit.*, p. 64—65; nota 27; pl. 18.

[23] Unele forme reproduse de T. Bader, *op. cit.*, pl. 15/1, 16, 18; 16/4, 9, 16.

Otomani II, conține multă cenușă și cărbuni, iar în gropile menajere s-au aflat oase de animale, fragmente ceramice, cenușă și cărbuni. Dintr-o groapă (nr. 6) a fost scos un vas de provizii de tip 6b, iar din strat fragmente ceramice cu ornamente specifice (impresiuni triunghiulare) ceramicii de la Pișcolt.

Materiale asemănătoare celor deja enumerate provin și din nivelurile inferioare ale așezărilor de la Otomani—Cetățuie [24] (fig. 9/9), Sălacea—Dealul Vida [25] (fig. 9/8), Săcueni—Cetatea Boului [26] (fig. 9/10). Din așezarea de la Sălacea avem și un mormînt de incinerație a cărui urnă are analogii în cimitirul de la Ciumești [27], iar de la Săcueni [28] un alt mormînt, tot de incinerație, a cărui urnă (o cană-urcior) are analogii perfecte în descoperirile de la Pișcolt.

Din nord-estul Ungariei, putem menționa descoperiri de tip Pișcolt de la Tiszaluc—Dankadomb [29] (fig. 9/11), Tiszabercel—Ráctemetö[30] (fig. 9/12) și Rétközberenecs [31] (fig. 9/13). Un vas foarte tipic, ca formă și ornament, provine de la Tószeg [32] (fig. 9/16) dar contextul nu ne este cunoscut.

Din partea răsăriteană a Slovaciei de est, de unde lipsesc resturi ale grupei Koštany, au ieșit la iveală materiale ornamentate cu impresiuni triunghiulare fine ,,care sînt foarte apropiate de descoperirile celei de a doua faze (Sanislău) a grupei Nyirség—Zatin și cele ale fazei I a culturii Otomani (Ciumești) din nord-vestul României'' [33]. Astfel de materiale au apărut ,,în așezări ale grupei Nyirség—Zatin de la Oborin (vezi la noi fig. 9/15) și Streda nad Bodrogom'' [34] (vezi la noi fig. 9/14).

Pentru N. Kalicz ,,o analogie identică'' vasului de la Rétközberenecs este de căutat în cimitirul de la Koštany [35] unde, în mormîntul 18 ce conținea un înhumat chircit și orientat vest-est, s-a descoperit partea inferioară a unui vas cu decor [36] ce pare a fi aidoma celor de la Pișcolt : linii perpendiculare și în zig-zag realizate prin impresiuni.

Descoperirile de ,,tip Pișcolt'' sînt documentate deci în nord-vestul României, nord-estul Ungariei și sud-estul părții răsăritene a Slovaciei, pe un teritoriu de aproximativ 150 km pe direcția vest-est și tot cam la fel pe direcția nord-sud. Cele mai numeroase provin din nord-vestul României dar faptul reflectă fie stadiul cercetărilor, fie o situație obiectivă : centrele

[24] I. Ordentlich, Dacia, N. S., 7, 1963, pl. 5/3, 5 ; 7/1, 2, 5, 6 ; T. Bader, *op. cit.*, p. 36, pl. 15/2, 14 ; 16/7.

[25] I. Ordentlich, Studii și comunicări, Satu Mare, 1972, p. 73 ; pl. 11/9, 10 ; 12 ; 14/5 ; T. Bader, *op. cit.*, pl. 15/3—12, 15 ; 16/2, 3, 13, 18.

[26] T. Bader, *op. cit.*, p. 128 ; p. 16/10—12.

[27] I. Ordentlich, *op. cit.*, p. 79, nota 25, pl. 12/5.

[28] T. Bader, *op. cit.*, p. 39, pl. 32/11.

[29] N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, ArchHung., 45, 1968, p. 114, pl. 42/1, 2, 7, 9 pentru ornamente și pl. 57/10—15.

[30] *Ibidem*, p. 66, pl. 20/5, 6, 9. Pe pl. 20/20 apare, de asemenea, un fragment tipic, dar locul descoperirii nu este menționat.

[31] Idem, Arch Ert, 97, 1970, 1, p. 29, fig. 3/3, vas tipic, prin formă și decor, pentru descoperirile noastre. N. Kalicz socoate așezarea de la Rétközberenecs în cercul cultural Otomani, paralelă cu partea a II-a a culturii Hatvan și subliniază că elementele cele mai timpurii Nyirség lipsesc. Indică însă unele elemente ale grupului Nyirség trimițînd la fig. 3/3 și 4/9—12. Pentru analogii cu Pișcolt, noi reținem numai fig. 3/3, și, eventual, 4/12.

[32] Emily Schalk, Dacia, N. S., 25, 1981, pl. 29/165.

[33] J. Bátora, SlovArch, 29, 1981, 1, p. 12.

[34] *Ibidem.*

[35] N. Kalicz, *op. cit.*, p. 29.

[36] Ján Pastor, ŠtZvesti AÚSAV, 9, 1962, p. 70, fig. 8/7—8.

de producere și difuzare a unor astfel de vase, de foarte bună calitate, se aflau mai spre est, de unde ele vor ajunge și în alte ținuturi, eventual și la comunitățile de alt tip, pe calea schimbului.

O serie întreagă de elemente constitutive și anume : formele ceramice, motivele ornamentale, predilecția pentru anumite zone geografice, ritul de înmormîntare (incinerație) ne pun în fața unei manifestări culturale unitare în cadrul căreia diferențierile tipologice dintre obiectele ce formează complexele cu descoperiri pot reflecta o evoluție mai îndelungată a acestora. Astfel de materiale au fost încadrate,parțial sau în totalitate, în grupa Nyirség, în ,,faza I'' a culturii Otomani sau în cultura Nir.

În monografia asupra bronzului timpuriu din nord-estul Ungariei, deși ilustrează (supra notele 29, 30) fragmente ceramice ce se încadrează, tipologic, în manifestarea culturală pe care o analizăm, N. Kalicz nu le evidențiază în nici un fel. În 1970, referindu-se la vasul de la Rétközberences (supra nota 31), scrie despre existența unor elemente de tip Nyirség în acea așezare, dar în foarte recenta prezentare a ,,culturii Nyirség'' [37] nu ilustrează și nu descrie caracteristicile materiale de tip ,,Sanislău''. Pentru N. Kalicz ,,cultura Nyirség'' — a cărei evoluție o încadrează, acum, între Makó și orizontul Otomani—Hatvan — este însoțită de ceramica incrustată care, după el, continuă în acest fel a exista alături de grupe culturale Nagyrév (ante Tószeg) timpurii adică la mare distanță, în spațiu și timp, de orizontul Vučedol—Zók de care ar despărți-o cultura Makó și prima parte a culturii Vinkovci—Somogyvár [38]. Dacă faza timpurie a culturilor Hatvan și Otomani reflectă o evoluție neîntreruptă din ,,cultura Nyirség''[39] atunci putem crede că N. Kalicz socoate descoperirile noastre drept elemente constitutive ale primelor culturi.

Descoperirile de pe teritoriul României au fost atribuite în parte culturii Otomani [40], în parte fazei ,,Sanislău'' a culturii Nir [41]. Analizînd conținutul noțiunilor de ,,grupul Nyirség'', cultura Nir, grupa Nyirség—Zatin, P. Roman [42] a putut evidenția patru categorii ceramice [43] care nu se întîlnesc, nici în totalitate, nici în aceleași asocieri, în cele trei noțiuni. Astfel, în ,,grupul Nyirség'' apar toate cele patru categorii; în ,,cultura Nir'' numai primele trei; în ,,grupa Nyirség—Zatin'' în faza sa veche găsim asocierea *1* + *2*, iar în faza nouă *2* + *4*. Nu ni se spune cu ce se asociază, la Oborin și Streda nad Bodrogom, categoria *3*, ci doar că a fost descoperită în așezări ale grupei Nyirség—Zatin [44].

O reprezentare grafică a felului în care se combină cele patru categorii ceramice, pe așezări și complexe, am încercat-o la fig. 8. Au rezultat mai multe grupări cu asocieri deosebit de semnificative :

[37] N. Kalicz, în *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Belgrad, 1984, p. 109—123.

[38] *Ibidem*, p. 116—117 ; idem, SlovArch, 29, 1981, 1, p. 72—73.

[39] Idem, *Kulturen der Frühbronzezeit...*, p. 115.

[40] Cum este cazul cu cimitirul de la Ciumești : I. Ordentlich, C. Kacsó, *op. cit.*, p. 60, 62. În privința încadrării culturale, T. Bader va fi reținut la început (*op. cit.*, p. 23—24). Mai nou, va opta pentru atribuirea cimitirului de la Ciumești și a mormîntului de la Săcueni fazei I a culturii Otomani (Symposia Thracica, 1982, A', p. 33, fig. 8/13, 17, 19). Culturii Otomani, faza I, i-au fost atribuite și nivelurile inferioare ale așezărilor de la Otomani-Cetățuia, Sălacea, Săcueni, Tiream, Carei—Bobald, Căpleni (*ibidem*, p. 31. Tot acolo și bibliografia).

[41] T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei...*, p. 20 și urm.

[42] SCIVA, 35, 1984, 3, p. 266—274.

[43] *Ibidem*, p. 269.

[44] J. Bátora, *op. cit.*, p. 12, cu trimitere la Budinsky—Krička 1963 și S. Siška 1963, manuscrise din arhivă.

a) Categoria *1a* (excizie și incrustație) apare singură sau asociată cu *2a* (scrijelituri sub forma scoarței de copac) și mai rar cu *2b* (scrijelituri dezordonate sau cu tendințe de ordonare) în mai multe puncte din nord-vestul României (2—4 pe fig. 8) și nord-estul Ungariei (23—25, 27—30). În aceeași așezare, la Berea—Cetatea Iepurelui, au apărut și fragmente ceramice ale categoriei *3* (impresiuni triunghiulare fine [45]) dar asocierea lor cu speciile *1—2*, cum a făcut-o T. Bader — cînd a introdus în a sa fază I a culturii Nir categoriile *1—3* (după Roman) plus resturi Baden [46] și altele ce pot fi legate mai curînd de orizontul Hatvan—Otomani propriu-zis [47] — nu o vedem posibilă decît dacă am face abstracție de toate celelalte observații. Materialul provenit din gropile stațiunii de la Cetatea Iepurelui se prezintă, firesc, unitar [48]. O situație asemănătoare avem la Viile Berea de unde C. Kacsó a publicat un foarte „curat" material al categoriei *1a* asociat cu *2a*, *b* [49] și un singur fragment al categoriei *3* [50] care aparține însă unei locuiri independente de acest tip din care, ulterior [51], s-a recoltat un mai bogat material. Tot astfel, în mai multe puncte din Ungaria (23—25, 27—28) sînt asociate categoriile *1a* cu *2a*, *b* [52]. Și acolo, una din gropile de la Tiszabercsel — Ráctemetö (G) pare să conțină fragmente ceramice ale categoriilor *1a* și *3* [53] dar ultimele reprezintă, după noi, tocmai acele „monede" mai noi ce datează groapa într-o perioadă mai tîrzie. Groapa G putea secționa depuneri mai vechi, amestecînd resturi din perioada căreia îi corespunde acolo groapa A în care s-au găsit numai materiale din categoriile *1a* și *2a*. Că așa trebuie să fi stat lucrurile rezultă și din faptul că nicăieri unde au apărut complexe sigure ale categoriei *3* nu s-au găsit materiale ale speciei *1*.

b) În patru puncte (5, 29—31) s-a constatat asocierea *1a* + *1b* (excizie + excizie și impresiuni triunghiulare în lungul unei linii incizate trasoare, deci tipologic vorbind reprezentînd o treaptă evolutivă ce anunță apariția categoriei *3*) + *2a* și, mai rar, *2b*. Este o constatare de ordin tipologic care ar putea avea și valoare cronologică în sensul că *1a* este o etapă mai veche iar *1b* o etapă mai nouă. La Tiszaluc, în grupa VI/a materiale *1a*, *b* și *2a* au apărut împreună cu resturi ale categoriei *4* (ceramică cu impresiuni textile) [54] dar din două una : ori groapa aparține unui nivel superior și a perforat depuneri mai vechi, ale categoriilor *1a*, *b*, *2a*, *b* — ceea ce profilul pare a sugera [55], ori trebuie să admitem că materiale ale categoriei *4* apar mult mai timpuriu la Tiszaluc pe Tisa decît la 100 km mai departe spre est. Prezența unor fragmente ceramice de tip *1b* [56] în depuneri mijlocii ale așezării de la Tiszaluc, alături de materiale ale categoriilor *3* [57] și *4* [58], o socotim accidentală (poziția secundară).

[45] T. Bader, *op. cit.*, pl. 5/2, 5.
[46] *Ibidem*, pl. 5/10.
[47] *Ibidem*, pl. 5/4.
[48] *Ibidem*, p. 23, pl. 4/1—2, 4—10.
[49] C. Kacsó, *op. cit.*, p. 32—33, fig. 1/1, 2, 4—9 ; 2/1, 2, 4, 5.
[50] *Ibidem*, fig. 1/3.
[51] T. Bader, *op. cit.*, pl. 4/3 ; 6/8, 12, 16.
[52] N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost Ungarn*, pl. 11 ; 19/1—8, 14 ; 20/16—19, 22 21 ; 22/2, 4, 5 ; 23/7—32.
[53] *Ibidem*, pl. 20/4—6, 9.
[54] *Ibidem*, pl. 28—30.
[55] *Ibidem*, fig. 6 ; 13.
[56] *Ibidem*, pl. 42/10, 11.
[57] *Ibidem*, pl. 42/1, 2, 7, 9.
[58] *Ibidem*, pl. 40/3, 6, 11, 12 ; 41/12, 13, 17—21.

c) Dacă privim schema de la fig. 8 din unghiul categoriei *3*, constatăm, în mare, prezența a numeroase și caracteristice descoperiri pe teritoriul României (9—10, 13—18, 21—22). În nord-estul Ungariei sînt puține (31, 32) și în situații uneori incerte, dar foarte tipice elemente de acest tip ar apare în partea sud-estică a Slovaciei răsăritene [59]. În nord-vestul țării noastre, în complexe închise (gropi, cimitire), categoria *3* se asociază cu *2b*, *c* dar *niciodată* cu categoriile *1* și *4*. Pe de altă parte, prezența fragmentelor ceramice de tip *3* la Tiszaluc (în „Spatenstich" 7) [60], ce par a proveni de la un singur vas, ar putea să ne ofere un reper de cronologie relativă. La acestea s-ar putea adăuga și frecventele apariții ale categoriilor *2a*, *b* care, la rîndul lor, sînt o componentă comună așezărilor de pe Tisa și din nord-vestul României.

Descoperirile de la Pișcolt se înscriu și caracterizează așadar un moment „clasic" din evoluția categoriei ceramice *3*, asociată cu *2b*. Li se alătură, ca fapte apropiate tipologic, descoperirile de la Sanislău (morminte și așezare). În comparație cu vasele din cimitirul de la Ciumești, se constată mici devieri (o mai bogată motivistică ornamentală la Pișcolt și Sanislău) ce indică mai multe etape în evoluția acestei manifestări care rămîne însă perfect unitară. Nivelurile inferioare ale unor așezări, peste care se suprapun și depuneri Otomani II (adică ale culturii Otomani propriu-zise), prin conținutul lor (ceramică din categoriile *2* și *3*) aparțin aceleași mari unități culturale și nu pot fi legate de Otomani. După părerea noastră, impulsul care a dat naștere culturii Otomani este de căutat mai întîi în stratul inferior de la Socodor și apoi de analizat dacă se deplasează, nemijlocit sub această formă, spre nord, acoperind așezările culturii Nir, sau exercită mai întîi influențe asupra unor așezări tîrzii ale ultimei culturi. Aprecierea trebuie să țină seama și de schimbarea ritului de înmormîntare : în timp ce purtătorii culturii Nir practicau incinerarea, cei ai culturii Otomani se înhumau. Reapariția incinerării într-o fază mai tîrzie a culturii Otomani (III) se poate datora unor foste comunități Nir asimilate din punct de vedere cultural. Atribuirea unora dintre descoperirile noastre (caracterizate în principal prin categoria ceramică *3*) culturii Nir (din faza „Sanislău") și a altora „fazei I" a culturii Otomani și sincronizarea pe această bază a celor două culturi ni se par supoziții lipsite de temeiuri documentare. Pe de altă parte, nefiind publicate, noi nu putem ști cu certitudine dacă toate nivelurile, din diferite așezări atribuite „fazei Otomani I", conțin sau nu un material unitar (cultural și cronologic).

Derivarea categoriei ceramice *3* din *1a* pare să fie asigurată de evoluția constatată în subcategoria *1b* unde, în afară de motivele excizate, se imprimă și triunghiuri fine, dar în lungul unor linii trasoare. Tipologic, între astfel de descoperiri și cele ale categoriei *3* trebuie să mai existe etape intermediare încă nedescoperite.

În nord-vestul țării, succesiunea cronologică : *1a* ; *1a* + *1b* ; pauză ; *3* ; *4* pare a fi susținută, în primul rînd de criterii tipologice dar și de stratigrafie orizontală. Am adăuga și alte fapte de pe teritoriul Ungariei : un vas cu ornament *1a* [61] a fost descoperit într-un complex foarte timpuriu al culturii Nagyrév [62], în timp ce vase ale categoriei *3* au fost găsite la

[59] J. Bátora, *op. cit.*, p. 12.

[60] Supra, nota 57.

[61] I. Bóna, Alba Regia, 2/3 (1961—2), 1963, pl. 5/4, 4a.

[62] N. Kalicz, SlovArch, 29, 1981, 1, p. 70—71.

Tószeg (*supra*, nota 32) şi Rétközberencs (*supra*, nota 31) în context care, cel mai timpuriu, se poate atribui unui orizont Nagyrév tîrziu. În acelaşi sens ar putea fi invocate apariţiile de ceramică *1a*, *b* în depuneri inferioare şi *3* în depuneri mijlocii la Tiszaluc—Dankadomb.

Cum am mai arătat, cele mai timpurii apariţii ale categoriei ceramice *4* le găsim în nord-vestul României în nivelul inferior al aşezării de la Otomani—Cetăţuie [63]. Pe Tisa ea apare încă din timpul categoriei *1* [64] şi chiar mai înainte, în complexe Makó [65]. Mai spre vest, apariţii absolut identice sînt în complexe Jevišovice B [66] (ante Malé Kosihy—Čaka). P. Roman nu a exclus posibilitatea ca această categorie ceramică să se răspîndească treptat dinspre vest (Moravia) spre est [67], sub presiunea Glockenbecher. În acest fel însă, atît evoluţia complexului Makó—Kosihy—Čaka cît şi a acelora cu categoria *1* din estul Slovaciei şi de pe Tisa se va fi redus considerabil, locul lor fiind luat de către comunităţi purtătoare ale categoriei *4*. Rămîne însă de văzut dacă asemenea resturi pot fi socotite încă de pe acum drept „Hatvan timpuriu". Am văzut mai sus că ele compun şi caracterizează noţiunea de „faza Hriadky—Rozhanovce" a grupului Zatin, adică faza mai nouă a grupei Nyirség—Zatin. Numai că la Tiszaluc, materiale ale „fazei tîrzii" ar apare împreună cu materiale ale fazei „timpurii". Ar rezulta că, în spaţii diferite, purtători categoriei ceramice *4* au putut fi contemporani şi vecini ai comunităţilor cu categoria *1*, Glockenbecher şi Nagyrév timpurii. Ocupînd treptat noi teritorii, ei vor fi ajuns să-şi facă simţită influenţa la Tószeg chiar în stratul A, instalîndu-se nemijlocit acolo în faza B. Ii vom regăsi, în continuare, la Porţile de Fier şi Oltenia [68]. Prin succesivele contacte pe care purtătorii ceramicii de tip *4* le vor avea în diferitele ţinuturi, se va produce un proces de regionalizare care este echivalent cu constituirea unor noi grupe sau culturi, precum : Hatvan, Otomani, Gornea—Vodneac, Balta Sărată etc.

Cronologia culturii pe care o urmărim în urma descoperirilor de la Pişcolt nu este defel simplă. În zonă, există descoperiri Baden tîrzii din perioada Coţofeni II [69], urme slabe Coţofeni III de început, morminte cu caractere Makó (Pişcolt [70], Ciumeşti—Bostănărie [71], Valea lui Mihai [72]), aşezări Otomani II şi niveluri mai vechi ce pot fi, eventual, atribuite culturii Otomani, dar fără legături cu grupul nostru.

Ocupă descoperirile Makó un prim loc [73] în zona noastră, pot fi

[63] I. Ordentlich, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 119; idem, *Actes du VIIe Congrès...*, Praga, 1966, p. 619; idem, Dacia, N. S., 14, 1970, p. 88.

[64] N. Kalicz, *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens...*, p. 114.

[65] Idem, SlovArch, 29, 1981, 1, fig. 4/5.

[66] Anna Medunová-Benešová, *Jevišovická kultura na jihozápadní Moravě*, Praga, 1977, pl. 2/1—7.

[67] P. Roman, *op. cit.*, p. 272, 274.

[68] *Ibidem*, p. 271.

[69] P. Roman, I. Németi, *op. cit.*

[70] I. Németi, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 527—536.

[71] Fragmente de la o strachină cu marginea răsfrîntă şi de la o alta ornată în interior, aflate în muzeul din Baia Mare, col. Kovács. Pentru ele I. Németi (*op. cit.*, p. 533, notele 7, 10) indică ca loc de provenienţă marginea satului Berea şi hotarul satului Foieni.

[72] M. Roska, AISC, I, 1928—32, Cluj, p. 78, fig. 1/1—3.

[73] Socotită, iniţial, una din grupele complexului Vučedol—Zók şi sincronizată cu Nyirség, noţiunea a fost reîncadrată cronologic în 1979 de către I. Németi (*op. cit.*, p. 534—535) şi N. Kalicz (*op. cit.*, p. 72—73). Acum, Makó se consideră mai vechi decît Nyirség — ultima fiind sincronizată cu faza veche a culturii Nagyrév (*ibidem*, fig. 5). Tot în 1981 a apărut şi lucrarea monografică asupra cercetărilor de la Malé Kosihy (Anton Točik, *Malé Kosihy. Osada*

ele socotite o ,,Vor-Phase oder Frühphase" [74] a culturii Nir? Mai întîi, este posibilă o succesiune nemijlocită Makó—Baden? Nu, dacă avem în vedere paralelismul Makó cu Vinkovci și poziția stratigrafică mai nouă a culturii Vinkovci în raport cu Vučedol [75], ultima sincronizîndu-se cu Coțofeni III[76]. Rezultă un hiatus considerabil. Și totuși, apariția elementelor Makó încă din perioada Kostolac și Vučedol ar putea rezulta din prezența unor fragmente ceramice cu caracter Kostolac la Domony, în groapa B 1 [77]. Localitatea se află în apropierea zonei unde descoperirile Kostolac sînt foarte sporadice. Dacă avem în vedere așezarea de la Iža [78] (Kostolac tîrziu asociat cu Vučedol), putem presupune că în timp ce în lungul Dunării se deplasau spre nord comunități (sau poate doar un puternic curent cultural) de tip Kostolac, în partea estică se producea fenomenul de constituire a culturii Makó. Poate ceva mai tîrziu, sub dubla presiune: Glina și Jamna, au pătruns acolo și grupe de caracter Vučedol — Zók care au înlocuit în nord-estul Ungariei, nord-vestul României și estul Slovaciei comunitățile Makó și au dat naștere culturii Nir. În acest fel, ,,cultura Nyirség" [79] devine o simplă fază, de scurtă durată, a culturii Nir, fiind contemporană, în spații diferite, cu comunitățile Makó tîrzii pînă cînd ambele vor fi înlocuite de mișcarea Glockenbecher, în avangarda căreia se deplasau grupe cu specifica ceramică a categoriei *4*, ce ating, în final, și Oltenia [80]. După ,,faza Nyirség" (faza I sau Berea),cultura Nir pare deci a evolua într-o zonă foarte restrînsă, învecinîndu-se la vest cu grupe ale ceramicii din categoria *4*.

Revenim asupra întrebării: urmează Makó imediat după Baden sau numai la un oarecare interval de timp? Pentru J. Vládar geneza grupei Kosihy—Čaka din substratul Baden, sub influența elementelor sudice (Vučedol) și estice (Jamna și Catacombe) nu ridică nici o problemă [81]. ,,Barbarizarea" culturii arheologice în raport cu perioada Baden s-ar putea explica, după părerea noastră, prin luarea în considerare a unor descoperiri constînd din ceramică ornamentată cu impresiuni de șnur. Ea apare în aceleași așezări în care s-au descoperit resturi de locuire Baden tîrzii sau ale ,,grupei Nyirség—Zatin" și este numită de L. Hájek [82] ,,ceramică șnurată est-slovacă", de J. Vládar [83] ,,ceramică șnurată de tip Barca". J. Bátora [84] crede că ,,ceramica de tip Barca" poate fi o dovadă pentru infiltrările stepice în bazinul carpatic. Împreună cu curentele sudice, ele au dus la decăderea culturii Baden. Grupa mormintelor tumulare est-slovace, dovadă a pătrunderii unor păstori șnurceramici într-o perioadă

zo staršej doby bronzovej, Nitra, 1981) în care se evidențiază substanțiale diferențe cronologice între diferitele complexe Makó—Kosihy—Čaka, unele din ele continuînd să existe, în diferite teritorii, și în perioada Nagyrév timpurie și, inevitabil, în paralel cu Nyirség (*op. cit.*, p. 256—257).

74 T. Bader, Symposia Thracica, 1982, A, p. 25, 27, 29, fig. 2.

75 S. Dimitrijević, Acta Musei Cibalensis, 1 (1966), p. 3 și urm.; J. Ecsedy, JPMÉ, 22 (1977), Pécs, 1978, p. 192—193; idem, JPMÉ, 23 (1978), Pécs, 1979, p. 110 și urm.

76 P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 62, fig. 9.

77 N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, pl. 4/1, 2, 8. La situații asemănătoare se referă și J. Vládar (SlovArch, 14, 1966, 2, p. 301) care sincronizează dealtfel Malé Kosihy—Čaka cu faza mai nouă Coțofeni, cu Vučedol și Kostolac clasic (*ibidem*, p. 325), și V. Němejcová — Pavúková (SlovArch, 16, 1968, 2, p. 426—427).

78 V. Němejcová—Pavúková, *op. cit.*, p. 380 și urm.

79 N. Kalicz, *Kulturen der Frühbronzezeit...*, p. 109 și urm.

80 P. Roman, Thraco-Dacica, 6, 1985, p. 120.

81 J. Vládar, *op. cit.*, p. 325.

82 *Kommission für das Äneolithikum und ältere Bronzezeit. Nitra 1958*, Bratislava 1961, p. 65.

83 *Pravek východného Slovenska*, Košice, 1966, p. 65.

84 *Op. cit.*, p. 8.

post-Baden dar paralelă, după J. Machnik [85], cu Kosihy—Čaka, ar putea sta, de asemenea, în legătură cu acest fenomen. În același interval de timp (post-Baden și ante-Makó) se situează probabil și comunitățile cu ceramică șnurată documentate în unele din peșterile situate în bazinul Crișului Repede [86].

Recapitulînd, putem deci afirma că descoperirile de la Pișcolt, cele mai caracteristice pentru categoria ceramicii *3* (după Roman) și care corespund fazei Sanislău a culturii Nir, se limitează la o zonă restrînsă din nord-vestul României, nord-estul Ungariei, sud-estul Slovaciei, plasîndu-se din punct de vedere cronologic după descoperiri de tip Makó, Nir I (adică după așa-zisa ,,cultură Nyirség") și înainte de apariția culturii Otomani în acele ținuturi. Sînt sincrone îndeosebi cu faza mai nouă a culturii Nagyrév (adică cu Tószeg A), începuturile sale putîndu-se plasa încă în perioada timpurie Nagyrév, iar sfîrșitul la început de Tószeg B. Vecinii vestici trebuie să fi fost grupe pre-Hatvan (de tip Hriadky-Rozahnovce ?), din care, ulterior, va lua naștere cultura Hatvan.

★

O altă grupă de descoperiri, pe care le vom enumera în cele ce urmează, se situează în mai multe peșteri din bazinele Crișului Repede și Negru și formează o unitate pe care P. Roman a cuprins-o sub numele de *grupul cultural Roșia* [87].

Roșia (comună, jud. Bihor, fig. 9/17). În Muzeul de științele naturii din Tinca, sub nr. de inventar 44/1960, cu loc de proveniență ,,Peștera Vacii—La Țarină" [88], se află două vase reconstituibile [89] (fig. 10/1, 2) și mai multe fragmente ceramice (fig. 11/1—6) cu mențiunea : ,,din mormîntul de la intrare, ceramică hallstattiană".După informațiile oferite cu amabilitate de Csák Coloman care, cu ocazia vizitei întreprinse în mai 1976 de către P. Roman, ne-a oferit materialul spre publicare, rezultă că în peșteră obiectele se aflau lîngă un schelet, printre fragmentele ceramice păstrate în muzeu existînd și oseminte umane. Tot din peșteră, cuprinse sub nr. de inventar 43/1960, provine și un lot cu materiale caracteristice ale culturii Coțofeni, din faza III timpurie (fig. 11/7—17).

Ceramica pe care am atribuit-o grupului cultural Roșia provine de la : a) Căni de dimensiuni mari , bitronconice (fig. 10/1 ; 11/1,5, 6) sau cu corpul rotunjit (fig. 11/3), partea superioară mult mai înaltă decît cea inferioară, marginea îngroșată sub formă de ,,manșetă", prevăzute cu o toartă puternică (fig. 10/1 ;11/4) în bandă lată, îngustată la mijloc. Fragmentele sînt de la vase cu pereți subțiri și sînt lucrate din lut bine frămîntat, compact, de culoare neagră, avînd și un slip exterior cu luciri metalice

[85] J. Machnik, *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens*. . . , p. 343, fig. 18.

[86] I. Emödi, *Ceramica șnurată din peșterile Igrița și Izbîndiș*, ms.

[87] P. Roman, în comunicarea susținută la 10 mai 1982 la Baia Mare, cu ocazia lucrărilor simposionului de tracologie. Comunicarea a apărut în SCIVA, 35, 1984, 3, p. 266—274. Pentru *grupa Roșia*, vezi nota 23 de la p. 268. Materiale ale grupei Roșia au fost comunicate, pentru prima dată, în aprilie 1977 cu ocazia simposionului de la Budapesta și Velem (P. Roman, MittArchInst, 2, 1981, p. 165, notele 58, 59, 61 și pl. 2 ; 5/1—5 ; 6). Precizările de mai sus le-am găsit necesare deoarece, au fost introduse alte două denumiri pentru un fenomen care fusese definit și anume : „grupa Roșia— Gălășeni" (Thraco-Dacica, 6, 1985, p. 142—143) și „Călățea—Gălășeni" (SCIVA, 36, 1985, 3, p. 234). „Noile" denumiri pot provoca confuzii (cu atît mai mult cu cît prezintă și carențe de încadrare culturală, cronologică și chiar unitate).

[88] „Peștera Vacii" se află pe versantul drept al Văii Cutii și are o intrare, o altitudine de + 10 m față de talveg, o denivelare negativă de 28 m, iar lungimea tuturor galeriilor este de 180 m (Cristian Goran, *Catalogul sistematic al peșterilor din România, 1981*, București 1982, nr. 3704/1)

[89] P. Roman *op. cit.*, p. 5/1—2.

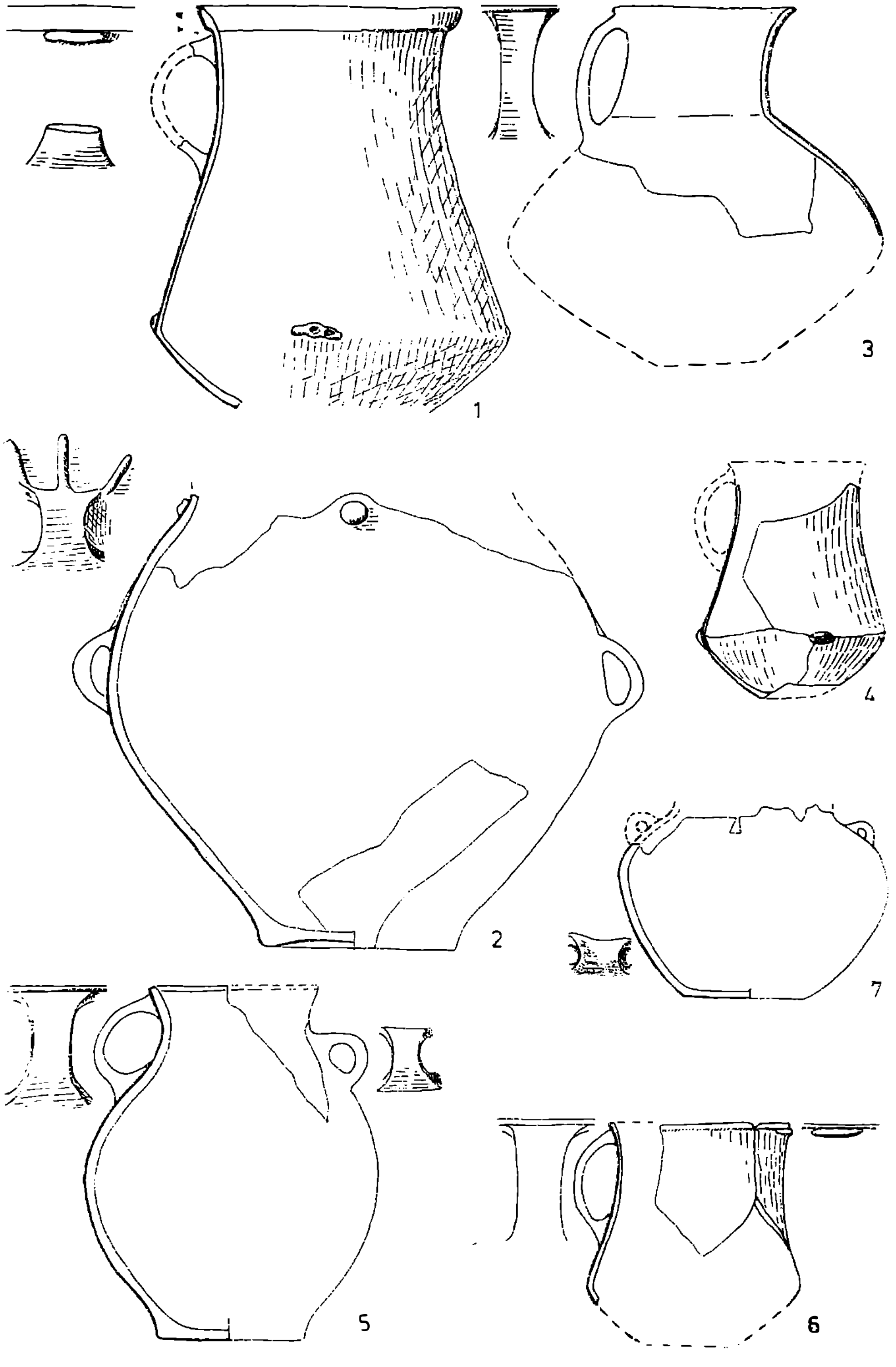

Fig. 16. Grupul cultural Roșia. Ceramică de la Roșia—„Peștera Vacii" : 1, 2 ; Călățea—Peștera : 3—6 Rîpa : 7. Scara 1 : 4.

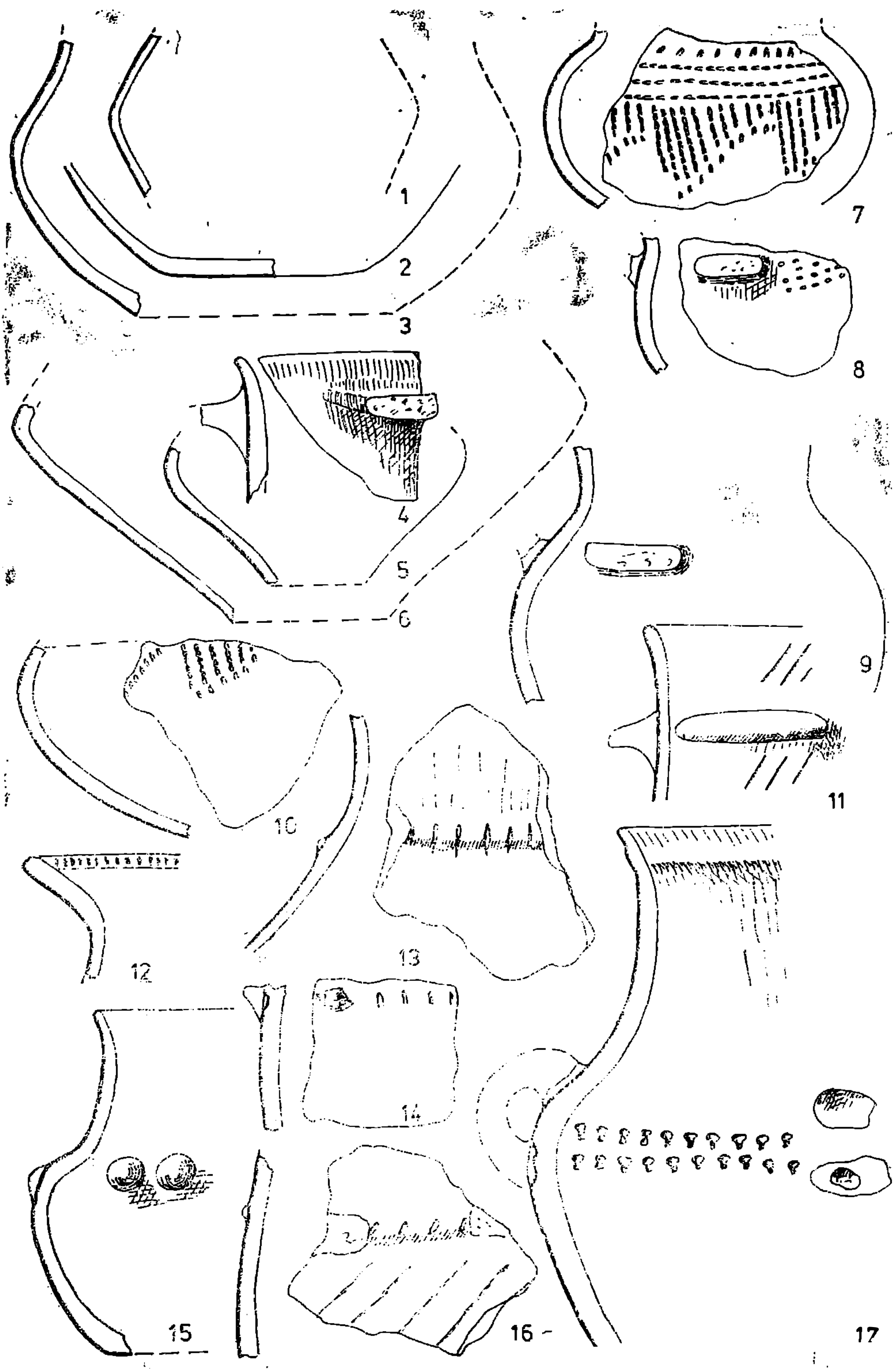

Fig. 11. Grupul cultural Roșia (1–6) și Coțofeni (7–17). Ceramică de la Roșia—„Peșteac Vacii". Scara 1 : 2.

b) Vas piriform, amforoidal, cu două torți în bandă pe diametrul maxim al pîntecului (fig. 10/2). Trei benzi în relief aplicate deasupra torții și o pastilă în relief sub baza gîtului constituie singurele ornamente.

Călățea (sat, com. Aștileu, subordonată orașului Aleșd, jud. Bihor, fig. 9/21). În vitrinele Muzeului „Țării Crișurilor" din Oradea, sub nr. inventar 4727—30, 5036, au fost expuse, ani în șir, cinci vase întregi sau întregibile, descoperite lîngă unul dintre scheletele găsite, în 1960, de către un grup de elevi în peștera Călățea [90]. Scheletul ar fi fost chircit pe o parte. În același an, N. Chidioșan a făcut cercetări la fața locului și a descoperit încă un schelet fără inventar, o vatră aproape de intrare și un fragment de vatră lîngă mal. Din peșteră s-au cules alte numeroase fragmente ceramice, depozitate, de asemenea, în muzeul orădean. La început, vasele nu au avut o încadrare culturală și cronologică certă. Unele dintre ele au fost socotite Baden, altele de „tip Bodrogkeresztúr". Ne-au fost încredințate, cu multă amabilitate, spre publicare de către N. Chidioșan și o parte din ele au fost comunicate de P. Roman la simposionul de la Budapesta și Velem [91], intrînd, în acest fel, în discuția specialiștilor [92]. Prezentăm materialul, începînd cu descrierea vaselor „de lîngă mormînt": a) Oală-borcan (inv. 4727, fig. 12/3), cu pereți ușor arcuiți, buza evazată, fund plat cu diametrul mare, două proeminențe late aplicate pe corp la înălțimi diferite, modelat cu neregularități, nisip în pastă, cenușiu-închis; b) „Oală de lapte" (inv. 4728, fig. 12/4), din pastă fină, cu slip lucios la exterior, pereți subțiri, portocaliu cu pete negre, formă cu corp alungit, o vizibilă „ștrangulare" spre fund dar numai pe o parte, fund plat, gît îngust, cu patru tortițe de agățat sub margine; c) Oală cu torți asimetrice (inv. 4729, fig. 10/5), modelată grosier, cu cioburi pisate în pastă, prezintă porozități, cenușie cu pete negricioase; d) Pahar (cană) ? fragmentar (inv. 4730, fig. 12/2), bitronconic, modelare neîndemînatică, negru-cenușiu, cu proeminențe pe maxima rotunjime a corpului și sub margine; e) Urcior (inv. 5036, fig. 10/3) [93] lucrat din pastă fină, bine arsă, slip cu luciri metalice la exterior iar interiorul cu denivelări, culoare neagră cu pete cenușii. Vasul, fragmentar, pare să aibă corpul foarte pîntecos, probabil bitronconic, gîtul îngust și o toartă în bandă, îngustată la mijloc.

Alte fragmente, adunate din peșteră, provin de la căni cu toartă (fig. 10/4, 6), înalte, bipartite, cu partea inferioară mai scundă. Sînt lucrate din pastă de bună calitate, în care se amestecă nisip cu pietricele mărunte și rare cioburi pisate, arderea este bună, au culoarea neagră și slip cu luciri metalice la exterior. Mai multe fragmente provin de la unul sau două urcioare (fig. 12/1a-e) lucrate din lut fin, ardere rezonantă, modelare cu neregularități în interior, exteriorul netezit și slipuit lucios. Partea inferioară are un strat de lut „adăugat" care, pe locul de oprire, formează un prag. Este o tehnică foarte frecvent folosită de purtătorii grupului Jigodin din estul Transilvaniei. Ornamentul este simplu: benzi sub formă de

[90] Peștera Călățea, sau avenul de la Călățea, se află în bazinul văii Mnierei, în platourile carstice dintre Crișul Repede și Negru. Are o singură intrare, altitudinea absolută de + 370 m și relativă 0. Este o peșteră activă, cu denivelarea negativă de 56 m. Lungimea galeriilor însumează 1200 m (Cristian Goran, *op. cit.*, nr. 3710/1).

[91] P. Roman, *op. cit.*, p. 165, nota 59, pl. 6/1—8.

[92] N. Tasić, *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens*..., p. 16, 26; N. Kalicz, același volum, p. 116.

[93] Inventarierea mai tîrzie să însemneze oare că acesta n-a fost găsit în același timp cu celelalte patru vase?

,,scăriță'' pe partea superioară a corpului. Este singurul vas mai ,,bogat'' ornamentat.

Restul fragmentelor prezintă o varietate apreciabilă de tehnici de lucru, dovadă a existenței mai multor producători și a caracterului funerar : unele sînt din pastă fină fără impurități ; altele din pastă de bună calitate dar cu nisip și pietricele ; o categorie are cioburi pisate ; alta pietricele mari

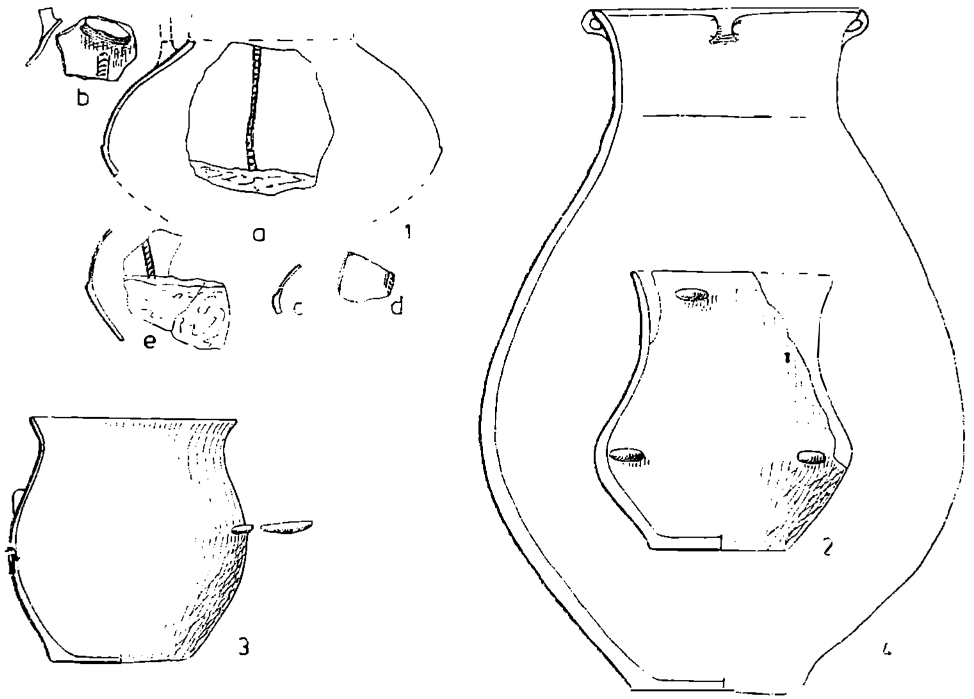

Fig. 12. Grupul cultural Roșia. Ceramică din Peștera Călățea. 2—4 din inventarul mormîntului de înhumație. Scara 1 :4.

sau nisip. Ultimele trei reprezintă categoria grosieră. Modelarea interioară prezintă imperfecțiuni, neregularități, exteriorul însă este, în general, foarte îngrijit modelat și slipuit. Unele fragmente au strat de lut adăugat. Cele mai multe sînt bine arse, cîteva mai slab. Culoarea este cel mai ades închisă : neagră cu pete cenușii sau castanii ; cenușie ; neagră-cenușie ; castanie, mai rar. Unele vase prezintă o vizibilă ,,ștrangulare'' spre fund (fig. 13/5, 14, 15). Fragmentele provin de la borcane (fig. 13/1, 3, 9) ; oale cu o toartă sau două (fig. 14/1—7, 9—10) ; vase cu gît îngust, uneori cu tortițe sub margine (fig. 14/12—15) ; castroane (fig. 14/16) ; amfore (fig. 15/1—9, 12, 13) ; boluri (fig. 13/16) ; căni (fig. 16/1—13, 15, 16) ; vase cu gît cilindric îngust (fig. 16/14, 18), ce amintesè formele culturii Nir.

De la Călățea provin și puține fragmente ceramice cu decor Coțofeni (fig. 13/17—19, 22—25). Două sînt decorate cu impresiuni de șnur ,,înfășurat'' (fig. 13/20) și ,,răsucit'' (fig. 13/21).

Rîpa (sat, comuna Tinca, jud. Bihor, fig. 9/19). În Muzeul ,,Țării Crișurilor'' din Oradea se află vasul cu nr. inventar 8825 cu loc de pro-

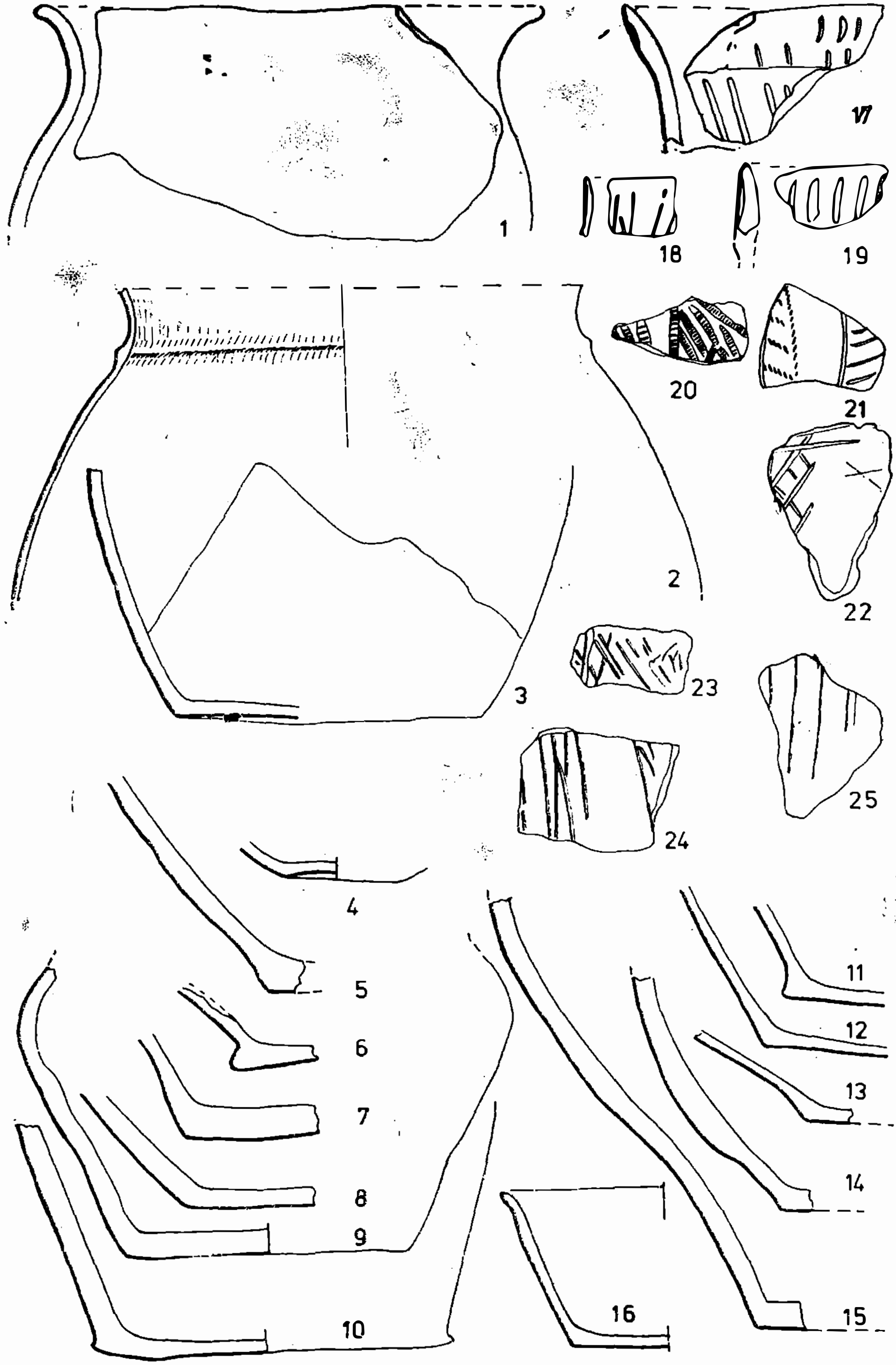

Fig. 13. Grupul cultural Roşia (1—16), Coţofeni (17—19, 22—25) şi ceramică şnurată (20—21). Descoperiri din Peştera Călăţea. Scara 1 : 2.

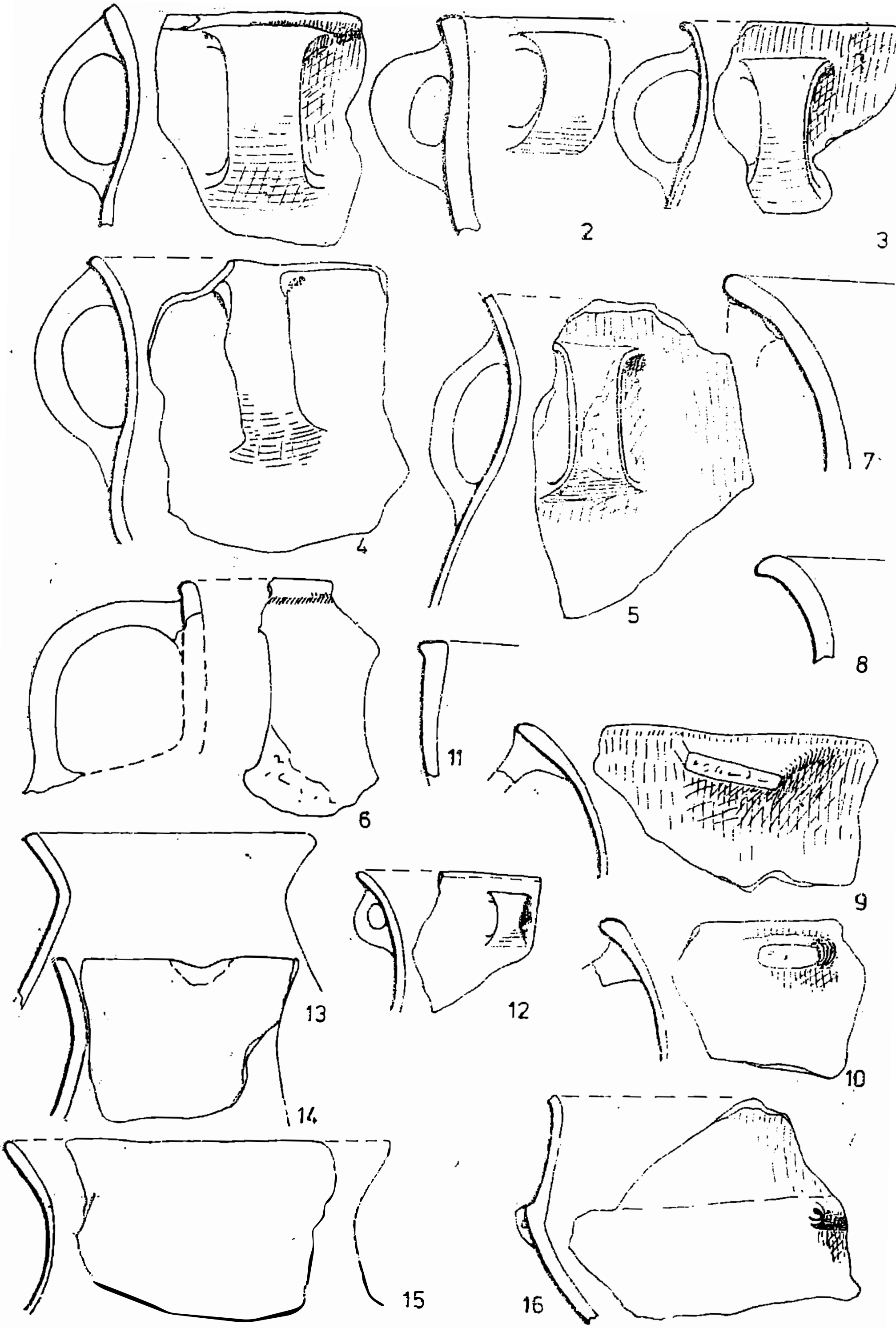

Fig. 14. Grupul cultural Roșia. Ceramică din Peștera Călățea. Scara 1 : 2.

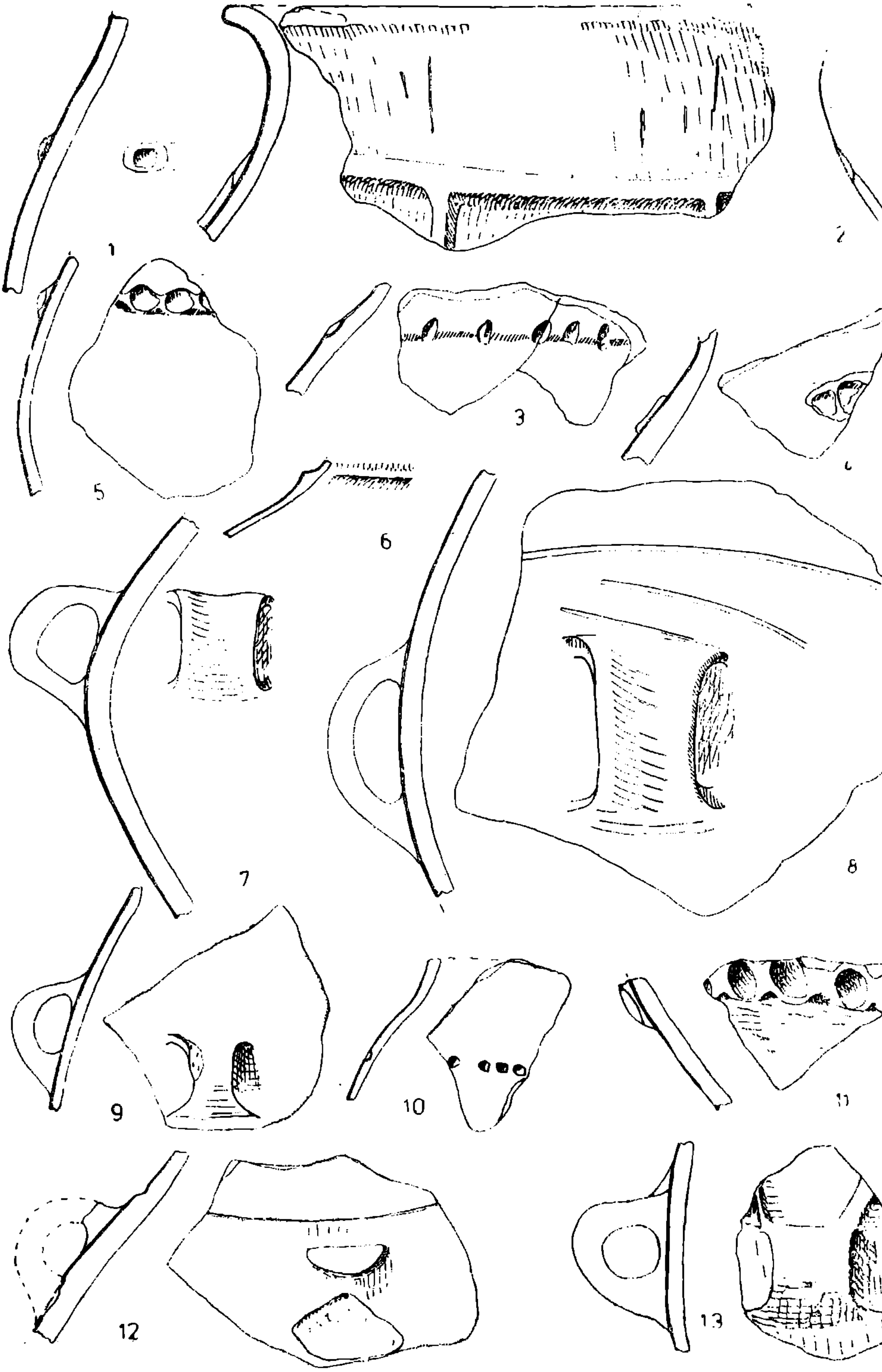

Fig. 15. Grupul cultural Roșia. Ceramică din Peștera Călățea. Scara 1 :2.

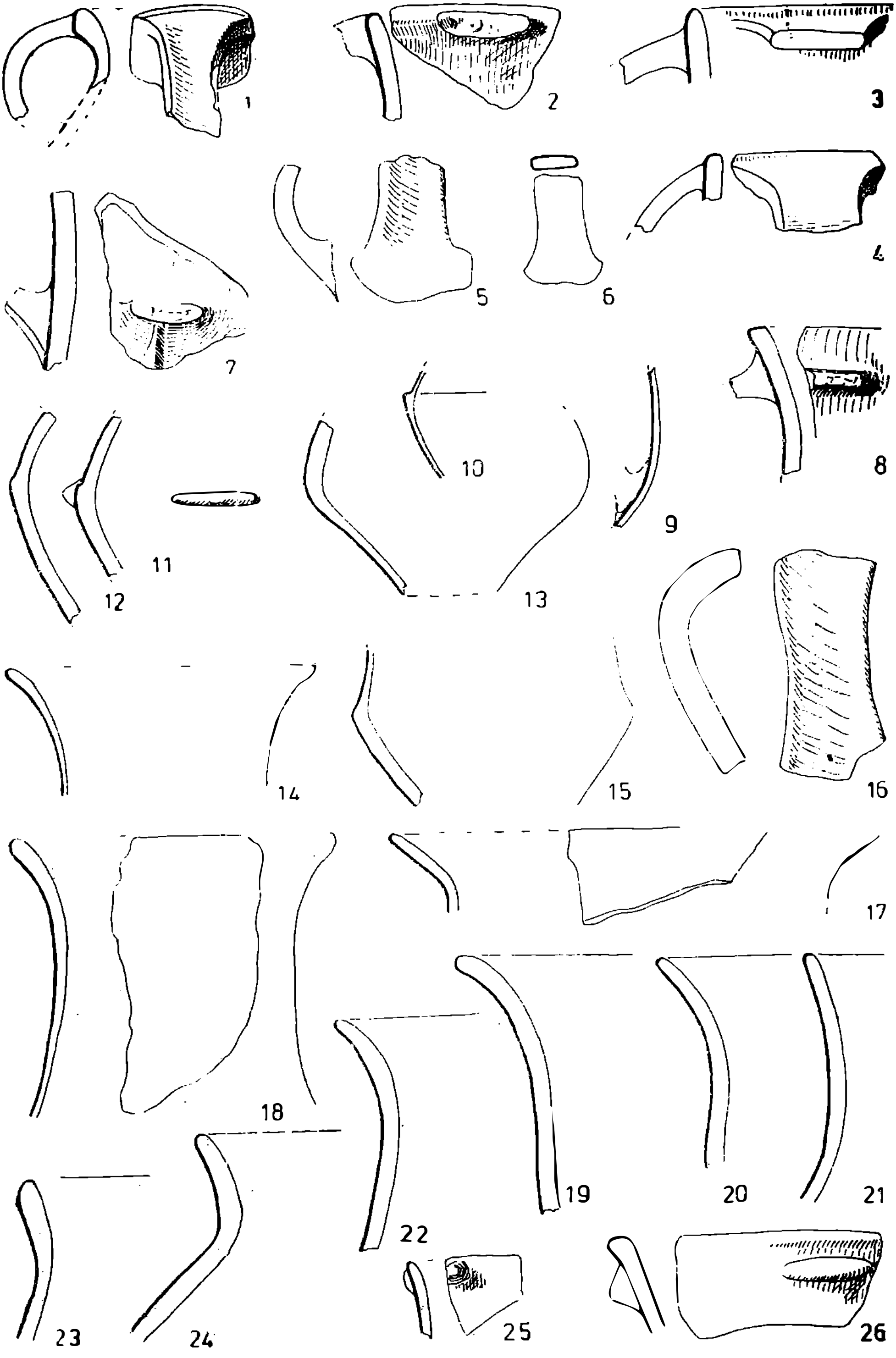

Fig. 16. Grupul cultural Roșia. Ceramică din Peștera Călățea. Scara 1 : 2.

venienţă „Cariera mai sus de Dud" de la Rîpa. A fost descoperit întîmplător în 1961. Vasul este fragmentar, este lucrat din pastă cărămizie, cu mult nisip. A avut slip subţire la exterior care a căzut pe mari suprafeţe. Aşa cum s-a păstrat, este greu de spus dacă provine de la un vas de agăţat cu două tortiţe pe umăr (s-a păstrat doar una, fig. 10/7) şi gît înalt cilindric sau de la o cană cu toartă în bandă şi tortiţă pe umăr. Oricum, forma se poate încadra în grupul nostru.

Descoperiri asemănătoare sau identice cu cele din punctele menţionate s-au găsit, de asemenea, şi în alte cîteva peşteri.

Izbucu Toplitei. Peştera se află în valea Topliţei, în bazinul văii Albioara—Sohodol—Runcşor, avînd o singură deschidere, cu denivelare pozitivă de 1 m şi cu lungimea galeriilor de 120 m. A fost descoperită în 1980 [94]. În 1982 a fost cercetată de speologi care au executat şi fotografii [95]. Din ele rezultă existenţa acolo a unui complex funerar,la fel ca în peşterile de la Roşia şi Călăţea. Inventarul mormintelor constă din ceramică : căni, pahare, oale cu o toartă, oale cu torţi asimetrice (cu corp pîntecos, sferoidal), capace; podoabe din aur şi două topoare de cupru care, după fotografie, par mai curînd de tip Dumbrăvioara.

Peştera de la Gălăşeni [96] (sat în comuna Măgeşti, jud. Bihor, fig. 9/22). A fost „cercetată" de I. Emödi [97]. Pe fig. 17 am reprodus, după I. Emödi, majoritatea formelor ceramice găsite în peşteră: remarcăm numărul mare de căni şi oale cu torţi de apucat şi tortiţe de agăţat dispuse pe umărul vasului (fig. 17/1—4); o cană tripartită (fig. 17/4) cu bune analogii în grupul Jigodin; căni bipartite (fig. 17/7) asemenea celei de la Roşia (fig. 10/1); căni şi vase cu buza îngroşată sub formă de „manşetă" (fig. 17/3, 6). Alte forme : pahare (bitronconice : fig. 17/9 sau cu pereţi curbaţi : fig. 17/13); amfore cu două torţi şi marginea îngroşată sub formă de „manşetă" (fig. 17/11) sau sferoidale, cu două torţi pe maxima rotunjime, gît scurt, cilindric [98]; oale de provizii (fig. 17/12, 14).

Alte puncte cu descoperiri şi anume : Peştera Igriţa şi Peştera Izbîndiş, introduse de I. Emödi în acelaşi grup cultural [99], ridică probleme. Ambele, dar mai ales Igriţa, au dat resturi din mai multe perioade : paleolitic, Coţofeni, ceramică şnurată, bronz timpuriu, bronz tîrziu etc., dar autorul „cercetărilor", deşi a săpat 180 zile, începînd din 1963, răscolind toată suprafaţa peşterii, nu a putut face observaţii de natură stratigrafică [100]. Unele dintre materialele [101] atribuite de I. Emödi grupului cultural Roşia au şocante analogii la Leliceni (aparţinînd grupului Jigodin) fapt care ne determină să ne întrebăm dacă nu cumva o bună parte (cîtă?) din materialele „bronzului timpuriu" este contemporană cu ceramica şnurată găsită în mare număr acolo (inedită), constituind împreună o manifestare care poate să explice şi apariţia grupului Jigodin. De la Igriţa sînt de

[94] Cristian Goran, *op. cit.*, nr. 3704/1.

[95] Halasi Gabor, Emödi Ioan, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 232—234. Dacă pătrunderea speologilor în peşteri este justificată, din motive ştiinţifice, în primul rînd, este *absolut necesar* ca cercetarea arheologică a acestora să fie lăsată pe seama specialiştilor.

[96] I se mai spune „Peşteroaia", se află pe valea Deblei, are o singură deschidere, altitudine absolută + 370 m şi relativă zero, este activă, cu lungimea galeriilor de 2495 m şi o denivelare negativă de 21 m, pozitivă de 12 m (Cristian Goran, *op. cit.*, nr. 3727/5.).

[97] Thraco-Dacica, 6, 1985, p. 123—128, fig. 1—6.

[98] *Ibidem*, fig. 2/1.

[99] *Ibidem*, p. 128—134, 136—140.

[100] *Ibidem*, p. 134; Halasi Gabor, Emödi Ioan, *op. cit.*, p. 230—231.

[101] I. Emödi, *op. cit.*, fig. 11/43, 14; 19/3, 42, 68, 37, 51; 20/32, 35, 39; 21/52; 22—24.

semnalat şi străchini cu caractere Makó [102]. Probleme asemănătoare ridică şi peştera de la Izbîndiş [103], în care s-au descoperit resturi Coţofeni, ceramică şnurată şi resturi ale Bronzului timpuriu [104].

★

Pentru P. Roman, descoperirile de la Roşia, Călăţea, Rîpa lăsau să se întrevadă elemente fie de caracter fie de derivaţie Makó. După el, din punct de vedere tipologic, materialele presupuneau o evoluţie mai îndelungată, în cadrul căreia se manifestau şi cîteva forme reîntîlnite la sud de Carpaţi sau în grupa Vinkovci—Somogyvár [105]. Acestor constatări, P. Roman le acorda, în primul rînd, valori de cronologie relativă [106].

N. Tasić, interpretînd cele scrise de Roman, vorbeşte despre o ,,zonă vestcarpatică, cu descoperiri în România (Verbiţa, peştera Călăţea şi altele) şi sudul Ungariei (descoperiri din ţinutul Szeged) care a fost socotit de obicei zonă de influenţă a culturii Makó—Nyirség, cu toate că ele, cum o arată caracterele tipologice ale materialului ceramic de la Călăţea, Rîpa şi încă din alte localităţi, mai ales din locuri în peşteri, corespund unei variante locale a complexului Vinkovci—Somogyvár'' [107]. Şi mai departe, acelaşi autor scrie: ,,Din nord-vestul României se poate menţiona încă o grupă cu descoperiri, care este strîns legată de stilul Vinkovci—Somogyvár (Roşia, Peştera Călăţea, Rîpa, Pişcolt şi altele), care însă poate fi pusă în legătură mai curînd cu evoluţia post—Vučedol. Descoperirile din nord-vestul României aparţin unui cerc cultural al perioadei postvučedoliene, tot astfel ca şi învecinatele cercetări din împrejurimile Szeged-ului pe care K. Bela şi O. Trogmayer le socot ca o apariţie locală, independentă, a bronzului timpuriu din ţinutul Tisei (grupa Ada). Caracteristicile tipologice ale materialului colecţionat arată că această grupă de descoperiri aparţine cuprinzătorului complex Vinkovci—Somogyvár'' [108].

Căutînd legăturile şi paralelele ,,culturii Nyrség'' spre est, N. Kalicz socoate descoperirile de la Roşia, Călăţea şi Rîpa drept un ,,ausgezeichnetes Beispiel'' [109].

Pentru I. Emödi, materialele pe care le-a publicat sînt un aspect local al culturii Nagyrév, apărut în urma pătrunderii în Bihor a unor elemente Glockenbecher. Datează acest aspect în subfaza I b Nagyrév şi presupune că el va participa, împreună cu Nir, la formarea culturii Otomani [110].

Grupul cultural Roşia aparţine unor comunităţi cu preocupări economice impuse de mediul în care trăiesc. Aceste comunităţi sînt bine individualizate în raport cu cele ale culturilor sau grupelor Makó, Nir, Glockenbecher, Nagyrév, înainte de toate prin faptul că îşi *înhumau* morţii spre deosebire de comunităţile pe care le-am enumerat care-i *incinerau*. În acest fel, afirmaţiile: ,,aspect local'', ,,aspect regional'', ,,aparţinînd

[102] *Ibidem*, fig. 20/23, 88.

[103] *Ibidem*, p. 128—132. Peştera Izbîndiş sau Izbundici (com. Şuncuiuş, jud. Bihor) se află pe versantul drept al văii Izbîndiş. Are două deschideri, este uscată, cu denivelare negativă de — 5 m şi pozitivă de + 2 m, lungimea galeriilor totalizînd 240 m (Cristian Goran, *op. cit* nr. 3726/46).

[104] I. Emödi, *op. cit.*, fig. 8—10.

[105] P. Roman, *op. cit.*, p. 165.

[106] *Ibidem*, pl. 2.

[107] N. Tasič, *op. cit.*, p. 16.

[108] *Ibidem*.

[109] N. Kalicz, *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens...*, p. 116.

[110] I. Emödi, *op. cit.*, p. 142—143; Halasi Gabor, Emödi Ioan, *op. cit.*, p. 234.

semnalat şi străchini cu caractere Makó [102]. Probleme asemănătoare ridică şi peştera de la Izbîndiş [103], în care s-au descoperit resturi Coţofeni, ceramică şnurată şi resturi ale Bronzului timpuriu [104].

★

Pentru P. Roman, descoperirile de la Roşia, Călăţea, Rîpa lăsau să se întrevadă elemente fie de caracter fie de derivaţie Makó. După el, din punct de vedere tipologic, materialele presupuneau o evoluţie mai îndelungată, în cadrul căreia se manifestau şi cîteva forme reîntîlnite la sud de Carpaţi sau în grupa Vinkovci—Somogyvár [105]. Acestor constatări, P. Roman le acorda, în primul rînd, valori de cronologie relativă [106].

N. Tasić, interpretînd cele scrise de Roman, vorbeşte despre o ,,zonă vestcarpatică, cu descoperiri în România (Verbiţa, peştera Călăţea şi altele) şi sudul Ungariei (descoperiri din ţinutul Szeged) care a fost socotit de obicei zonă de influenţă a culturii Makó—Nyirség, cu toate că ele, cum o arată caracterele tipologice ale materialului ceramic de la Călăţea, Rîpa şi încă din alte localităţi, mai ales din locuri în peşteri, corespund unei variante locale a complexului Vinkovci—Somogyvár'' [107]. Şi mai departe, acelaşi autor scrie : ,,Din nord-vestul României se poate menţiona încă o grupă cu descoperiri, care este strîns legată de stilul Vinkovci—Somogyvár (Roşia, Peştera Călăţea, Rîpa, Pişcolt şi altele), care însă poate fi pusă în legătură mai curînd cu evoluţia post—Vučedol. Descoperirile din nord-vestul României aparţin unui cerc cultural al perioadei postvučedoliene, tot astfel ca şi învecinatele cercetări din împrejurimile Szeged-ului pe care K. Bela şi O. Trogmayer le socot ca o apariţie locală, independentă, a bronzului timpuriu din ţinutul Tisei (grupa Ada). Caracteristicile tipologice ale materialului colecţionat arată că această grupă de descoperiri aparţine cuprinzătorului complex Vinkovci—Somogyvár''[108].

Căutînd legăturile şi paralelele ,,culturii Nyrség'' spre est, N. Kalicz socoate descoperirile de la Roşia, Călăţea şi Rîpa drept un ,,ausgezeichnetes Beispiel'' [109].

Pentru I. Emödi, materialele pe care le-a publicat sînt un aspect local al culturii Nagyrév, apărut în urma pătrunderii în Bihor a unor elemente Glockenbecher. Datează acest aspect în subfaza I b Nagyrév şi presupune că el va participa, împreună cu Nir, la formarea culturii Otomani [110].

Grupul cultural Roşia aparţine unor comunităţi cu preocupări economice impuse de mediul în care trăiesc. Aceste comunităţi sînt bine individualizate în raport cu cele ale culturilor sau grupelor Makó, Nir, Glockenbecher, Nagyrév, înainte de toate prin faptul că îşi *înhumau* morţii spre deosebire de comunităţile pe care le-am enumerat care-i *incinerau*. În acest fel, afirmaţiile : ,,aspect local'', ,,aspect regional'', ,,aparţinînd

[102] *Ibidem*, fig. 20/23, 88.

[103] *Ibidem*, p. 128—132. Peştera Izbîndiş sau Izbundici (com. Şuncuiuş, jud. Bihor) se află pe versantul drept al văii Izbîndiş. Are două deschideri, este uscată, cu denivelare negativă de — 5 m şi pozitivă de + 2 m, lungimea galeriilor totalizînd 240 m (Cristian Goran, *op. cit* nr. 3726/46).

[104] I. Emödi, *op. cit.*, fig. 8—10.

[105] P. Roman, *op. cit.*, p. 165.

[106] *Ibidem*, pl. 2.

[107] N. Tasič, *op. cit.*, p. 16.

[108] *Ibidem*.

[109] N. Kalicz, *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens...*, p. 116.

[110] I. Emödi, *op. cit.*, p. 142—143 ; Halasi Gabor, Emödi Ioan, *op. cit.*, p. 234.

fazei timpurii a culturii Nagyrév"[111] dovedesc o slabă cunoaştere a faptelor documentare.

Pentru ritul de înmormîntare (înhumaţie) similitudini putem găsi mai curînd în sud şi est (fig. 9/27—30), adică în mormintele de tip Livezile[112] şi Priboj[113], decît în masa compactă de incineraţi din vest. De la Priboj provine şi o excelentă analogie pentru cănile cu toartă şi urechiuşe pe umăr[114], aflate şi în alte medii culturale[115]. Un vas cu torţi asimetrice s-a găsit şi în aşezarea Coţofeni III tîrzie de la Şincai[116], de unde cunoaştem şi alte elemente de caracter Schneckenberg[117]. Cum am mai spus, pentru materialele din peşterile Igriţa şi Izbîndiş aflăm multe similitudini în foarte bogatul material ceramic de la Leliceni[118]. Cele două ,,topoare de bronz de tip Baniabic"[119] se înscriu şi ele în perioada Schneckenberg B, Leliceni, Coţofeni III. Toate aceste date pledează pentru un început al grupei Roşia încă din perioada Coţofeni III şi pentru un sincronism, în prima etapă, cu Makó, Vučedol tîrziu, Schneckenberg B, Glina — faza Govora Sat ,,Runcuri". Grupul şi-a continuat evoluţia şi în perioada următoare, post—Coţofeni, în paralel cu Makó tîrziu, Vinkovci timpuriu, Nyirség, Glina finală. Dacă limita sa inferioară ar putea să cuprindă, prin Igriţa şi Izbîndiş, şi elemente ale ceramicii şnurate, limita superioară nu ştim dacă se atinge cu începuturile culturii Otomani, deoarece nu avem încă date documentare în acest sens.

La nivelul documentării actuale, succesiunea culturală s-ar desfăfăşura după următoarea schemă:

— Coţofeni II — Baden tîrziu

— Igriţa — Izbîndiş (ceramică şnurată) — Coţofeni III — Glina II

— Grupa Roşia — Makó timpuriu — Vučedol tîrziu — Coţofeni III — Schneckenberg B — Glina III (faza Govora Runcuri) — Jigodin

— Grupa Roşia — Nir Ia (Nyirség) — Makó tîrziu — Vinkovci timpuriu — Glina IV (faza Ostrovu Corbului)

— Nir Ib (Nyirség) — Glockenbecher — Nagyrév timpuriu — Vinkovci

— Nir II — Nagyrév tîrziu (Tószeg A)

— Hatvan timpuriu — Otomani timpuriu (Tószeg B).

[111] *Ibidem*.

[112] H. Ciugudenu, ActaMN, 14, 1977, p. 43—56; N. Vlassa, M. Takacs, Gh. Lazarovici, *Die Hügelgräber aus dem Banat und aus Siebenbürgen aus der spätäneolithischen Periode*, comunicare la simposionul de la Donji Milanovac (Iugoslavia), septembrie 1985.

[113] J. Korošec, Glasnik Sarajevo, 54, 1942, p. 51 şi urm., fig. 1—2; M. Garašanin, 39. BerRGK, 1958, p. 90, pl. 20/4, 5; I. Bóna, Alba Regia, 4/5 (1963—64), Székesfehérvár, 1965, p. 44—45, pl. 17/16—17.

[114] Cp., de exemplu, fig. 17/4 de la noi cu M. Garašanin, *op. cit.*, pl. 20/5.

[115] Acelaşi tip apare în faza tîrzie Vučedol de la Ljiubljiansko barje, Ig (St. Dimitrijevic, PraistJugoslavZemalja, III, Eneolit, Sarajevo 1979, pl. 38/7); într-un mormînt de înhumaţie de la Ivanka pri Nitre aparţinînd complexului Kosihy—Čaka (J. Vládar, *op. cit.*, fig. 28/2); în alte două morminte de înhumaţie de la Tarnazsadány şi Budapesta XIX (N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nord-ost Ungarn*..., pl. 3/2, 3) pe care N. Kalicz (*op. cit.*, p. 82) le socoate ca aparţinînd unor elemente etnice diferite care s-au infiltrat în masa Makó, ce se incinera, şi ar fi contribuit la dispariţia acestei ultime culturi (idem, *Kulturen der Frühbronzezeit*..., p. 103); la Ilok în complexe ale culturii Vinkovci (N. Tasić, *op. cit.*, pl. I/4) şi în mormîntul 50 de la Kulcs (I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südostlichen Beziehungen*, Budapesta, 1975, pl. 10/1, p. 33). Un vas de acest tip s-a găsit într-un mormînt-cistă de la Cîmpulung-Pescăreasca, împreună cu un pumnal triunghiular cu dungă mediană ca cel de la Crivăţ.

[116] Valeriu Lazăr, Marisia, 8, 1978, pl. 3/2.

[117] *Ibidem*, pl. 5/5; 8/3.

[118] P. Roman, János Pál, Horvath Csába, SCIV, 24, 1973, 4, p. 559—574.

[119] Halasi Gabor, Emődi Ioan, *op. cit.*, p. 232 şi fig. 5/a ce pare a indica mai curînd un topor de tip Dumbrăvioara.

DÉCOUVERTES DE LA PÉRIODE ANCIENNE (PRÉ-OTOMANI) DE L'ÂGE DU BRONZE DANS LE NORD-OUEST DE LA ROUMANIE

RÉSUMÉ

Les auteurs communiquent, au début, une série de découvertes provenant essentiellement de complexes fermés (fosses) de l'établissement de Pişcolt, lieu-dit „Nisipărie" (fig. 1—3 ; 4/1—4 ; 5—6 ; 7/1—8). Il est fait mention ensuite de découvertes semblables ou identiques faites dans le nord-ouest de la Roumanie (fig. 9/1—10), le nord-est de la Hongrie (fig. 9/11—13, 16) et l'est de la Slovaquie (fig. 9/14—15). On se trouve là en présence d'une unité chronologique et culturelle, caractérisée par des établissements de courte durée, des sépultures d'incinération en urne, une céramique spécifique (avec ornements striés ou obtenus par des impressions triangulaires, mais jamais en association avec de la céramique excisée, incrustée ou avec des ornements à impressions textiles). Les découvertes effectuées en territoire roumain s'inscrivent, du point de vue chronologique, après celles consistant en céramique excisée (de type Nyirség) et avant l'apparition de la culture d'Otomani : elles représentent la phase plus récente de la culture de Nir. La „culture de Nyirség" est considérée par les auteurs comme la phase I de la culture de Nir, contemporaine avec des établissements Makó tardifs et Nagyrév très anciens. C'est de cette phase que vont prendre naissance, par des étapes intermédiaires, des complexes de la phase II de la culture de Nir, qui évolue surtout dans la zone orientale de l'ancienne aire Nyirség (= respectivement de la phase I Nir), parce que la zone de la Tisza a été assez rapidement occupée par des groupes porteurs de la céramique décorée d'impressions textiles, qui, plus tard, donneront naissance à la culture de Hatvan et contribueront à l'apparition de nouvelles cultures (Otomani, Gornea—Vodneac, Balta Sărată) dans la Plaine de la Tisza, l'ouest et le sud-ouest de la Roumanie (Crişana, Banat, Olténie). Les auteurs ont analysé en détail les notions de Nyirség, Nyirség—Zatin, Nir, Otomani I, en précisant leur contenu et le cadre chronologique. Les découvertes de type Pişcolt (= = phase „Sanislău" de la culture de Nir) n'ont aucune liaision avec la culture d'Otomani : elles sont plus anciennes que cette culture, étant synchrones en particulier avec la phase tardive de la culture de Nagyrév. Quant aux découvertes attribuées par certains auteurs à la „phase I" de la culture d'Otomani, elles sont en réalité liées à la culture de Nir. Selon les auteurs, les plus anciennes découvertes de la culture d'Otomani sont celles des niveaux inférieurs de Socodor, leur diffusion vers le nord se faisant au détriment des communautés de la culture de Nir.

La seconde partie de l'étude se réfère aux découvertes du *groupe culturel Roşia*, connu tout particulièrement par le matériel des établissement en grotte des bassins du Criş Repede et du Criş Negru. Dans certains cas („Peştera Vacii" de Roşia, „Peştera de la Călăţea", Izbucu Topliţei), le matériel céramique provient de *sépultures d'inhumation* : le groupe se différencie clairement des communautés voisines de la Plaine de la Tisza, qui s'incinéraient. Par contre, par le rite et l'inventaire, il est à rapprocher des groupes à sépultures tumulaires de Transylvanie, Priboj ou des sépultures d'inhumation isolées découvertes dans l'aire du complexe Makó—Kosihy—Čaka. Du point de vue chronologique, le groupe

Roşia se trouve dans une zone dans laquelle ont été présentes des communautés Coţofeni du début de la phase III, à côté d'autres communautés à céramique cordée, qui ont pu contribuer, également, à l'apparition du groupe Jigodin, et à une large part du répertoire de formes du groupe Roșia. Il n'est pas exclu que les découvertes des grottes d'Igriţa et Izbîndiş (I. Emödi, Thraco-Dacica, 6, 1985, p. 128—132, 134, 136—139) soient associées à la riche apparition de céramique cordée (inédite), et constituent l'étape de début du groupe culturel Roșia.

L'inventaire du groupe culturel Roșia trouve des analogies dans les complexes Coțofeni tardifs, Jigodin (y compris la hache de cuivre de la Grotte Izbucu Topliței), Makó—Kosihy—Čaka, Priboj, Vinkovci. L'espace chronologique serait donc limité à la période tardive des cultures de Coțofeni et Vučedol (y compris Makó ancien), et à la période Makó tardif, Nir ancien, Vinkovci ancien, Glina final (étape Verbița—Ostrovu Corbului —Bela Crkva). Il est évident que le groupe culturel Roșia n'a rien à voir, sur le plan culturel (surtout) et chronologique, avec la sous-phase Ib de la culture de Nagyrév, comme l'affirme I. Emödi (Thraco-Dacica, 6, 1985, p. 142—143).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Pişcolt — „Nisipărie". Etablissement de la période ancienne de l'Age du bronze.

Fig. 2. Pişcolt — „Nisipărie". 1. Segment de profil, avec la fosse 1/1976 ; 2. Vase de la fosse 2/1970 ; 3. Vase de la fosse 1/1977 ; 4. Tasse provenant de la strate de culture.

Fig. 3. Pișcolt—„Nisipărie". Vases provenant de la fosse 1/1976. Echelle 1/4.

Fig. 4. Pişcolt—„Nisipărie". 1—4, vases de la fosse 1/1976 ; Sanislău—„Nisipărie" : 5, vase-urne de la sépulture 51/1968. Echelle 1/4.

Fig. 5. Pişcolt — „Nisipărie". 1—3, de la fosse 1/1976 ; 4, de la fosse 2/1976. Echelle 1/4.

Fig. 6. Pişcolt — „Nisipărie". Vases fragmentaires de la fosse 1/1976. Echelle 1/4.

Fig. 7. Pişcolt—„Nisipărie" : 1—8, vases de la strate de culture ; Sanislău—„Nisipărie" : 9, vase provenant de l'établissement

Fig. 8. Association des catégories céramiques dans diverses stations.

Fig. 9. Carte des découvertes de la culture de Nir (1—16) ; du groupe culturel Roşia (17—19, 21—22) ; de la culture de Schneckenberg (25—26) ; de la culture à céramique cordée (20, 23—24) ; sépultures de type Livezile (27—30). 1 Pişcolt, 2 Sanislău, 3 Ciumești et Berea, 4 Foieni, 4a Urziceni, 5 Carei (Bobald) et Căpleni, 6 Tiream, 7 Dindeşti, 8 Sălacea, 9 Otomani, 10 Săcueni, 11 Tiszaluc, 12 Tiszaberel, 13 Rétközberences, 14 Streda nad Bodrogom, 15 Oborin, 16 Tószeg, 17 Roșia, 18 Izbucu Toplițci, 19 Ripa, 20 Tășad, 21 Călățea, 22 Gălăşeni, 23 Igrița, 24 Izbindiş, 25 Dăbica, 26 Aiton, 27 Vălişoara, 28 Livezile, 29 Geoagiu, 30 Ampoița.

Fig. 10. Groupe culturel Roșia. Céramique de Roșia —„Peștera Vacii" : 1, 2 ; Călățea—Peştera : 3—6 ; Ripa : 7. 1—2, 5 : provenant de sépultures d'inhumation. Echelle 1/4.

Fig. 11. Groupe culturel Roșia (1—6) et Coțofeni (7—17). Céramique de Roșia — „Peştera Vacii". Echelle 1/2.

Fig. 12. Groupe culturel Roșia. Céramique de la Grotte de Călățea. 2—4, inventaire d'une sépulture d'inhumation. Echelle 1/4.

Fig. 13. Groupe culturel Roșia (1—16), Coțofeni (17—19, 22—25) et céramique cordée (20—21). Céramique de la Grotte de Călățea. Echelle 1/2.

Fig. 14. Groupe culturel Roșia. Céramique de la Grotte de Călățea. Echelle 1/2.

Fig. 15. Groupe culturel Roșia. Céramique de la Grotte de Călățea. Echelle 1/2.

Fig. 16. Groupe culturel Roșia. Céramique de la Grotte de Călățea. Echelle 1/2.

Fig. 17. Groupe culturel Roșia. Types de vases d'Avenul Gălăşeni (d'après I. Emödi, Thraco-Dacica, 6, 1985).

PRINCIPALELE REZULTATE ALE CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE DIN ZONA SUD-VESTICĂ A CETĂȚII DE LA ALBA IULIA (1968—1977). II. PIESELE DE METAL

de RADU R. HEITEL

În acest al doilea capitol al lucrării în care valorificăm cercetările de la Alba Iulia, ne ocupăm de seria pieselor din metal — în marea lor majoritate din bronz sau argint — descoperite în condiții stratigrafice sigure prin săpăturile noastre din spațiul sud-vestic al cetății de tip Vauban, identic zonei de sud-vest a castrului legiunii a XIII-a [1].

Din nivelurile arheologice datate în secolul al II-lea e.n. — deci din cele mai vechi niveluri interceptate aici — provin trei fragmente de fibule din bronz, un fragment de undiță din fier, două aplici din bronz, două vîrfuri de săgeată de fier și cîteva fragmente neidentificabile. Una dintre aplici (fig. 1,1) a apărut în nivelul din a doua jumătate a secolului al II-lea, nivel ce a suprapus nivelările datate cu monedă de la Hadrian. Cele două săgeți, identice (fig. 3,1), au apărut în bordeiele A și B din C XVII, datarea lor la începutul aceluiași secol fiind asigurată [2].

Cele trei fragmente de fibule fac parte din cunoscuta categorie a „fibulelor puternic profilate" *(Kräftig profilierte Fibeln)* [3]. Unul dintre ele (fig. 3, 2), descoperit în bordeiul B din C XVII cu o monedă de la Traian, constă dintr-o parte a arcului care păstrează și capul fibulei, avînd de asemenea o parte din spirala neprotejată a resortului. Arcul de secțiune triunghiulară este decorat pe margini prin incizii cu cîte un șir de ghirlande, iar nu cu liniile în zig-zag sau în val, obișnuite la acest tip [4].

Al doilea fragment (fig. 3, 3), care face parte din piciorul unei fibule terminat cu un buton, a păstrat și placa portagrafei și a fost descoperit în nivelul datat cu monedă de la Antonius Pius (138—161). În același nivel a fost descoperit și un alt fragment de fibulă, format din arc, o parte din cap, o parte din spirala resortului, un buton dispus perpendicular pe picior — poziție des întîlnită la acest tip — , o parte din portagrafa înaltă precum și — pe mediana arcului — o „șaibă" de tipul „halbe Scheibe" [5] (fig. 3,4).

Este deci vorba de un tip de fibulă databil la Apulum în tot cursul secolului al II-lea, sub semnul întrebării stînd continuarea lui în secolul următor sau apariția unor forme derivate. Precizăm însă că în zona pe

[1] Radu R. Heitel, SCIVA, 36, 1985, 3, fig. 3.
[2] *Ibidem.*
[3] Cf. Oscar Almgren, Mannus-Bibliothek, 32, Leipzig, 1923, p. 34 și passim; Dorin Popescu, Dacia, 9—10, 1941—1944, București, 1945, p. 490; Al. Barnea, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 110; vezi și Gh. Bichir, Dacia, N. S., 24, 1980, p. 158.
[4] De pildă, cf. Dorin Popescu, *op. cit.*, p. 490, fig. 4, 43.
[5] *Ibidem.*

SCIVA, tomul 37, nr. 3, București, iulie— septembrie 1986, p. 233 —248

care am cercetat-o, inclusiv în 1980—1982 și 1984—1985 și la est de catedrala romano-catolică, acest tip de fibulă nu mai apare în nivelurile din secolul al III-lea. Se pare că tipul de fibulă își are originile într-unul caracteristic perioadei La Tène, dar că în secolul al III-lea, cel puțin în Dacia romană, el dispare fiind înlocuit cu alte tipuri [6].

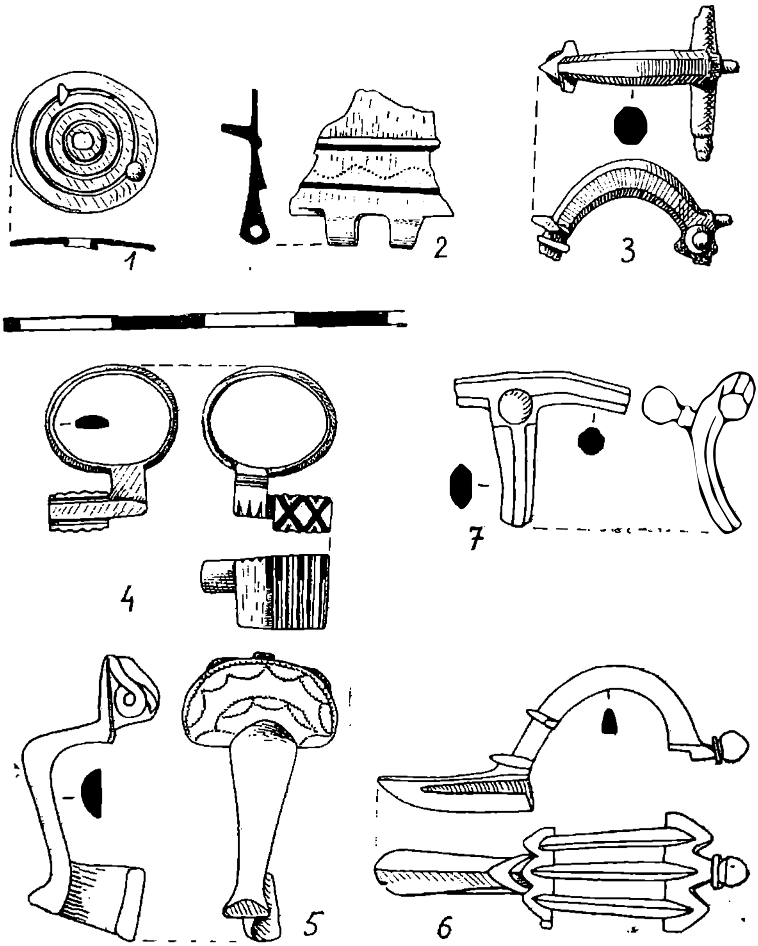

Fig. 1. 1 aplică (bronz); a doua jumătate a secolului al II-lea; 2 balama (bronz); prima jumătate a secolului al III-lea; 3 fragment de fibulă (bronz); prima jumătate a secolului al III-lea; 4 cheie (bronz); prima jumătate a secolului al III-lea; 5 fibulă (bronz); prima jumătate a secolului al III-lea; 6 fibulă (argint); prima jumătate a secolului al III-lea; 7 fragment de fibulă; a doua jumătate a secolului al III-lea (între anii 250—270?).

În niveluri datate cu monede din prima jumătate a secolului al III-lea au apărut o balama mică din bronz (fig. 1,2; fig. 3,5), o piesă cu caracter ornamental, conservînd probabil anumite valori de simbol și

[6] *Ibidem*, p. 490, sq. cu bibliografia; în sensul dat, vezi și Gh. Bichir, *op. cit.* p. 158.

reprezentînd pare-se un „dragon" [7], confecționată din bronz cu lungimea de 45 mm și grosimea medie de 4 mm, precum și un fragment dintr-o piesă de bronz cu trafor cruciform găsit într-un nivel legat de refacerea valului roman și datat cu monedă de la Elagabal (an 222). Tot în acest nivel, suprapus de altul datat cu monedă de la Gordian III (242—244), a apărut și o fibulă care tipologic constituite o variantă a fibulelor în formă de T utilate cu balama *(T Fibeln mit Scharniereinrichtung)*.

Fibulei descoperite la Alba Iulia (fig. 1,3; fig. 3,6 a, b) îi lipsește din vechime piciorul, partea de legătură a arcului cu piciorul, o parte dintr-un braț, balamaua și agrafa. Ea păstrează în schimb un „buton" perpendicular pe cap, al doilea braț terminat și el printr-un buton, ca și arcul dezvoltat, hexagonal în secțiune, avînd la bază profilatura în stea ce caracterizează tipul de fibulă. Sub profilatură fibula păstrează de asemenea pornirea legăturii arcului cu piciorul, legătură care de obicei se termină la rîndul ei cu o profilatură, uneori tot în stea, iar alteori, ca în cazul de față, această parte subțiată era înfășurată cu o sîrmă de bronz. Piciorul și portagrafa trebuie să fi fost asemănătoare celor „în formă de teacă" *(Scheidenförmig)*, altă caracteristică a acestui tip. Fibula de la Alba Iulia, databilă în prima treime a secolului al III-lea, își găsește analogii în piese descoperite la sud de Carpați și în unele piese din Pannonia, datate în linii mari în aceeași vreme [8].

Asupra acestui tip de fibulă vom reveni deoarece, pe de o parte, din el derivă în Dacia romană în prima jumătate a secolului al III-lea tipul pe care-l definim drept fibulă „cu coaste" (vezi mai jos), iar pe de altă parte, în a doua jumătate a aceluiași secol, tot din el va deriva, după opinia noastră, sub influența atelierelor ce confecționau „fibula de tip arbaletă" *(Armbrustfibel)*, așa numita fibulă „cu buton în formă de ceapă" *(Zwiebelknopffibel)*, denumită uneori greșit ca fibulă „cu capete de ceapă" *(Zwiebelkopffiebel)* [9].

În secțiunea C XVII, la baza stratului din prima jumătate a secolului al III-lea, datat cu monede, s-au descoperit două fragmente din suportul unei oglinzi din bronz, o cheie din bronz (fig. 1,4) și două fibule, una din bronz și alta din argint.

Fibula de bronz (fig. 1,5, fig. 3,7 a, b, c) se integrează în grupa așa-numitelor „fibule cu genunchi" *(Kniefibeln)* [10]. Arcul ei, semicircular în secțiune, are piciorul înălțat, portagrafă înaltă, iar resortul protejat de o placă semicirculară ce amintește totuși, prin formă, unele dintre plăcile aflate pe fibule de acest tip, chiar dacă acele plăci sînt trapezoidale [11]. Resortul rupt din vechime și capul adaugă această fibulă seriei celor considerate ca reprezentînd în cadrul grupului o categorie distinctă, a „fibulelor înzestrate cu spirală", deosebită de categoria majoritară a fibulelor „cu balama" *(Kniefibeln mit Scharnier)*. În Dacia s-au găsit ambele categorii [12].

[7] Piesa se află la Muzeul de istorie al R. S. România, București; din motive obiective fotografia și desenul ei nu au intrat în actualul text.

[8] Cf. D. Popescu, *op. cit.*, p. 494–496, fig. 6, 61, 53 și 67; Ilona Kovrig, Dissertationes Pannonicae, ser. II, 4, 1937, pl. XVII, 172 și p. 123 sqq., XII. Gruppe.

[9] În acest sens, cf. I. Kovrig, *loc. cit.*: în legătură cu denumirea tipului vezi și R. Harhoiu, SCIV, 24, 1973, 2, p. 322.

[10] Cf. D. Popescu, *op. cit.*, p. 492 sq.

[11] *Ibidem*, fig. 5, 46.

[12] *Ibidem*, p. 493; analogii directe cu piesa de la Alba, deosebirile constînd doar în dimensiuni (mai mici), existența la capătul piciorului a unui mic buton cilindric și pe una dintre piese nerealizarea unui decor similar, cf. Gh. Bichir, *op. cit.*, fig 3, 9, 13 și p. 164. Interesant

provinciei Dacia[14]. Fibula de la Alba (fig. 1,6 ; fig. 3,8) are arcul format din trei bare paralele (coaste), triunghiulare în secțiune, capul profilat și terminat printr-un buton, modelul profilaturii capului repetîndu-se pe bara de sprijin a celor trei „coaste”, bară dispusă înaintea părții inferioare a arcului. Partea inferioară se termină și ea printr-o întăritură (prin îngroșare), profilată în unghi, întăritură ce constituia de fapt legătura arcului cu piciorul, picior din care se formează și portagrafa, căpătînd astfel aspectul binecunoscut al „piciorului în formă de teacă” *Fuss in Scheindenform)*[15]. Descoperirea de la Alba a confirmat încă o dată datarea acestui tip de fibulă propusă de O. Almgren încă din 1923.[16].

Ultimul fragment de fibulă de care ne vom ocupa, descoperit într-un strat imediat ulterior unui nivel datat printr-o monedă emisă sub *Gordian III*, dar sigur *anterior unor depuneri datate în secolele IV—V*, ridică unele probleme, în actualul context greu de rezolvat, probleme care însă —dată fiind importanța lor—impun, cel puțin, formularea unor ipoteze de lucru (fig. 1,7). Fragmentul de fibulă în discuție, din bronz, în formă de T, prin arcul — ca și brațele — în secțiune hexagonal, cu butonul prezentînd o formă relativ dezvoltată, dispus perpendicular pe capul fibulei precis delimitat, cu mediana arcului lipsită de decor, invocă analogii mai apropiate de cele mai vechi tipuri ale fibulelor cu „butoni în formă de ceapă” și, în replică, mai îndepărtate de tipurile fibulelor în formă de T cu balama. Și din punct de vedere stilistic, traseul arcului, forma și dispoziția butonului, robustețea componentelor, în ultimă analiză aspectul general al ordonanței lor, apropia fragmentul mai degrabă de tipurile considerate ca cele mai vechi dintre fibulele cu „butoni în formă de ceapă”, fibule — reamintim — , atunci cînd aveau butonii laterali mai puțin dezvoltați și piciorul mai scurt, considerate ca derivînd din fibulele—arbaletă *(Armbrustfibeln)*[16a]. Așadar, ținînd cont de poziția ei stratigrafică, de aspectele de ordin tipologic, de îndoitura ce-o prezintă brațul drept (rebut ? !), precum și, în general, de situația de ordin istoric în care s-a aflat Dacia romană după anul 270, sîntem înclinați a o data mai degrabă între anii 250—270 și cu mult mai mari rezerve în ultima treime a secolului, accepție ce, *a fortiori*, ar integra-o tipului 1 stabilit de Erwin Keller[17]. În fond, reflectînd din nou asupra acestui tip de fibulă din punct de vedere stilistic (unghi de vedere ce în judecata unor astfel de piese nu trebuie să lipsească), putem cu relativă ușurință constata că sub forma sa elaborată el pare să fi evoluat — prin repetare — în sensul găsirii unui echilibru între dezvoltarea butonilor și a formelor lor, în raport cu lungimea brațelor, cu forma și profilul arcului în raport direct cu lungimea piciorului și nu în ultimul rînd, cu nevoia creării unor cîmpuri necesare pentru realizarea decorurilor sau executării unor anumite inscripții[18]. Dacă, pe baza celor discutate pînă aici am încerca să integrăm această fibulă unei serii cu precădere transilvane, atunci ar fi de socotit între fibulele imediat anterioare ei, una dintre fibulele de la Soporu de Cîmpie și o alta de la Alba Iulia (evident derivată din fibulele de tip *T*)[18a], în linii mari drept con-

[14] Cf. D. Popescu, *op. cit.*, p. 496.
[15] *Ibidem*, fig. 6, 69 analogii de ordin principial, cf. I. Kovrig, *op. cit.*, pl. XVII, 178—180.
[16] O. Almgren, *op. cit.*, p. 89, „. . . *nach Mitte des dritten Jahrhunderts*”.
[16a] Cf. D. Popescu, *op. cit.*, p. 498 și fig. 7, 70—74.
[17] E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in süd Bayern*, München, 1971, p. 31—35.
[18] În acest sens, cf. E. v. Patek, Dissertationes Pannonicae, ser. II, 19, 1942, p. 146 sq.
[18a] Pentru Soporu de Cîmpie, cf. D. Protase, *Un cimitir dacic din epocă romană la Soporu de Cîmpie*, București, 1976, p. 60, 63, pl. XXXVII, 3, și XXX, 7 ; pentru piesa de la Alba Iulia, Kurt Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982, fig. 13, 4 și p. 201.

provinciei Dacia[14]. Fibula de la Alba (fig. 1,6; fig. 3,8) are arcul format din trei bare paralele (coaste), triunghiulare în secţiune, capul profilat şi terminat printr-un buton, modelul profilaturii capului repetîndu-se pe bara de sprijin a celor trei „coaste", bară dispusă înaintea părţii inferioare a arcului. Partea inferioară se termină şi ea printr-o întăritură (prin îngroşare), profilată în unghi, întăritură ce constituia de fapt legătura arcului cu piciorul, picior din care se formează şi portagrafa, căpătînd astfel aspectul binecunoscut al „piciorului în formă de teacă" ***Fuss in Scheindenform)*** [15]. Descoperirea de la Alba a confirmat încă o dată datarea acestui tip de fibulă propusă de O. Almgren încă din 1923. [16].

Ultimul fragment de fibulă de care ne vom ocupa, descoperit într-un strat imediat ulterior unui nivel datat printr-o monedă emisă sub ***Gordian III***, dar **sigur** ***anterior unor depuneri datate în secolele IV—V***, ridică unele probleme, în actualul context greu de rezolvat, probleme care însă —dată fiind importanţa lor—impun, cel puţin, formularea unor ipoteze de lucru (fig. 1,7). Fragmentul de fibulă în discuţie, din bronz, în formă de T, prin arcul — ca şi braţele — în secţiune hexagonal, cu butonul prezentînd o formă relativ dezvoltată, dispus perpendicular pe capul fibulei precis delimitat, cu mediana arcului lipsită de decor, invocă analogii mai apropiate de cele mai vechi tipuri ale fibulelor cu „butoni în formă de ceapă" şi, în replică, mai îndepărtate de tipurile fibulelor în formă de T cu balama. Şi din punct de vedere stilistic, traseul arcului, forma şi dispoziţia butonului, robusteţea componentelor, în ultimă analiză aspectul general al ordonanţei lor, apropia fragmentul mai degrabă de tipurile considerate ca cele mai vechi dintre fibulele cu „butoni în formă de ceapă", fibule — reamintim — , atunci cînd aveau butonii laterali mai puţin dezvoltaţi şi piciorul mai scurt, considerate ca derivînd din fibulele—arbaletă *(Armbrustfibeln)*[16a]. Aşadar, ţinînd cont de poziţia ei stratigrafică, de aspectele de ordin tipologic, de îndoitura ce-o prezintă braţul drept (rebut ?!), precum şi, în general, de situaţia de ordin istoric în care s-a aflat Dacia romană după anul 270, sîntem înclinaţi a o data mai degrabă între anii 250—270 şi cu mult mai mari rezerve în ultima treime a secolului, accepţie ce, *a fortiori*, ar integra-o tipului 1 stabilit de Erwin Keller[17]. În fond, reflectînd din nou asupra acestui tip de fibulă din punct de vedere stilistic (unghi de vedere ce în judecata unor astfel de piese nu trebuie să lipsească), putem cu relativă uşurinţă constata că sub forma sa elaborată el pare să fi evoluat — prin repetare — în sensul găsirii unui echilibru între dezvoltarea butonilor şi a formelor lor, în raport cu lungimea braţelor, cu forma şi profilul arcului în raport direct cu lungimea piciorului şi nu în ultimul rînd, cu nevoia creării unor cîmpuri necesare pentru realizarea decorurilor sau executării unor anumite inscripţii[18]. Dacă, pe baza celor discutate pînă aici am încerca să integrăm această fibulă unei serii cu precădere transilvane, atunci ar fi de socotit între fibulele imediat anterioare ei, una dintre fibulele de la Soporu de Cîmpie şi o alta de la Alba Iulia (evident derivată din fibulele de tip *T*)[18a], în linii mari drept con-

[14] Cf. D. Popescu, *op. cit.*, p. 496.

[15] *Ibidem*, fig. 6, 69 analogii de ordin principial, cf. I. Kovrig, *op. cit.*, pl. XVII, 178—180.

[16] O. Almgren, *op. cit.*, p. 89, „. . . *nach Mitte des dritten Jahrhunderts*".

[16a] Cf. D. Popescu, *op. cit.*, p. 498 şi fig. 7, 70—74.

[17] E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in süd Bayern*, München, 1971, p. 31—35.

[18] În acest sens, cf. E. v. Patek, Dissertationes Pannonicae, ser. II, 19, 1942, p. 146 sq.

[18a] Pentru Soporu de Cîmpie, cf. D. Protase, *Un cimitir dacic din epocă romană la Soporu de Cîmpie*, Bucureşti, 1976, p. 60, 63, pl. XXXVII, 3, şi XXX, 7; pentru piesa de la Alba Iulia, Kurt Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bucureşti, 1982, fig. 13, 4 şi p. 201.

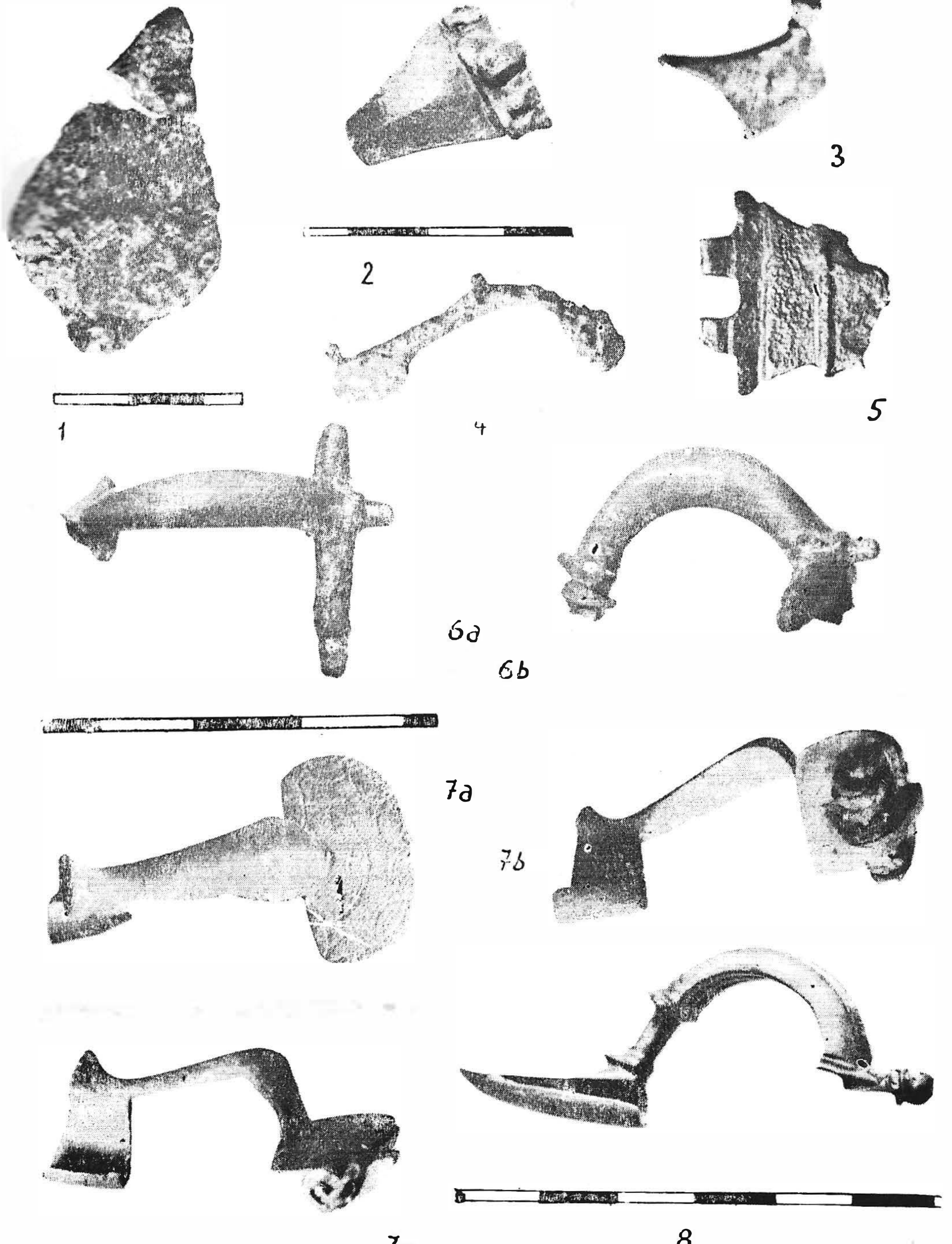

Fig. 3. 1 săgeată (fier) ; începuturile secolului al II-lea : 2 fragment dintr-o fibulă (bronz) ; cu monedă de la Traian (96—117) : 3 fragment dintr-o fibulă (bronz) : cu monedă de la Antoninus Pius (138—161) ; 4 fibulă ; secolul al II-lea ; 5 balama (bronz) prima jumătate a secolului al III-lea : 6 a, b fragment de fibulă (bronz) : prima jumătate a secolului al III-lea : 7 a, b, c fibulă (bronz) ; prima jumătate a secolului al III-lea : 8 fibulă (argint) : prima jumătate a secolului al III-lea.

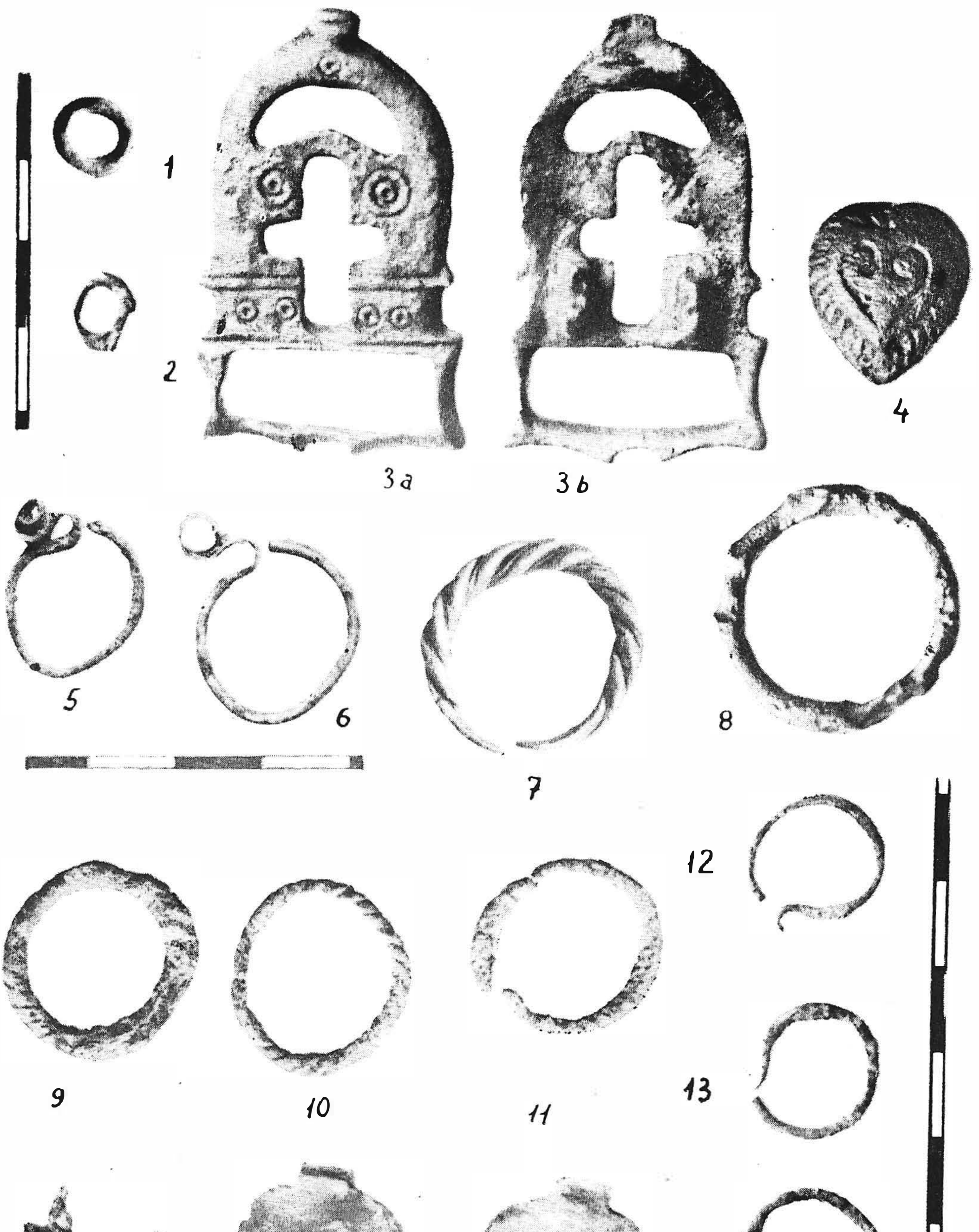

Fig. 4. 1 piesă de harnașament (bronz) ; a doua treime a secolului al VI-lea ; 2 cataramă (bronz) ; a doua treime a secolului al VI-lea ; 4 aplică (bronz) ; prima jumătate a secolului al X-lea ; 5—6 inele de tîmplă ; 7 inel de deget (argint) ; 3 a, b, cataramă (bronz) a doua treime a secolului al VI-lea ; 8 inel de deget (argint cu aliaj?) ; 9—11 inele de deget ; 12—14 inele de tîmplă ; 15 inel de tîmplă cu montură ; 16, a, b — plumb sigilar.

temporane o fibulă din vechea colecție a Muzeului Național de Antichități, o fibulă de la Mătăsaru, eventual, fibulele de la Sarmizegetusa, Ilișua și Ațel, iar ulterioare, în ordinea pe care încercăm să o structurăm (desigur înțeleasă fără delimitări cronologice rigide), fibulele de la Tîrnăvioara (fosta Proștea Mică), Turda, Vețel și Obreja, ca și o altă fibulă amintită de mai de mult ca aparținînd Muzeului din Alba Iulia, precum și celelalte fibule de acest tip, tîrzii, recunoscute pînă acum ca aparținînd teritoriului Transilvan al Daciei romane. De remarcat aici este însă și faptul că în inventarul aflat la Ațel a fost descoperită și o monedă de la Gordian III (242—244), o monedă de același tip fiind însă descoperită și în mormîntul de la Tîrnăvioara dar, evident, alăturată unui inventar compus din piese databile (de pildă inelul) cel mai devreme în cursul celei de a doua jumătăți a secolului al III-lea (tezaurizată ? !). Tot în acest context mai este de atras atenția și asupra faptului că decorul realizat pe registrul median al arcului fibulei de la Tîrnăvioara (mici triunghiuri umplute cu o pastă neagră amintind de procedeele de a decora piesele din metal în „tehnica Niello"), apare și pe fibulele de la Vețel, Turda (identic) și Obreja, ultima piesă, într-adevăr, fiind cea mai îndepărtată de prototip. Ar mai fi de adăugat și o ipoteză după care, la o oarecare distanță în timp, fibulele de la Tîrnăvioara și Turda au constituit produsele unuia și aceluiași atelier [19]. Oricum, după cum apar lucrările, s-ar părea că procesul elaborării acestui tip de fibulă era deja încheiat înainte de ultimul deceniu al secolului al III-lea, fapt ce ar putea amenda opiniile și schema tipologică structurată de Erwin Keller [20] și, totodată, să ridice problema existenței unor ateliere ce-au elaborat tipul de fibulă în discuție sau numai l-au produs pe teritoriul Daciei romane pînă în 270, pentru ca după anul 300 să revină pe teritoriul fostei provincii. După opinia noastră — în stadiul actual al cercetărilor — , o astfel de ipoteză nu poate fi respinsă *de plano*.

În actualul context, puținele resturi de metal, încerte ca funcție, descoperite în nivelurile databile în secolele IV—V, nu se cer încă discutate, ele conservînd însă — alături de ceramica aflată în aceste depuneri — valorile lor de documente probatorii ale *continuității populației autohtone* din Apulum [21].

[19] Pentru piesa din colecția MNA, cf. D. Popescu, *op. cit.*, fig. 7, 78; pentru Mătăsaru, Gh. Bichir, *op. cit.*, fig. 3, 17 și p. 144 (de reținut datarea în secolul al III-lea); pentru Sarmizegetusa, Ilişua şi Ațel, K. Horedt, *op. cit.*, fig. 13, 1, 5, 6 și p. 39 sq., p. 201 sq. și passim pentru Tîrnăvioara (Proștea Mică), cf. N. Lupu, Forschungen zur Volks und Landeskunde, 5, 1961, Sibiu, p. 156—164, pl. I, 1a, b și 2 a, b (inelul): pentru inel, cf. C. Preda, *Callatis—necropola romano-bizantină*, București, 1980, p. 54, 159, pl. XXV (din mormîntul 212) și p. 205, pl. LXXV; Radu R. Heitel, Materiale, 1983, p. 448 și fig. 3, 1; Turda (Potaisa), cf. I. Mitrofan, ActaMN, 6, 1969, p. 517—523: pentru Micia, cf. K. Horedt, *op. cit.*, p. 86 și fig. 9, 6; vezi și E. Popescu, *Inscripțiile din secolele IV — XVII descoperite în România*, București 1976, p. 395 sq. Este aici de subliniat faptul că datarea piesei de la Micia mai de grabă în cursul primei jumătăți a secolului IV (ultima ei semnificație constituind şi un asigurat *terminus ante quem*) este demonstrată și de o serie de analogii de ordin principial precum şi de unele analogii directe. (de pildă, cf. I. Kovrig, *op. cit.*, p. 127 și pl. XL, 3, fibulă din aur, purtînd inscripția *COSTANTI VIVAS*); pentru Alba, ca şi pentru celelalte citate sau la care am făcut aluzie, cf. K. Horedt, *op. cit.*, p. 213 sq, precum și comentariul discursiv de la p. 127 sq. și fig. 52; la seria fibulelor anterioare trebuia adăugată și o fibulă descoperită, *passim*, la Micia, iar la seria celor ulterioare o fibulă de tipul celor cu „butoni în formă de ceapă", la fel descoperită la Micia în cursul cercetărilor arheologice efectuate în castru; pentru informațiile oferite de colegul Bogdan Filipescu (Muzeul de istorie al R. S. România, București), în legătură cu aceste descoperiri comunicate recent şi la Institutul de arheologie (București), îi mulțumim și pe această cale.

[20] În acest sens, cf. E. Keller, *op. cit.*, p. 26—41

[21] cf. K. Horedt, *op. cit.*, p. 62 sq, cu bibliografia şi passim.

De fapt, puține sînt și piesele identificabile în mod sigur, descoperite *in situ*, în depunerile din secolul al VI-lea. În afara cunoscutei catarame din bronz de *„tip Sucidava"*, mai pot fi discutate doar încă două piese mici (pînă la 15 mm diametrul lung) din bronz, turnate. Este vorba de o piesă circulară, fațetată (foarte probabil, date fiind rosăturile simetrice pe care le prezintă, o piesă de harnașament) și de o cataramă de un tip absolut caracteristic epocii (fig. 4,1,2).

Catarama de la Alba nu a păstrat spinul dar, pe de o parte, profilul ramei (fără adîncitură pentru vîrful spinului îndeobște îndoit), iar pe de alta, lungimea barei pe care era situată baza spinului, pledează pentru existența unui spin triunghiular în secțiune, eventual, cu baza în formă de „scut", poate — ca și pe o piesă similară de dimensiuni aproape identice descoperită la Morești — doar puțin dezvoltat, particularități ce ar putea determina integrarea și a piesei de la Alba în seria timpurie a cataramelor de tip *Schilddornschnalle*, piese datate cu destulă siguranță — fapt ce ar confirma și datarea noastră — în prima jumătate a secolului al VI-lea [22]. În legătură cu acest tip de cataramă adăugăm și faptul că în general, el este atribuit categoriei cataramelor de centură *(Gürtelschnallen)*, aceasta datorită însă și prezenței lor pe unele centuri late (deci s-ar putea să facă parte și din harnașamente) de care erau prinse și curelușe, de mici dimensiuni (uneori pentru gentuțe), evident, purtătoare ale unor astfel de catarame și ca atare, poate, mai corect, ar trebui considerate drept catarame de curca *(Riemenschnallen)*.

Cataramei de „tip Sucidava" — ca dealtfel la majoritatea pieselor de același tip — îi lipsește spinul (fig. 2, 1, fig. 4,3). Poziția stratigrafică, piesele la care ne-am referit mai sus, ceramica descoperită în mediul ei stratigrafic, și nu în ultimul rînd, datările de ordin general propuse în urma unei analize pertinente de Ioachim Werner, toate ne-au determinat să propunem pentru catarama de la Alba o datare în a doua treime a secolului al VI-lea [23]. Această datare o considerăm acceptabilă pentru întreg teritoriul intracarpatic al Transilvaniei și dincolo de acesta pentru, în general, oriunde s-au descoperit astfel de piese la nord de cursul inferior și mijlociu al Dunării. Și o considerăm acceptabilă deoarece întreruperea procesului răspîndirii lor la nord de Dunăre pare a nu fi constituit una din ultimele (odată cu prăbușirea frontierei bizantine după 602) ci una dintre primele consecințe ale apariției la Dunăre a triburilor de războinici avari, după ce în 567 aceștia desființează uniunea tribală gepidică și în anul 582 cuceresc centrul de putere gepid de la Sirmium (după unele surse, în 587, în urma unui puternic raid, avarii par să fi ajuns și pînă în Dobrogea). După această dată, fenomenul răspîndirii cataramelor de tip Sucidava a putut continua doar în direcțiile sud-est, sud și vest, pînă

[22] Cf. K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer Vor- und Frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979. p. 186 și 187 (închizători de genți?) și fig. 83, 4; 86, 11; vezi și inventarele mormintelor 36, 8, 39, 5, 104, 8 și passim; în legătură cu această problemă, idem, *Untersuchungen zur frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 100; un exemplar ce prezintă unele analogii directe, cf. M. Rusu, *op. cit*, p. 272, fig. 2, 37.

[23] Cf. Joachim Werner, Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 1, 1955, p. 39—42; pl. 8, 6, 7, 9a, b și 10, piesă aproape identică cu cea descoperită la Alba: o piesă de același tip descoperită la Noșlac, cf. M. Rusu, *op. cit.*, p. 272, fig. 2, 35 și p. 279; două catarame de același tip descoperite în cimitirul 3 de la Bratei (Mediaș), nepublicate — aflate astăzi — ca dealtfel și piesa de la Alba — la Muzeul Național (București), piese pentru care (odată cu aceea de la Noșlac), Ion Nestor înclina spre o aceeași datare, *în a doua treime a secolului al VI-lea sau în primele* decenii ale celei de a doua jumătăți a secolului al VI-lea; vezi și I. Nestor și E. Zaharia, Materiale; 10, 1973, p. 198 sq.

în mediul langobard şi pînă în Franţa şi — fortuit — pînă în locuri neaşteptat de îndepărtate. Stăruind însă asupra chorologiei lor un fapt se desprinde limpede. În marea lor majoritate cataramele de acest tip se concentrează de-a lungul cursului mijlociu şi inferior al Dunării, la stînga şi la dreapta acestui curs, mai numeroase la dreapta lui. Un mare număr dintre acestea din urmă fiind — fapt nu lipsit de anumite semnificaţii de ordin cultural-istoric — descoperite pe teritoriul Dobrogei [24].

Între piesele databile în cursul secolului al VI-lea şi seria celor din secolul al XII-lea se situează una singură, piesă databilă în mod asigurat în cursul primei jumătăţi a secolului al X-lea. Este vorba de o aplică, mai probabil de harnaşament, recuperată din umplutura unui mormînt de călăreţ, mormînt săpat pînă la o mică adîncime în umplutura unei locuinţe de tip Dridu, locuinţă foarte probabil incendiată pe la începuturile secolului al X-lea [25].

Piesa în discuţie, cordiformă, concavă, confecţionată din bronz, prin turnare, păstrînd pe revers trei agăţători din acelaşi metal, are marginile aversului striate şi este decorată în cîmp cu obişnuita semipalmetă stilizată, realizată în relief plat, motiv constituind o caracteristică a artei stepelor (fig. 4,4). După opinia noastră, aplica trebuie să fi fost confecţionată într-un atelier situat undeva în zona de sud-est a Ungariei sau în arealul cursului inferior al Mureşului, atelier ce păstra încă influenţele de ordin tehnic şi în tratarea subiectelor decorative de ordin principial, aparţinînd atelierelor ce la sfîrşitul secolului al IX-lea şi la începuturile secolului al X-lea confecţionau piese similare sau, prin presare şi gravare,

[24] În acest sens, J. Werner, *op. cit.*, şi p. 45 şi p. 46, harta 1 ; pentru teritoriul României harta răspîndirii lor dată de J. Werner poate fi acum circumstanţiată după cum urmează, dispoziţia pieselor în spaţiu carpato-danubiano-pontic fiind, după opinia noastră, edificatoare : în afara pieselor deja citate (supra, nota 23) pentru Pecica (Banat), cf. I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de la Roumanie*, Roma, 1977, p. 249, fig. 99, 3—5 ; idem *Arta creştină în România*, I, Bucureşti, 1979, p. 266, pl. 115, 1—3 ; Orşova, J. Werner, *op. cit*, p. 45 şi 46, harta ; Sucidava (Celei), *ibidem* ; Drobeta (Tr. Severin), D. Tudor, Drobeta 2, 1976, p 127, m. 25, pl. VII, 3, XII, 3 ; Histria, I. Barnea, *Les monuments...*, p. 232, fig. 89, 9 ; Beroe (Piatra—Frecăţei), A. Petre, Materiale, 8, 1962, p. 565—589, fig. 15 b 1 şi 2 şi fig. 16, b 1 şi 2 ; b 2 fiind o „aplică" ce reprezintă prin forma şi compoziţia decorului evident analogii, cel puţin de ordin principial, cu plăcile caracteristice cataramelor de „tip Sucidava" ; idem, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 347 ; I. Barnea, *Les monuments...*, p. 231—232, fig. 89, 5—8 ; Izvoarele (jud. Constanţa), V. Culică, Pontica, 2, 1969, p. 367, fig. 3, 2 ; Tropaeum Traiani, în *Tropaeum-Traiani*, I, *Cetatea*, Bucureşti, 1979, p. 192, fig. 174/10, 8 ; Dăneşti (jud. Vaslui), Gh. Coman, Danubius, 5, 1971, p. 78 ; la harta dată de J. Werner se mai pot adăuga şi alte două piese din Iugoslavia, de la Vjesnik (zona Splitt) şi Vjernik (zona Zagreb) — informaţii de la colegul Nicolae T. Dănilă, pentru care îi mulţumim şi pe această cale. Aici trebuie însă adăugate şi alte două piese din Iugoslavia denumite „*catarame bizantine*", citate de Arnulf Kollautz, în Studijné Zvesti, 16, Nitra, 1968, p. 151, fig. 8, 2, 4. Cu acest prilej atragem atenţia şi asupra unei piese similare, piesă care după ornamentul plăcii (trafor în semilună suprapus de două cercuri), forma şi profilul ramei (spinul lipseşte), pare databilă în cursul secolului al VI-lea sau, cel mai tîrziu, la începuturile secolului al VII-lea (o datare, la începuturile secolului al VI-lea ar putea însemna, eventual, că ne aflăm în faţa unui tip de cataramă imediat premergătoar cataramelor de tip „Sucidava" ; piesa se află în Colecţia Severeanu, cu ul m. număr de inventar 9057) ; în legătură cu istoria acestei epoci, cf. L. Hauptmann, Byzantion, 4, 1927—1928, p. 137—170 ; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobrouja*, Bucureşti, 1938, p. 376, sqq. ş.a. ; în legătură cu evenimentele din ultimele decenii ale secolului al VI-lea considerăm şi descoperirea de la Tîrgşor, cf. Gh. Diaconu şi P. Diaconu, SCIV, 13, 1962, 1, p. 165—173 ; în legătură cu problema în discuţie vezi şi C Preda, în *Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania* Bucureşti, 1975, p. 224, sq. cu bibliografia ; în acest context nu este lipsită de interes şi seria celor 7 monede bizantine descoperite în zona Albei, serie care începe cu anul 408 şi se încheie cu anul 581, cf. Al. Popa — Gh. Fleşer, Apulum, 12, 1974.

[25] R. Heitel, *op. cit.*, p. 225.

din metale nobile, piese avînd, deseori, pe lîngă un caracter ornamental, și unul funcțional.

În sprijinul datării aplicei de la Alba în prima jumătate a secolului al X-lea invocăm drept *terminus ante quem* datarea în a doua jumătate a secolului al X-lea a unei serii de aplici aflate în inventarele unor morminte descoperite mai de mult în cimitirele de la *Kecel* și *Kenezlö*, piese, în mod evident, prezentînd forme mai evoluate [26]. În continuare, dacă considerăm datarea pieselor de la Kecel și Kenezlö un asigurat *terminus ante quem*, atunci datarea gamei decorurilor similare realizate la sfîrșitul secolului al IX-lea sau la începuturile secolului al X-lea pe o serie de piese, unele avînd un caracter funcțional sau ornamental (uneori îmbinîndu-se armonios), se poate considera un tot atît de asigurat *terminus post quem*. Aceasta întrucît gamele decorative aflate pe acest tip de piese, realizate și ele în relief plat prin aplicarea unor tehnici caracteristice orfevrăriei de origine orientală, stau la baza și — evident — constituie sursa de inspirație pentru decorul și pentru maniera în care a fost realizată aplica descoperită la Alba-Iulia [27].

În legătură cu problema datării piesei de la Alba stă și relativ recenta descoperire pe valea Mureșului, la Blandiana (Alba), într-un mormînt de călăreț — cu un inventar și cu anumite detalii de ritual sepulcral ieșite din comun, complex funerar a cărui datare în cursul, primei jumătăți a secolului al X-lea pare a nu putea fi pusă la îndoială — a unor catarame de un tip absolut caracteristic epocii, așa numitele „*catarame în formă de liră*" [28]. Problema merită un scurt excurs.

După opinia noastră, acest tip de cataramă derivă din tipul de cataramă ovală (cu tendința spre forma în acoladă), cu axul spinului întărit la capete — caracteristică în epoca avară mijlocie și tîrzie — la care s-a adăugat un cadru rectangular, cu bara-bază întărită la capete, bară ce a asigurat astfel o legătură cu mult mai solidă între curea și cataramă. Oricum, tipul „liră", ca și cel din care pare a deriva — cel puțin în mediul maghiar — a evoluat lent, fiind încă ușor de recunoscut în secolul al XII-lea, pentru ca în secolul al XIII-lea să dispară [29]. Este însă de remarcat în mod special faptul că expresiile inițiale ale acestui tip, ce pare să fi fost deja elaborat încă *înainte de pătrunderea triburilor maghiare în bazinul carpatic*, se mai mențin încă și la începuturile secolului al XI-lea [30]. Ca atare, cel puțin în Transilvania, o piesă de acest tip nu poate oferi o datare în

[26] Pentru Kénézlö, cf. Fettich N., Arc Ért, 45, 1931, p. 78—112, în general; pentru *Kecel*, idem, ActaArchHung, 21, 1937, 1 și 2, p. CXVII și CXVIII.

[27] În acest sens, cf. Budinsky — Kricka V — Fettich N., *Das altungarische Fürstengrab von Zemplin*, Bratislava, 1973 — de pildă, cešcuța din argint; *Importants sites slaves en Slovaquie*, Bratislava, 1978, p. 295 sq., fig. 124; aplică timpurie, la p. 226—227, fig. 93, 3: vezi și Kiss Lajos, în ActaArchHung, 1938 (textul german), p. 19—24, și planșele care însoțesc textul.

[28] Descoperirea este în curs de publicare: mulțumim și pe această cale autorilor ei, Gh. Anghel și H. Ciugudean (Muzeul Unirii, Alba-Iulia) de-a ne fi îngăduit efectuarea unor note privind inventarul acestui mormînt; cataramele din mormîntul de la Blandiana sînt aproape identice cu o cataramă de acest tip descoperită la Tîrgșor și discutată de R. Harhoiu, la ale cărui concluzii — în parte — ne asociem; vezi SCIV, 23, 1972, 3, p. 422—424.

[29] În sensul dat, cf. Eva Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre*, Budapesta, 1979, la figuri, inventarul M. 121, 12, și passim; pentru secolul al XII-lea, cf. Székely Zoltan, Korunk Evk, Cluj, 1973, p. 223, stinga sus.

[30] În acest sens, cf. R. Harhoiu, *op. cit.*, antamarea în discuție a inventarelor din cimitirele de la Nitra na Lupke și Pilin; supra, nota 26, Kecel; aici pot fi invocate și inventarele din cimitirul de la Tomnatec, cf. Kühn Lajos „. . . Nagyöszön", în ArchÉrt, 31, 1911, p. 182 sq. și Kiss L., *supra*, nota 27.

cadrul unor limite cronologice strînse, mai degrabă ea poate fi cea datată mai precis, în funcție de mediul arheologic în care a fost descoperită.

Așadar, prezența lor nu va putea oferi o datare mai strînsă, de pildă, a complexului funerar de la Blandiana și nici nu vor putea fi invocate pentru a data mai precis unele descoperiri similare. În schimb, anumite elemente de ritual și anumite piese de inventar — între care se situează și aplicele — vor putea, tot mereu, oferi date cronologice sigure, în limite destul de strînse, fapt ce va permite interpretări de ordin istoric ferite de erori grave.

Mai departe, trecem la descrierea și — în actualul context — la un mai strîns comentariu privind piesele de metal descoperite în necropola catedralei I, piese databile, cu toată siguranța, în cursul secolului al XII-lea. Reamintim și faptul că noi am cercetat din această mare necropolă 291 de morminte, datate — între altele — și pe baza unei serii de 24 de monede descoperite *in situ*, monede ce încep cu emisiuni ale regelui Coloman (1095—1114) și se încheie — *fără a înregistra vreo întrerupere* — cu emisiuni ale regelui Bela III (1172 — 1196). Adăugăm și faptul că, din această necropolă, mai de mult, au mai fost cercetate 26 de morminte, datate și ele — la fel în mod asigurat — în cursul secolului al XII-lea [31].

Dispoziția mormintelor în teren, în special gruparea lor *(prin suprapuneri)* în anumite spații, în contrast cu dispoziția lor în șiruri, aflate între spațiile aglomerate, ne determină să credem în existența unor porțiuni din teren rezervate unor anumite grupuri familiale și — în continuarea acestor observații — lipsa, frapantă, a unor morminte în zona absidei altarului catedralei I b ne determină totodată să credem că în acel spațiu orice rezervare era interzisă.

În legătură cu ritualul ce se consuma în cursul înhumării un fapt apare ca sigur. Moneda-obol ce se depunea în mormînt era plasată *pe gura* celui decedat și nu — după cum se mai afirmă uneori — în gură.

În morminte, drept obiecte de inventar, apar cunoscutele inele de tîmplă cu un capăt în formă de S — foarte probabil, prezența lor fiind de pus în legătură și cu fixarea părții din giulgiu ce acoperea capul — precum și tot atît de cunoscutele inele de deget, lucrate din porțiuni de sîrmă îndoite pe lung, împletite și apoi răsucite într-o singură direcție (unul din capete fiind ținut fix), pentru ca la sfîrșit capetele să fie ciocănite, la cald, rigidizînd astfel forma și diametrul dat al piesei (fig. 4.9—11). Aceeași tehnică se aplica și la confecționarea inelelor de tîmplă. În marea lor majoritate ele au fost lucrate din porțiuni de sîrmă din bronz sau argint, de obicei circulare în secțiune, unul din capetele sîrmei fiind ciocănit la cald, se pare, cu un mic ciocan din lemn. După unele informații operația se executa pe o nicovală de mici dimensiuni avînd, în secolul al XII-lea, uneori, suprafața striată; modelul apărea astfel pe capătul aplatisat al inelului, capăt ce, în final, era îndoit și rulat în forma dorită. La cîteva dintre exemplarele descoperite în necropola de la Alba Iulia sîrma, în secțiune, era semicirculară (de fapt, spre exterior, concavă). într-un singur caz, sîrma prezenta o secțiune triunghiulară. Diametrul inelelor de tîmplă, *indiferent de perioadă*, a variat, între 12 și — maximum — 35 mm

[31] Cf. R. Heitel, *op. cit*, p. 228; K. Horedt, SCIV, 5, 1954, 3—4, p. 504; idem, *Untersuchungen zur frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 69 sq., cu bibliografia (vezi și p. 141); în legătură cu datele arheologice ce vor fi discutate în text, idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei, sec. IV—XIII*, București, 1958, p. 118 sq. și p. 138—140; precizăm și cu acest prilej faptul că materialul osteologic recoltat de noi se află de mai mult timp în atenția centrului de antropologie din Iași de la care — în continuare — așteptăm un răspuns.

(fig. 2,2—4 ; fig. 4,5,6, 12—14) [32]. Precizăm aici și faptul că inelele de tîmplă cu plăcuța striată apar încă de la începuturile necropolei (cu monedă, Coloman) și totodată faptul că, în general, cel puțin în aria Transilvaniei intracarpatice, ele nu apar înainte de secolul al XII-lea [33].

În ceea ce privește diametrul inelelor de deget el s-a înscris, cu foarte puține excepții, de la 16 la 22 mm. Două însă dintre aceste excepții sînt de amintit în mod aparte. Asfel, în M.209, mormînt databil pe la mijlocul secolului al XII-lea, pe lîngă două inele de tîmplă din bronz, de mici dimensiuni, aflate, ca de obicei, lîngă oasele temporale, pe o falangă a mîinii drepte a fost găsit un inel de argint,masiv, cu diametrul maxim de 30 mm. Inelul a fost confecționat prin răsucirea într-o singură direcție, a unei bare de sîrmă, subțire, de data aceasta însă îndoită, pe lung, în trei, ceea ce în final a condus la aplatisarea — prin ciocănire — a celor două capete îndoite, capetele rămase libere fiind colate la începutul celor aplatisate, evident, prin același procedeu (fig. 2,5 ; fig. 4,7) [34]. În M. 237, la fel pe o falangă a mîinii drepte (de remarcat, inelele apar *întotdeauna la mîna dreaptă)*, a apărut un inel de argint (aliaj ?), lucrat dintr-o singură bară (foarte probabil prin ciocănire la cald și nu prin turnare) inel decorat — caz unic — prin excizarea unor părți din corp (fig. 2,6 ; fig. 4,8). În mormînt, lîngă partea dreaptă a maxilarului inferior, a apărut și o monedă din argint de la Geza II (1141—1162). Cu excepția a două dintre ele inelele de deget au apărut numai în mormintele în care s-au descoperit și inele de tîmplă. La fel, *in situ* — adică pe lîngă oasele temporale — au apărut 48 inele de tîmplă dintre care 45 cu un capăt în formă de S și 3 cu un capăt aplatisat (fig. 2,7,8 ; fig. 4,12,13). 18 dintre mormintele conținînd piese de inventar sepulcral — odată cu alte 73 aflate în același mediu stratigrafic — au fost datate, în mod strîns, pe baza seriei de monede amintite. Din 27 de monede din cursul secolului al XII-lea, *in situ*, au apărut 22 de monede din argint și două din bronz, acoperind perioada de la Coloman (1095—1114) pînă la, inclusiv, Bela III (1172—1126). Dintre inelele de tîmplă numai șase sînt din argint, iar dintre inelele de deget numai trei. Într-un mormînt nederanjat, a apărut un singur inel de tîmplă lîngă osul temporal drept, împreună cu un „ac de păr'', cu buton sferic, de un tip caracteristic pentru secolul al XII-lea [35]. După resturile unor piese sau monede găsite în poziții secundare și după urmele de oxizi aflate pe oasele unora dintre scheletele cercetate numărul pieselor de inventar și a monedelor-obol trebuie să fi fost, cel puțin, de trei ori mai mare.

În legătură cu inelele de tîmplă mai amintim și alte două cazuri de excepție. Într-un mormînt datat cu o monedă de la Coloman, au apărut patru inele de tîmplă, două terminate în S și două cu unul din capete aplatisat, precum și un inel de deget din bronz. Într-un alt mormînt, datat și el printr-o monedă de la Coloman, pe lîngă două inele de tîmplă obiș-

[32] Cf. R. Heitel, RRHA, 2, 1972, p. 141—143 și *passim* ; în legătură cu evoluția dimensiunilor și a datării lor, *ibidem*, p 155, notele 8 și 9 ; în legătură cu aceste probleme, vezi și, Heinrich Rempel, *Reinhengräberfriedhöfe des 8—11. Jahrhunderts aus Sachsen Anhalt, Sachsen und Thüringen*, Berlin, 1966, în general, p. 57, 62, fig. 5 și pl. 23 ; în legătură cu problema tehnicilor în care erau confecționate aceste piese mulțumim și pe această cale colegului Ștefan Olteanu pentru informațiile date.

[33] Toate informațiile obținute pînă astăzi, la paisprezece ani de la publicarea articolului din RRHA (*supra* n. 32) au confirmat această constatare.

[34] Vezi și *ibidem*, p. 142 sq și fig. 2.

[35] Cf., supra, nota 31, Kurt Horedt, lucrările și locurile citate ; R. Heitel, *op. cit.*, p. 154, nota 7.

nuite, a apărut și un al treilea, la fel din bronz, din păcate cu o parte ruptă din vechi, inel ce a păstrat pe fragmentul de tijă rămas restul unei monturi, foarte probabil în formă de globuleț (fig. 4, 15). Aproape sigur, pe partea ce lipsește a existat o montură identică și capătul în S sau rulat (lipsește și probabila pereche a acestui tip de inel) [36].

Am precizat într-un loc [37] faptul că monedele de la Bela III marchează încheierea fazei din secolul al XII-lea a necropolei primei catedrale și că după un „hiatus" de 8 ani apar — datate în cursul primei jumătăți a secolului al XIII-lea — o serie de morminte definite de noi drept *morminte în cistă din cărămidă cu o nișă pentru cap*. Avem acum dovada că ele aparțin unor coloniști germani, aduși de Andrei al II-lea (1205—1235), din momentul cînd a hotărît începerea construcției actualei catedrale [38].

În încheierea acestei părți, ținem să precizăm următoarele: datele obținute în necropola catedralei din secolul al XII-lea — desigur, alături de multe altele — vor contribui la o mai bună înțelegere și interpretare a fenomenelor de ordin social-economic-cultural caracteristice societății transilvane din secolele XI—XII, în sensul că vor contribui la clarificarea fenomenului prin care procesul de evoluție a acestei societăți s-a reflectat în modul de organizare a necropolelor, a ritualurilor — știut este, atît de conservatoare. Ca atare, va trebui tot mereu să se țină seama de *apartenența etnică* a celor aflați într-o necropolă sau alta, ideal, într-un mormînt sau altul, pentru a evita astfel generalizări inadvertente în raport cu istoria — în special social-culturală — a unui etnos sau altul [39].

Din punct de vedere cultural piesele din inventarele aflate în necropola din secolul al XII-lea aparțin *culturii Bielo—Brdo*. În aria municipiului Alba-Iulia descoperiri similare datate în secolele al XI-lea și al XII-lea s-au efectuat de mai de mult sau, relativ, recent [40].

Elementele caracteristice acestei culturi în secolele XI—XII, în Transilvania, s-au răspîndit de la *vest spre est* [41]. Inițial, ele au fost vehicu-

[36] După opinia noastră aceste monturi constituie, pe de o parte, un ecou al monturilor similare, unele bogat ornamentale în stilul caracteristic mediului de artă bizantin — aflate pe inele de timplă de același tip descoperite — pînă acum — cu precădere, în Europa centrală (în acest sens, vezi, H. Rempel. *op. cit.*, fig. 10, b, d, e, g și passim), iar pe de altă parte, un ecou tardiv al influențelor provenite în cursul formării culturii Bielo Brdo din cultura Köttlach; în acest sens, cf., dr. Fischbach Otto, ArchÉrt, 1897, p. 141 sq, piesă din cimitirul de la Krungl *identică cu o piesă „de la Kettlach"* (apud dr. Fischbach Otto, nota 3).

[37] R. Heitel, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 228 sq.

[38] În acest sens, cf. Volker Vogel, Archäologisches Korrespondenzblatt, 1, 1972, p. 69—37, ciste identice; în legătură cu alte tipuri de ciste caracteristice germanilor, de pildă, cf., Arnold Tschira, în *Neue Ausgrabungen in Deutschland*, Berlin, 1958, p. 481 sq; R. Heitel, *Monumentele medievale din Sebeș—Alba*, București, 1964 text și fig. 7; idem, RRHA 2, 1972, p. 149 și fig. 7; ciste aparținînd coloniștilor germani s-au descoperit și în Ungaria: de pildă, cf. István Méri, Régészeti Füzetek, 2, 1964, 12, p. 80 și 82; pentru datare vezi și pl. I, 4;

[39] În acest sens vor trebui judecate și încercările făcute pînă acum în direcția de cercetare amintită; vezi, de pildă, Bakó Geza, în SCIV, 23, 1972, 1, p. 83—91.

[40] În acest sens, cf. K. Horedt, *Untersuchungen...*, p. 52—69 (unde se amintește și descoperirea unui craniu trepanat ca și în mormîntul 24 de la Hunedoara) și fig. 11, 12, 13, 14, 15, 16 și 17; idem, Contribuții..., p. 116 sq.,; idem, SCIV, 5, 1954, 3—4, p. 503 sq; pentru Hunedoara, Marton Roşka, Dolg, Cluj, 1913, p. 165 sq, și Ernö Kövári, Dolg, Cluj, 2, 1911, p. 314 sq; în acest context vor trebui reluate și unele dintre pertinentele observații publicate de Dorin Popescu, în Materiale, 2, 1956, p. 124—152, în legătură cu cimitirul de la Vărșand: recent, în zona necropolelor situate la nord-vest de catedrală a apărut și un cimitir ale cărui începuturi sînt, cel mai devreme, databile în a doua jumătate a secolului al XI-lea (necropola IV, după notația noastră), cimitir — cercetat de colegul M. Blăjan.

[41] În acest sens, R. Heitel, RRHA, 2, 1972, p. 140—143; 146—148: cu rectificarea necesară a datării în secolele X—XI — cum, greșit, apare în text — a culturii de tip Dridu, în secolele IX—X.

late de maghiari (după unele opinii, de slavo-maghiari), dar, în cadrul unui complex proces de natură istorică ele au fost preluate și de români. Dealtfel — după cum, într-o manieră sau alta se și recunoaște — în chiar procesul de structurare a culturii Bielo-Brdo, pe lîngă slavo-maghiari, au contribuit și anumite grupuri de populații considerate... „alogene" (sic? !)[42].

După opinia noastră, inelul de tîmplă cu un capăt în formă de S — ale cărui origini au constituit de la bun început o problemă aparte[43] — apărut în mediul de tradiție provincial-romană din bazinul carpatic în urma unui lung proces de evoluție[44], în cursul secolului al IX-lea apare deja într-o formă elaborată, într-un mediu etnic eterogen, în care se recunoaște și prezența unei *populații romanizate*, de fapt, în realitate, o populație ce poate fi definită — în adevăratul sens al termenului — drept *romanică*[45].

Apariția lui (ca dealtfel și a unor coliere din sîrmă împletită) încă de pe la sfîrșitul secolului al IX-lea explică începuturile fenomenului răspîndirii lui spre est, inițial — fapt deosebit de important — datorită unor influențe provenite din mediul de cultură carolingiană, înainte de formarea culturii Bielo-Brdo propriu-zise[46]. Din alte cauze (vom reveni asupra problemei cu alt prilej), în cursul secolului al X-lea el apare și în Transilvania, la fel, *înainte de pătrunderea culturii Bielo-Brdo*[47].

În Transilvania, odată cu apariția culturii Bielo-Brdo, *din punct de vedere cultural*, nu mai avem de-a face, la modul propriu, cu o cultură de tip Dridu-Alba-Iulia. Faptul este marcat în mod evident de fenomenul

[42] De pildă, cf. Kiss Attila, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 19, 1975, p. 77 și passim ; în această direcție de cercetare va trebui reluată și „*ipoteza românească*" după cum a denumit-o, inspirat, D. Popescu, *op. cit*, p. 136—139.

[43] De pildă, cf. Liubor Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, II, Paris, 1926, p. 88, sq și passim.

[44] În acest sens, cf. Maria Comșa, Romanoslavica, 16, 1968, p. 459, cu bibliografia.

[45] În legătură cu această problemă, cf. K. Attila, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 9, 1965, p. 81—123 ; Ágnes Cs. Sós, *Die Slawische Bevölkerung West Ungarns in 9. Jahrhundert*, München, 1973. p. 82 și passim ; R. R. Heitel, SCIVA, 34, 1983, 2, p. 111, 113 ș.a.

[46] În legătură cu problema difuzării acestui tip de inel de tîmplă spre est, *înainte de formarea culturii Bielo-Brdo*, precizăm următoarele : acest inel apare în cadrul culturii Köttlach, de pildă, în cimitirul de la *Krungl*, cimitir care, după inventarele lui sepulcrale nu poate fi, în nici un caz, datat în cursul secolului al X-lea (după cum s-a încercat), ci doar, eventual, la începuturile secolului al X-lea — sfîrșitul lui : vezi, dr. Fischbach Otto, *op. cit.*, p. 141 și pl. VI, 10, 11, VII, 8, VI, 8 (piesă de certă tradiție avară), VI, 3 etc. ; inelele de tîmplă de la Krungl explică și descoperirea de la Sălacea (cf. N. Chidioșan, SCIV, 20, 1969, 4, p. 611—615), fapt sesizat și de autorul descoperirii dar care, totuși, a acceptat o datare în secolul al X-lea, deci în epoca de maximă activitate războinică a triburilor maghiare. După opinia noastră cimitirul de la Sălacea este databil — pentru a invoca acum, *pro causa*, și două evenimente de caracter istoric— între 892 și 907 (aluzie la atacurile lui Arnulf de Carintia și pătrunderea maghiarilor în Pannonia). În acest sens — ținînd cont tot mereu și de realitățile cultural-istorice cîte se cunosc — , vezi și I. Karošec, ActaArchHung, 1965, p. 59—63, *unde găsim subliniată și problema populației romanice* ; la fel, în același sens, period. cit. la p. 83—86, intervenția lui H. Mitscha-Märheim ; în legătură directă cu problema în discuție, vezi și, de pildă, Herwig Friesinger, *Mitteilungen der Prähistorische Kommission der Osterreischischen Akademie der Wissenschaften*. 15—16, 1971—1974, p. 10 și pl. 23 ; în legătură cu pătrunderi în intracarpaticul transilvan a unor elemente de ordin cultural provenite din mediile de cultură carolingiană, vezi și R. R. Heitel, SCIVA, 33, 1983, 2, p. 103, 107 și passim.

[47] Mai multe inele de acest tip au apărut în inventarele unor morminte aparținînd necropolei III de la Alba-Iulia, necropolă databilă în cursul secolului al X-lea și — poate — în cursul primei jumătăți a secolului al XI-lea ; informații de la colegul H. Ciugudean căruia îi mulțumim și pe această cale.

dispariției ceramicii cu decor lustruit caracteristică culturii Dridu. Spre sfîrșitul secolului al X-lea un fenomen similar remarcăm și la sud și est de Carpați, acolo datorită procesului de pătrundere a triburilor de războinici pecenegi. Ca atare, de o cultură, propriu-zisă, de tip Dridu—Alba-Iulia, inițial constituind o expresie a populației romanice din sud-estul Europei, *nu poate fi vorba decît în secolele IX—X*. Pentru judecarea istoriei Transilvaniei în cursul secolelor IX—XII faptul prezintă o importanță cu totul deosebită [48].

Ultimele piese pe care le mai amintim au fost descoperite într-un strat databil în secolele XVI-XVII și într-un mormînt din secolul al XVIII-lea. Este vorba de un bolț de arbaletă și un plumb (fig. 4,16) sigilar, iar din mormînt o cataramă din bronz (cadrul din bronz este, foarte probabil, roman), cu spinul din fier [49].

DIE WICHTIGSTEN ERGEBNISSE DER IN DER SW-ZONE DER BURG VON ALBA IULIA DURCHGEFÜHRTEN ARCHÄOLOGISCHEN AUSGRABUNGEN

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem zweiten Aufsatz, der den bei der römisch-katholischen Kathedrale von Alba Iulia durchgeführten archäologischen Forschungen gewidmet ist (der erstere, der sich auf die archäologische Stratigraphie bezog, erschien in SCIVA, 3/1985), behandelt der Verfasser einige während der Ausgrabungen *in situ* aufgefundene Metallgegenstände, die meisten davon aus Bronze oder Silber.

Aus den Schichten des 2. Jhs. werden u.a. drei Fibelbruchstücke aus der Kategorie der „*kräftig profilierten Fibeln*" erörtert. Aus den Schichten des 3. Jhs. werden neben einer bronzenen Scharnier ein Bruchstück einer „*T-Fibel mit Scharniereinrichtung*" eine bronzene „*Kniefibel*" sowie eine silberne Fibel mit dreiteiligem Bügel behandelt. Das letzte Fibelbruchstück ist, seinen Fundumständen nach, zwischen 250—270 zu da-

[48] Un proces similar cu cel ce a condus în cursul secolului al X-lea la modificarea direcțiilor de evoluție a faciesurilor culturale de natură romanică din sud-estul Europei s-a consumat în aceeași epocă și în aria culturii Saltovo—Maiațk, cultură ce — *după opinia noastră, datorită unui complex fenomen de congruență* — prin una din expresiile ei majore — *ceramica* — apare ca direct înrudită și totodată — fapt plin de semnificații — contemporană cu faciesurile culturale din sud-estul Europei. În ceea ce privește procesul de întrerupere a evoluției culturii de tip Dridu—Alba-Iulia în Transilvania intracarpatică primele observații le-am efectuat noi (cf. R. Heitel, RRHA, 2, 1972, în special, p. 140—148 ; idem, SCIVA 34, 1983, 2, în general ; idem, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 224 sq și, în sensul dat, p. 230). Din a doua jumătate a secolului al X-lea un proces similar s-a consumat și la nord de gurile Dunării, în Cîmpia Munteniei la dreapta Dunării datorită în special atacurilor pecenege. În acest sens, de pildă, cf. Petre Diaconu, Studii. Revistă de istorie, 5, 1965, p. 1129 ; Mihai Sâmpetru, Dacia, N.S. 18, 1974, p. 260 sq, Maria Comșa, *Cultura materială veche românească*, București, 1978, în general ; și dincolo de unele aserțiuni și ipoteze greu de acceptat, vezi și Victor Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X—XIII*, Iași, 1985, p. 64 și passim. În legătură cu datarea pe cît posibil mai strînsă a ceramicii cu decor lustruit din perioada în discuție se poate de acum lua în considerare și importanta descoperire efectuată în nord-estul Bulgariei unde a putut fi datată și pe baza unei monede aflată *in situ*, monedă de la Leon al VI-lea și Alexandru emisă la Constantinopol între anii 886—912 ; cf. Kazimir Konstantinov, Godinsnik na Muzeite ot severnoto Bulgarii, 3, 1977, p. 30—37 ; mulțumim și pe această cale colegului Ernst Oberländer pentru faptul că ne-a atras atenția asupra acestei descoperiri.

[49] Piesele au fost văzute și datate la fel și de Adrian Bătrina căruia îi mulțumim și pe această cale.

tieren und läßt sich wahrscheinlich in die Gattung der Vorformen der „*Zwiebelknopffibel*" einordnen.

Aus den Schichten des 6. Jhs. werden eine kreisförmige Beschlagplatte (vom Zaumzeug?) und eine kleine Schilddornschnalle mit unmittelbaren Gegenstücken in Morești analysiert. Weiter wird eine engere Datierung einer in einer Wohnung aus dem 6. Jh. gefundenen bronzenen Gürtelschnalle vom Typ Sucidava angestrebt. Der Meinung des Verfassers nach, konnte dieser Typ links der Donau nur zufällig nach dem Sturz des gepidischen Herrschaftszentrums von Sirmium im Jahre 582 und nach 587, einem der bekannten Zeitpunkte der awarischen Raubzüge südlich der Donau, eindringen. Der Verfasser stellt die links und rechts der Donau und in Siebenbürgen liegenden Fundorte der Schnallen von diesem Typ fest (Anm. 23u.24). Aus dem betreffenden Verbreitungsbild scheint ersichtlich zu sein, daß sich die Werkstätten in denen dieser Typ hergestellt worden ist, in der Umgebung von Sirmium, wie auch rechts, der Donau — bis 602 — befunden haben.

Auf Grund einiger sicheren archäologischen Beobachtungen und von stilistischen Bemerkungen ausgehend, bespricht der Verfasser die Datierung in die erste Hälfte des 10. Jhs. einer in einem Reitergrab gefundenen Gürtelplatte. Das Reitergrab überschneidet eine Wohnung der Dridu—Alba Iulia-Kultur aus der zweiten Hälfte des 9. Jhs., welche wahrscheinlich durch Brand Anfang des 10. Jhs. zerstört wurde.

Was den herzförmigen Gürtelbeschlag anbelangt, erörtert der Verfasser in einem kurzen Exkurs auch einige Fragen der leierförmigen Schnallen. Er kommt auf folgende Schulußfolgerungen : a) dieser Schnalentyp wird von dem ovalen Bügel hergeleitet der für spätawarische Zeit charakteristisch war; b) im ostmitteleuropäischen Raum kann seine Entwicklung seit der zweiten Hälfte des 9. Jhs. bis in die zweite Hälfte des 12. Jhs. verfolgt werden (Anm,. 27) ; c) vom strukturellen Standpunkt (und vom Standpunkt der Verzierungsmotive aus) ist die Entwicklung diesses Typs bis Anfang des 11. Jhs. schwer zu verfolgen, wobei die Veränderungen bedeutungslos sind. Abschließend werden die aus dem auf Grund einer Reihe von Münzen datierten (12.Jh). Gräberfeld stammenden Metallbeigaben vom Typ Bielo-Brdo der Untersuchung unterzogen.

Es wird darauf hingewiesen, daß sich die Schläfenrige mit S-förmigem Ende wahrscheinlich unter karolingischen Einflüssen schon vor dem Auftreten der Bielo-Brdo-Kultur verbreiten (die Frage wird auch in Verbindung mit dem Eindringen einiger für die Köttlachkultur kennzeichneten Elemente behandelt).

Eine letzte Schlußfolgerung bezieht sich darauf, daß es von einer Dridu—Alba Iulia—Kultur als solchen nur in den 9.—10. Jh. die Rede sein kann. In Südsiebenbürgen wird im 11. Jh. ihre Entwicklung durch die Magyaren und in den östlich und südlich der Karpaten gelegenen Gebieten durch die Petschenegen abgestoppt. Diese Erscheinung wird offensichtlich von dem gleichzeitigen Verschwinden der Keramik mit geglätteter Verzierung zum Ausdruck gebracht. Der Verfasser wird auf diese Fragen in einem zukünftigen Aufsatz über die im Bereich der römisch-katholischen Kathedrale entdeckte. Keramik zurückkommen. Was die Datierung der Anfangsphase der heutigen Kathedrale in die erste Hälfte des 13. Jhs. anbelangt, weist man auf die mit Münzen vom König Andreas II. (1205—1235) datierten und der Meinung des Verfassers nach den deutschen Ansiedlern angehörigen Ziegelkistengräber hin.

ABBILDUNGS VERZEICHNIS

MOȘTENIREA MATERIALĂ A ANTICHITĂȚII ÎN DISTRICTUL HAȚEGULUI (EPOCA PRERENASCENTISTĂ ȘI A RENAȘTERII TIMPURII)

de ADRIAN ANDREI RUSU

La începuturile evului mediu, odată cu revenirea la forme de civilizație superioară, antichitatea daco-romană a cunoscut expresii de resurecție. Nu îndeajuns anchetate, dar totuși regăsibile în pagini cu alte destinații, aceste prelucrări ale tezaurului material antic merită cunoscute, inventariate și analizate. Se dovedește astfel că destule fortificații începuseră a fi reluate : zidurile de piatră care închideau Porțile Meseșului au devenit prisăci [1], incintele Apulumului, Napocei, Potaisei și Cenadului dobîndeau o nouă funcționalitate [2], în timp ce micile auxiliare ale limesului dacic ispiteau amenajări medievale[3]. Drumurile romane orientau pătrunderea ultimilor migratori și cuceritori, dar contribuiau sensibil și la revigorarea comerțului cu sare și produse de lux. Ici-colo reapare plastică romană pusă în opere romanice și gotice, monedele se transformau în podoabe [4], gemele în sigilii [5] etc.

În Hațeg, strînsa împletire roman-medieval a produs cîteva interpretări istoriografice deformate, de largă circulație. Spre exemplu Densușul, din secolul al XVIII-lea și pînă în pragul secolului nostru a purtat etichete de felul „mausoleu al lui Longinus Maximus" ori „templu al zeului Marte" [6]. Într-o situație analoagă s-a găsit și cetatea Hațegului (Subcetate, com. Sîntămărie—Orlea). De la Giovanni Andrea Gromo (1564) și pînă la *Tabula Imperii*, donjonul cu bază hexagonală a fost

[1] Anonymus, *Gesta Hungarorum*, cap. XXII, în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, I, București, 1934, p. 43. Discuția rămîne deschisă pentru fortificațiile de graniță din sud-estul Transilvaniei. Despre problematica lor vezi G. Téglás, HTRTÉ, 8, 1893—1899, p. 53—59, K. Horedt, SCIVA, 25, 1974, 4, p. 557—558, G. Ferenczi, I. Ferenczi, ActaMN, 16, 1979, p. 424—426.

[2] Apulum — M. Rusu, AIIACN, 22, 1979, p. 59—60; Napoca — cercetări inedite I. Mitrofan, P. Iambor, Șt. Matei (vezi și A. A. Rusu, Studia Univ. „B. B.", Hist., 25, 1980, p. 12); Potaissa — P. Iambor, ActaMN, 14, 1977, p. 309—314; Cenad — M. Rusu, *loc. cit.*, p. supl.

[3] Mai ales pentru categoria turnurilor de observație și a micilor burgusuri vezi. M Rusu, în *Sub semnul lui Clio*, Cluj, 1974, p. 270—271; I. Ferenczi, SCIV, 10, 1959, 2, p. 341—342; N. Gudea, ActaMN, 8, 1971, p. 513. Pentru castre vezi situația de la Sărățeni la Z. Székely, Materiale, 8, 1962, p. 330, 336.

[4] Spre exemplu Fl. Mîrțu, Rev. Muz. 5, 1968, p. 449—450.

[5] Emil Vîrtosu, *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești*, în *Documente privind istoria României. Introducere*, II, București, 1956, p. 510; S. Jako, *Sigilografia cu referire la Transilvania (pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea)*, în *vol. cit.*, p. 588.

[6] Referințele la V. Vătășianu, ACMIT, 2, 1929, p. 38.

S C I V A, tomul 37, nr. 3, București, iulie—septembrie 1986, p. 249—255

privit ca un turn roman de pază [7]. Exemplificările nu sînt decît cele mai notorii.

Chiar dacă în mentalul medieval timpuriu ruina ocupa locul ei în rîndul furnizoarelor de spaime endemice, ne vine greu să prelungim fenomenul în Haţeg, pe un anume segment cronologic. Albeaţa vechilor zidiri a fost atît de frecventă încît peisajul natural local nu era imaginabil fără ele. Iar dacă părăginirile nu speriau mai mult decît alt fenomen natural cotidian, stadiul următor, al poziţiei active faţă de ele, trebuie admis aproape de la sine. Fenomenul relaţiei materiale cu antichitatea nu s-a întrerupt în Haţeg practic niciodată. Deocamdată cel puţin Sarmizegetusa aglomerează mai multe descoperiri imediat posterioare veacului III. Monede, fibule, ceramică, ziduri „seci" au apărut izolat, fără să definească orizonturi stratigrafice clare [8]. Pînă acum este destul de limpede că apariţia satului medieval Britonia—Grădişte se leagă nemijlocit de suprafaţa ruinată a oraşului, respectîndu-i trama stradală prin noile uliţe. Geneza lui probabilă se fixează documentar în jurul secolelor XII—XIII, pentru ca la 1377 să fie o certitudine [9].

Circulaţia medievală pe drumurile romane ale Haţegului rămîne fapt cert. Şoseaua de pe direcţia Sarmizegetusa—Ostrov—Unciuc—Sînpetru—Sîntămărie Orlea şi în continuare spre nord, pe valea Streiului [10] are traseul bine vizibil şi — de subliniat — , fără elemente care să comporte reparaţii competente (poduri, terasamente). O a doua, urmînd Streiul spre izvoare, către Pasul Merişor, a fost mai mult presupusă, fără a fi şi regăsită [11]. Sute de ani, pe direcţiile trasate de legionarii romani, s-au desfăşurat toate mişcările vieţii locale. Cucerirea şi controlul autorităţii regale maghiare s-au împlinit pe aceleaşi direcţii. La întretăierea lor s-au aşezat cele două colonii de „oaspeţi" şi tot acolo şi-au depănat istoria singurele tîrguri districtuale. În sfîrşit, incursiunile turceşti s-au derulat, în egală măsură, pe axele desemnate (1420—1438 etc.).

Cu suficient timp înaintea reluării arhitecturii medievale de piatră se întrevăd cîteva direcţii în atitudinile locale. Pentru un prim aspect îl vom cita pe călătorul Reichersdorffer : „românii răscolesc mormanele de dărîmături [din Sarmizegetusa — n.n.] şi scot la iveală din măruntaiele pămîntului pietre scumpe şi medalii, atît de aur, cît şi de argint..." [12]. O poziţie antiarheologică, ca aceea a căutătorilor de comori, precede orice alt interes posibil.

Cîteva situaţii surprinse de noi în cercetarea arheologică a unor obiective medievale extind sensurile operaţiei de scotocire amintite în secolul al XVI-lea. În cetatea Haţegului, constructorii au purtat din *villae* rustice apropiate, alături de materialul de construcţie precumpăni-

[7] *Călători străini despre ţările române*, Bucureşti, 1968, p. 317, 330. În continuare, sinteza bibliografică pînă la zi vezi la A. A. Rusu, Sargetia, 16—17, 1982—1983, p. 333—334.

[8] R. Popa, Şt. Matei, V. Eskenasy, I. Chicideanu, G. Iuga, Materiale, 13, 1979, p. 315—317.

[9] *Ibidem*. Vezi şi R. Popa, Magazin istoric, 11, 1977, nr. 8 (125), p. 2—4, 14.

[10] Pentru partea iniţială a traseului (Sarmizegetusa—Ostrov), vezi în detaliu D. Ursuţiu, A. Mitulescu, P. Paul, Sargetia, 16—17, 1982—1983, p. 205 ; de la Ostrov—Unciuc şi Săcel—Sînpetru, referinţa la Şt. Moldovan, Foae pentru minte, inimă şi literatură ; Braşov, 1854, nr. 37, p. 197—198 ; fragmentul Bărăşti — şoseaua naţională Haţeg—Petroşani este astăzi asfaltată.

[11] Em. Panaitescu, *Le grandi strade romane in Romania*, Roma, 1938, p. 18 ; D. Tudor, *Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968, p. 109.

[12] *Călători străini...*, p. 223.

tor, și ceramică romană [13]. Subliniem această prezență în straturi medievale la depărtare apreciabilă de complexul antic, ca o realitate produsă conștient și nu fortuit. La Sălașu de Sus avem o situație identică, cu deosebirea datării ei într-o epocă ceva mai tîrzie (sec. XVI—XVII). O mică oală romană, arsă la roșu, a fost descoperită aproape întreagă în incinta curții feudale aflate la o distanță de cca 4—5 km de locul așezării romane [14]. Alăturate altor semnalări [15], descoperirile de la Hațeg—Subcetate și Sălașu de Sus se constituie într-un lanț de mărturii care ne apropie de acceptarea reutilizării, cel puțin conjuncturale, a depozitelor de ceramică romană de bună calitate, rezistentă și păstrată nefragmentar. Dacă regăsirea podoabelor, monedelor și a ceramicii a servit omului medieval, cu atît mai mult s-a realizat valorificarea uneltelor și armelor, fie adaptîndu-le și recondiționîndu-le, fie prin reluarea unor procese tehnologice. Toate veneau perfect în întîmpinarea acutelor nevoi de produse meșteșugărești, resimțite din plin în condițiile comerțului deficitar.

Contingența cu ruinele se activează brusc îndată după debutul arhitecturii medievale de piatră. Din acel moment urmele antice au dobîndit valențe de cariere. Curtea de la Britonia—Grădiște a fost probabil fundată pe una din clădirile coloniei romane. *Villa* rustică de la Strei, în care se instalează o locuire medievală timpurie, evoluată într-o curte cu biserică, atrage atenția asupra unor posibile situații similare, regăsibile și în alte părți. Numărul curților de piatră a fost totuși nesemnificativ pînă în a doua jumătate a secolului al XV-lea.

În schimb, mai numeroase și mai cunoscute, bisericile și cetățile s-au înscris pe harta Hațegului deja din secolul al XIII-lea cu destulă vigoare. Prin excluderea bisericii românești de la Sarmizegetusa — dispărută, se pare, în secolul al XVII-lea [16] și care presupune considerații asemănătoare acelora formulate în dreptul curții nobiliare — , ne rămîne Densușul ca cel mai timpuriu și mai încărcat monument medieval cu „amintiri" antice. Este în acest mic edificiu de cult o risipă de ingeniozitate și de experiență arhitectonică care s-ar explica destul de greu fără o pleiadă de alte înălțări alăturate, de aceeași factură. În prima sa fază de construcție, adică în partea și astăzi în uz, piatra brută încă predomina. Toate piesele de origine antică au o strictă utilitate și o anume limitare : altarele se suprapun în piloni, coloanele devin false contraforturi, gurile de canalizare se transformă în ferestre, cărămida se ordonează într-o friză zigzagată. O singură epigrafă se rătăcește în perete, vizibilă, dar într-o poziție exterioară și laterală [17]. Toate inscripțiile folosite atunci au fost epitafuri. Locul colectării lor se prefigurează astfel în mod relativ. Și într-adevăr, dintr-o necropolă apropiată, s-au adunat mai facil, fără a fi zmulse din ziduri masive, piese de dimensiuni potrivite. Dacă acceptăm datarea convențională, în secolul al XIII-lea, atunci, cu atît mai mult, spoliile romane s-au adus dintr-o apropiată vecinătate [18]. Abia printr-o convenție din anul 1377, Densușenii și-au însușit o parte din „cariera"

[13] A. A. Rusu, Sargetia, 16—17, 1982—1983, p. 336.

[14] *Ibidem*.

[15] R. Popa, RMM-MIA, 47, 1978, nr. 1, p. 20. Situațiile nu sînt proprii Hațegului sau vecinătăților sale, dar au fost adeseori trecute sub tăcere ori au rămas neexplicate. Vezi spre exemplu Peuce, 1971, p. 231, 240.

[16] *Călători străini...*, VI/2, București, 1976, p. 339, 344, 537.

[17] V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 37.

[18] Vezi semnalările de ruine din jurul Densușului la Ștefan Moldovan, Foae pentru minte..., 1853, p. 309—310, 315—317.

metropolei romane, urmare probabilă a unor căsătorii contractate cu femei din familia stăpînitoare acolo. În pofida stării actuale a bisericii, în evul mediu, piesele epigrafice și figurative au fost integral acoperite cu tencuieli. Mascate vor fi și cele mai multe altare romane devenite pristoluri creștine (Densuș, Tuștea, Vad — biserica veche, ajuns în biserica nouă din Nălaț vad, necunoscut epigrafiștilor)[19]. Inscripțiile nu au fost citite ori semnificația lor, chiar înțeleasă, nu a fost pusă voit în lumină. Situațiile inverse contraveneau flagrant iconografiei și preceptelor dogmatice creștine, radial antitetice păgînismului mărturiilor romane.

Alte biserici hațegane, bine datate ori numai clasificate drept „vechi", păstrează cîte ceva din caracteristicile remarcate în dreptul Densușului. Va trebui să le cităm pe cele de la Sîntămărie Orlea (sec. XIII), Ostrovul Mare (clopotniță ante sau sec. XV), Tuștea (ante 1500, dar radical transformată), Peșteana (ante sau sec. XV), Sînpetru și Mălăiești (sec. XV), Păucinești, Nălaț vad și Fărcădinul de Sus (azi Unirea). Pentru repertorierea ipostazelor de refolosiri adăugăm realizarea pavimentelor combinate mai ales cu tegule și metamorfoza fus de coloană-tetrapod de la Mălăiești[20].

Cetățile s-au supus și ele unor rigori speciale. Fortificația de la Bănița se datează la granița secolelor XIII—XIV. Constructorii medievali au exploatat topografic așezarea, materialele și, după toate probabilitățile, fragmente din curtinele cetății mai vechi, dacice. Translația se explică, în principal, prin similitudinea concepțiilor de apărare castrensă a celor două epoci istorice atît de distanțate[21]. Și în cetatea dacică de la Piatra Roșie s-au descoperit urme medievale, fapt ce implică o serioasă reconsiderare a fazelor sale de construcție[22]. Mai trebuie să adăugăm că Poarta de Fier a Trasilvaniei, cu sistemul ei antic de valuri și șanțuri, de curînd cartate și cercetate[23], a avut și ea destinul ei medieval[24].

Donjonul de la Subcetate aparține cetății Hațegului. A fost clădit la sfîrșitul secolului al XIII-lea. Șantierul său s-a servit din plin de cîmpul de ruine al unor *villae* rustice din apropiere. Cărămizile care întregesc mai ales asizele exterioare de la înălțime și singura fereastră păstrată pînă astăzi ocupă locul principal. Blocurile fasonate sînt cu totul rare. Surpriza este furnizată însă de analiza mortarului : fără dubii, dintru început, varul s-a preparat din calcinarea marmurei[25]. Soluția a fost importată împreună cu meșterii regali veniți în Hațeg cu știința produsului rezultat din sacrificiul celor mai bune lapide romane. Fortificațiile românești, asemănătoare ca tip constructiv, de la Răchitova și Mălăiești nu utilizează spolii decît sporadic. Tăria zidirilor din turnurile-locuință, în con-

[19] Alte situații asemănătoare, mai noi sau mai vechi, sînt de semnalat în dreptul bisericilor din Săcel, Mintia (IDR III/2, nr. 97, 271), Călan, Călanul Mic și Feneș (IDR III/3, nr. 7, 10, 440). Altarul roman, an- sau epigraf, servește perfect piciorului mesei altarului din biserici, de unde frecvența acestui tip de refolosire.

[20] AIIACN, 25, 1982, p. 87. Pentru celelalte biserici bibliografia se moștenește, cu cîteva excepții, de la observațiile tipărite în secolul al XIX-lea.

[21] Despre cetate vezi C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 62—63, cu punerea la punct a lui R. Popa, Sargetia, 13, 1977, p. 280. La analogiile pentru refolosiri dacice, mai adăugăm pe cele de la Ardan (jud. Bistrița-Năsăud), Breaza (jud. Brașov), Ghindari (jud. Mureș), Pescari (jud. Caraș-Severin), Racu (jud. Harghita).

[22] *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966, p. 23—35 și R. Popa, Sargetia, 13, 1977.

[23] Hristache Tatu, Sargetia, 16—17, 1982—1983, p. 169.

[24] Vezi Ioan Glodariu, Adriana Rusu, *Noi descoperiri arheologice la Tapae*, comunicare susținută la simpozionul științific Deva, octombrie 1985.

[25] Analiza mineralogică a fost efectuată de prof. dr. Eugen Stoicovici de la Universitatea din Cluj-Napoca (vezi și Sargetia, 16—17, 1982—1983, p. 339).

trast evident cu fazele ulterioare, sugerează, fără să pozitiveze, o „modă" tehnică în care amestecul liantelor depindea de calcarele și cărămida pisată din ruine.

Din observațiile noastre decurge încheierea potrivit căreia, pînă către mijlocul veacului al XV-lea cel puțin, spoliile romane nu au fost utilizate cu orice preț, iar prezența lor apropiată nu a fost determinantă pentru plasarea construcțiilor medievale. Ca fenomenul din urmă să se producă se cereau întrunite cîteva condiții. Mandatarul capabil să susțină material un șantier trebuia să posede, în același timp, un teren propriu unor folosințe medievale și altul acoperit cu ruine.

Peregrinarea monumentelor epigrafice și sculpturale nu a fost tratată cu toată atenția [26]. Acțiunea în sine implica o problematică suficient de complexă. Ne vom ocupa aici numai de acele piese care și-au găsit locul în monumente sigur datate, în epoca care ne privește. Se observă tendința epigrafiștilor de a plasa originea multor subiecte ale investigației lor la Sarmizegetusa. O posibilă scuză, oricînd invocabilă, ca aceea a extensiunii teritoriului rural al metropolei peste toată suprafața Hațegului, nu este în măsură să eludeze un plus de rigoare care nu ar face decît să nuanțeze culoarea peisajului antic. Mișcarea pieselor comportă cel puțin explicarea relației dintre stăpînii medievali ai locurilor de proveniență cu aceia ai destinației. Nu vom insista asupra absurdității transportării unor blocuri suficient de mari în condiții de transport deosebit de precare, pentru a fi pur și simplu ascunse sub tencuieli și fresce. Din informația secolului al XV-lea reiese că satul Grădiște a fost stăpînit de un grup numeros de nobili băștinași, alături de alții din Răchitova, Densuș și Ciula (după 1377, mai ales), Pîclișa, Cîrnești, Peșteana și Breazova. Se exclude deci posibilitatea prezenței monumentelor romane ale metropolei de la limita satelor Clopotiva, Rîu de Mori, Ostrov, Unciuc, Sînpetru, Reea, Fărcădin, numai dacă nu admitem existența în timp a unui comerț care să le cuprindă. Deci *toate* celelalte piese, cuprinse în monumente de epocă nu pot avea decît o proveniență locală ori, în cel mai bun caz, au fost mișcate după veacul al XV-lea. Concluzia implică o nouă discuție asupra mai multor epigrafe (IDR, III/2, nr. 93, 109, 115, 120, 244, 268, 271, 393, 416, 449, 452 a). Suficient de tipică ni se pare neglijarea informației oferite de Șt. Moldovan cu privire la corpul figurii care se află încastrată în fațada de vest a bisericii din Sînpetru. Este un indiciu pentru descoperirea sa în apropiere[27]. Implicațiile unei alte afirmații, privitoare la o epigrafă descoperită în cetatea Sucevei (nr. 416), comportă o deosebită gravitate. Căci, admițîndu-i originea hațegană și „călătoria" în secolul al XV-lea, am recunoaște în ea o dovadă materială a relației Ștefan cel Mare—Iancu de Hunedoara!

Abia după a doua jumătate a secolului al XV-lea, Hațegul a cunoscut un reviriment al relației antichitate-ev mediu. Acest fenomen a rămas în

[26] Vezi afirmații ca acelea din Apulum, 13, 1975, p. 207—208, nota 30 și p. 211, Sargetia, 11—12, 1974—1975, p. 312. Atenționări asupra procesului de împrăștiere s-au făcut la D. Tudor, *Orașe*..., p. 76, 103.

[27] Foae pentru minte..., 1854, p. 198. Legat de inscripția latină, semnalăm cîteva inadvertențe. Pe de-o parte se afirmă că ea fusese văzută înainte vreme (sec. XVII), în preajma bisericii (IDR III/2, p. 284). Cercetările de arhitectură și arheologice (Sargetia, 13, 1977, p. 285—291) nu cunosc o etapă de evoluție care să fi presupus refacerea radicală a fațadei Ultima restituire a inscripției a semnalat-o ca fiind acoperită de tencuieli (Apulum, 13, 1975, p. 210), iar cercetările au arătat că biserica avusese la un moment dat și fresce exterioare (Sargetia, 13, 1977, p. 285). În discuție trebuie luat și un ancadrament roman aflat în aceeași poziție, care avusese o inscripție slavonă (deci ante ori sec. XVI), lizibilă la 1854.

cea mai mare parte necunoscut sau neînțeles. Schimbarea s-a datorat în principal metamorfozelor suferite de societatea hațegană din acele vremuri. Între înnoirile înregistrate atunci și-a făcut loc și Renașterea, împreună cu întregul ei cortegiu de idei. Luminați în școlile umaniste, o categorie de hațegani a dobîndit percepții mai fine față de ambianța teritoriului natal. Așa s-au înălțat punțile către primii mecenați și istorici ai Renașterii. Relații documentare pun în lumină mai mulți studenți din Ciula la Universitatea din Cracovia [28], un Ștefan din Sălașu a ajuns notar la curtea regelui Matia Corvinul [29], curtea de la Alba Iulia a avut, la rîndul ei, un grup anonim de români de formație latină, concentrați lîngă capitlu și episcopie. Toți, împreună, au inițiat întîia etapă de „propagandă" pentru pămîntul atît de generos cu urme antice.

Cîteva familii nobiliare românești au avut merite deosebite în cunoașterea antichităților romane ale Hațegului. Îi numim aici pe cei din rîndul Arceștilor din Densuș și a More=Ficiorilor din Ciula. Ioan Arca (fiul lui Ladislau și nepotul lui Arca *Volachus* și al Neacșei din Densuș) a ajuns din prima tinerețe în serviciul episcopului Ladislau Gereb (probabil curînd după 1475) [30]. Nici nu era posibilă o relație mai fericită cu un colecționar de antichități, la rîndul său în relații de rudenie cu mecenatul-rege Matia Corvinul [31]. Ioan Arca a servit episcopului pentru o tentativă de înstăpînire în părțile hațegane, rămasă neîmplinită, dar care ar fi putut ascunde și ispita stăpînirii unor cîmpuri de ruine de lîngă vechea capitală a Daciei. Aceeași familie Arca a fost în bune raporturi cu canonicul sloven Ioan de Megheriese, sub numele de Mezerzius recunoscut a fi întemeietorul epigrafiei dacice [32]. Mezerzius nu a văzut din Hațeg decît foarte puține lucruri, fapt ce demonstrează în fond natura restrînsă a relațiilor sale locale. Or, Sarmizegetusa, stăpînită în parte de Arcești, i-a fost familiară. În mod cert, Arceștilor li se datorează prezența timpurie, la Alba Iulia, în colecțiile lui Gereb și ale lui Mezerzius, a primelor epigrafe aduse cu trudă tocmai din Grădiște. Un alt hațegan de cultură umanistă de cea mai înaltă factură, Filip More (fiul lui Vlad de Ciula) [33], s-a implicat de timpuriu în valorificarea monumentelor romane din district. Fără el, mult citatul Mezerzius nu s-ar fi amintit decît prin intermediul lui Taurinus. Preluarea manuscrisului epigrafic și purtarea lui în Italia, îl implică pe Filip More într-un mod mult mai profund decît poate fi dovedit cu informația actuală. Excelentele sale raporturi italice au fost cadrul și probabil destinul inițial al operei mezerziene [34]. Tot lui și altor hațegani aflați în capitala regală

[28] Vezi *Album studiosum Universitatis Cracoviensis*, I/2. Cracovia, 1887, p. 111 ; S. Tonk, *Erdelyiek egyetemjárása a közepkorban*. București, 1979, p. 266.

[29] Arh. Naț. Magh. Dl. 65. 950 și Dl. 63.290 ; *Hazai okmánytár*, V. Györ, 1873, p. 346-350.

[30] Pentru genealogia familiei Arca și istoria sa, vezi A. A. Rusu — I. A. Pop, ActaMN, 21, 1984.

[31] Balogh Jolán, *Az Erdélyi Renaissance*, I, Cluj, 1943, p. 52.

[32] Mezerzius a fost unul dintre executorii testamentari ai lui Ioan Arca, mort în 1511, și custode al zestrei nepoatei sale Ana-Anca (EM, 24, 1907, p. 129—130 și Arh. Naț. Magh. Dl. 30.075).

[33] Despre el, mai nou, vezi Ioan Drăgan, Apulum, 21, 1983, p. 183—190.

[34] Trebuie să notăm aici că titlul inițial al ms. cu inscripții nu menționa numele lui Mezerzius. Apropierea și lansarea științifică a fost împlinită de către Th. Mommsen. Vezi scr. din 1 oct. 1858, adresată lui G. D. Teutsch (Sargetia, 16—17, 1982—1983, p. 244—246).

trebuie să le atribuim adunarea pieselor dacice din zonele destinate colecției lui Matia Corvinul [35].

Vom remarca că numai după revalorizarea renascentistă a antichității au început mișcările ample ale epigrafelor, odată cu aranjarea unor „expoziții" de felul celor de la Ostrov [36]. Revenind la Densuș, observăm că majoritatea pieselor romane din diaconicon, tindă și paraclis, inclusiv leii funerari de la cornișa altarului, pe latura adosată, *ar putea* data dintr-o epocă contaminată de Renaștere [37]. Detalierea ei merită a fi întreprinsă cu întreaga atenție, pe baza unor informații arhivistice.

Pînă către mijlocul veacului al XVI-lea, dimensiunile procesului de valorificare și distrugere a moștenirii materiale a antichității în Hațeg se mențin în limite ce pot fi definite drept moderate. A fost un răstimp de monolog medieval cu restrîns subiect antic. Trezirea interesului protoștiințific, înregistrabil la sfîrșitul perioadei, se repercutează doar în anume subțiri cercuri elitare, fără să contribuie demonstrabil la articularea într-o istoriografie românească. Firavele-i succese, cu șansa de a fi transmise neuitării, se decantează valoric încă și astăzi.

L'HÉRITAGE MATÉRIEL DE L'ANTIQUITÉ DANS LE PAYS DE HAȚEG (LA PRÉ-RENAISSANCE ET LES DÉBUTS DE LA RENAISSANCE)

RÉSUMÉ

L'auteur présente d'une manièr syntéthique les formes de résurections materielles de l'Antiquité dans la région de Sarmizegetusa, la capitale de la province romane de Dacie, pendant le XIIIe—XVe siècles. On constate l'utilisation des objects de céramique, l'exploitation des ruines pour le travail du métal et comme matériaux de construction. Le réseau routier a été lui-aussi exploité. L'étude insiste sur les conditions des deplacement des pièces épigraphiques et sculpturelles, leur place parmi les monuments du Moyen Âge.

La Renaissance a pénetré dans le Pays de Hațeg par l'interméde des familles nobiliaires roumaines de la région. Celles-ci ont éveillé l'intérêt des mécènes de la cour épiscopale d'Alba Iulia et de la cour royale de Buda. Les familles Arca de Densuș et More de Ciula ont eu un rôle essentiel dans la constitution de l'épigraphie daco-romaine.

[35] G. Téglás (Klio, 10, 1910, p. 495) afirmă că și Iancu de Hunedoara ar fi strîns epigrafe de la Sarmizegetusa, lîngă renovatul său castel de origine. Este certă raportarea personajului la Renaștere, ca și numeroasele şi foarte strînsele contacte cu lumea Hațegului, dar nici o sursă sigură nu dovedește afirmația lui Téglás. La fel de bine epigrafa semnalată de către el putea ajunge la Hunedoara mai tîrziu, în timpul altor stăpîni ai castelului.

[36] O estimare statistică ne conduce la concluzia că cele mai multe inscripții au plecat de la Grădiște după anul 1500. Iată cîteva piese văzute de Mezerzius *in situ* și mișcate ulterior : IDR, III/2, nr. 77, 206, 249, 268, 366, 412, 430, 444. În secolul al XVI-lea au luat naștere colecțiile nobiliare de la Ostrov (înainte de 1553—1585), Cîrnești (înainte de 1580), Mălăiești (în jurul anului 1588, dar fără piese de la Grădişte). Peste încă un veac s-au grupat alte epigrafe la Nălațvad, Rîu de Mori, Sîntămărie Orlea, Clopotiva.

[37] Nu există o cronologie absolută a etapelor de construcție. Asupra celor în discuție, V. Drăguț se pronunță sec. XIV—XV (*Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976, p. 124).

CONFRUNTĂRI, CONFIRMĂRI ȘI INFIRMĂRI ÎN GEOCRONOLOGIA PALEOLITICULUI DIN ROMÂNIA

de MARIN CÂRCIUMARU

Începînd cu N. N. Moroșan[1], în cercetarea paleoliticului din România s-au observat tot mai mult preocupări de a plasa în timp straturile de cultură, folosindu-se pentru aceasta datele considerate pînă atunci proprii mai degrabă geologiei. În fapt se încercau primele estimări geocronologice ale straturilor paleolitice pe baza structurii și culorii sedimentului, a datelor faunistice, paleosolurilor etc.

Preocupări constante privind necesitatea precizării geocronologiei locuirilor paleolitice aveau să apară cu pregnanță în cercetările neobositului slujitor al paleoliticului din România, C. S. Nicolăescu-Plopșor[2], cel care a creat o școală a acestui domeniu de cercetare în arheologia noastră și care a imprimat necesitatea folosirii unui complex de date geologice și geografice în studiile asupra vîrstei straturilor de cultură. Cu ocazia săpăturilor arheologice dintr-o serie de peșteri sau a așezărilor din aer liber, cum ar fi cele din Bazinul Ceahlău[3] și din Depresiunea Întorsura Buzăului[4] a încercat să precizeze, pe baza datelor uneori insuficiente care erau oferite de stadiul cercetărilor de atunci, geocronologia straturilor paleolitice, introducînd pentru prima dată la noi cercetările formelor periglaciare ca metodă de investigare a paleoclimatului și stabilire a vîrstei relative a unor culturi paleolitice.

Orizontul posibilităților de investigare desigur că s-a lărgit foarte mult în ultimii ani, metode noi, bazate pe cercetări moderne, au mărit exactitatea estimărilor cronologice. Un fapt de o deosebită importanță îl constituie apariția unei concepții superioare de a privi cercetarea geocronologică a straturilor de cultură, constînd din împletirea datelor oferite de cît mai multe metode de investigare a fenomenului respectiv și interpretarea lor într-un spirit interdisciplinar deplin.

În aceste condiții, au apărut confruntări intre vechile supoziții privind vîrsta unor straturi sau culturi paleolitice și noile ipoteze bazate pe studii interdisciplinare, precum și dintre acestea din urmă și unele date obținute printr-o singură metodă de investigare, cum ar fi cea paleofaunistică și chiar unele date de C_{14} izolate.

[1] N. N. Moroșan, Dacia, 5—6, 1935—1936, p. 1—22; idem, Anuarul Institutului Geologic al României, 19, 1938, p. 1—160.

[2] C. S. Nicolăescu-Plopșor, Dacia, 5—6, 1935—1936, p. 41—107; idem, Dacia, N. S. 5, 1961, p. 5—19.

[3] C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, F. Mogoșanu, Dacia, N.S., 10, 1066, p. 5—116.

[4] C. S. Nicolăescu-Plopșor, I. Pop, Materiale, 6, 1959, p. 51—56.

S C I V A, tomul 37, nr. 3, București, iulie—septembrie 1986, p. 256—261

În urma unor cercetări complexe, la baza cărora a stat într-adevăr, de fiecare dată, studiul palinologic, coroborat însă cu datele paleofaunistice, granulometrice, paleopedologice, analize chimice, studiul formelor periglaciare etc., s-a elaborat o scară paleoclimatică care ilustrează variațiile climei în pleistocenul superior, precum și o realitate românească în cadrul trăsăturilor fizico-geografice ale sud-estului Europei [5].

Avînd în vedere lipsa unor repere cronologice absolute (C_{14}) la data înfăptuirii respectivei scări paleoclimatice a paleoliticului mijlociu și superior, s-a încercat coroborarea trăsăturilor fitogeografice ale oscilațiilor climatice din România cu cele din vestul Europei, pentru care existau datări absolute prin C_{14}. Stabilindu-se paralelizările respective, scara paleoclimatică a devenit o principală sursă de referință din punct de vedere geocronologic [6]. În măsura în care multe din estimările făcute anterior asupra vîrstei unor straturi de cultură erau modificate de noile cercetări palinologice, au fost așteptate cu mult interes rezultatele datărilor C_{14} obținute pentru unele straturi cercetate polinic [7].

Expunem mai jos situațiile în care a fost posibilă confruntarea studiului palinologic cu datările C_{14} ce au survenit, bineînțeles, ulterior analizelor de polen.

Peștera Bordul Mare — Ohaba Ponor. În peștera Bordul Mare au fost precizate două perioade importante de locuire musteriană. Cea de-a doua dintre ele (reunită sub numele de musterian III—IV), atribuită, în urma săpăturilor arheologice, interstadiului Würm 1—2 [8], avea să fie plasată de studiul palinologic în timpul celui de-al doilea stadiu glaciar al pleistocenului superior și în complexul interstadial Ohaba (Arcy-Kesselt) [9].

Recent a fost obținută o datare C_{14} pentru începutul musterianului III care indică vîrsta — GrN. 11.618 : $37.250 \begin{matrix} +4500 \\ -2900 \end{matrix}$ î.e.n. [10].

Așa cum am menționat, noi am considerat, pe baza datelor polinice începutul musterianului III contemporan cu prima parte a stadiului glaciar cuprins între interstadiul Hengelo și Arcy, ceea ce cronologic înseamnă perioada cuprinsă între 35.000 și 29.500 î.e.n. Dacă aplicăm coeficientul de probabilitate în sensul scăderii din 37.250 a cifrei de 2.900, obținem 35.350 î.e.n., în concordanță deci cu estimările noastre făcute în urma analizei polinice.

Peștera Gura Cheii — Rîșnov. În urma cercetărilor arheologice, desfășurate cu mulți ani în urmă, s-a presupus că locuirea musteriană din Peștera Gura Cheii este contemporană stadiului glaciar Würm 2 [11].

Datele paleoclimatice au permis încadrarea stratului musterian în timpul oscilației climatice Ohaba A (= Arcy) și în perioada de răcire ce i-a urmat. Locuirea musteriană încetează la începutul oscilației climatice

[5] M. Cârciumaru, *Mediul geografic în pleistocenul superior și culturile paleolitice din România*, București, 1980, p. 13—248.

[6] M. Cârciumaru, Dacia, N.S., 23, 1979, p. 21—29.

[7] K. Honea, AJA, 85, 1981, p. 483—486 ; idem, RevMuzMon, 3, 1984, p. 51—68 ; idem, Dacia, N.S., 28, 1984, p. 23—29 ; V. Chirica, SCIVA, 35, 1984, 1, p. 74—79 ; Al. Păunescu, SCIVA, 35, 1984, 3, p. 235—265.

[8] C. S. Nicolăescu-Plopșor, N. Haas, Al. Păunescu, Alex. Bolomey, Materiale, 3, 1957, p. 41—49.

[9] M. Cârciumaru, SCIV, 24, 1973, 2, p. 179—205.

[10] K. Honea, RevMuzMon, 3, 1984, p. 51—68 ; idem, Dacia, N.S., 28, 1984, p. 23—29.

[11] C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, I. Pop, Materiale, 8, 1962, p. 113—118.

Ohaba B (= Kesselt), ceea ce presupune că acest lucru a avut loc în jurul datei de 27 000 .î.e.n.[12]

Încadrarea musterianului în complexul interstadial Ohaba (paralelizat cu interstadiul Arcy-Kesselt), pe care am făcut-o pe baza cercetărilor paleoclimatice, chiar dacă la timpul respectiv a apărut bizară, avînd în vedere că presupunea un musterian mai tînăr de 30.000 de ani î.e.n. (fapt fără precedent pînă atunci, ținînd seama că a priori se considera că în România musterianul încetează la 35.000 de ani î.e.n.), și-a găsit de curînd o bună confirmare în datarea C_{14} a unei vetre din partea superioară a stratului musterian din Peștera Cheia. Datarea respectivă a indicat vîrsta de 27.750 $\begin{matrix}+1700\\-1400\end{matrix}$ î.e.n. (Gr.N. 11.619), în acord perfect cu estimările noastre făcute cu aproape zece ani în urmă[13].

Ripiceni—Izvor. În stațiunea Ripiceni—Izvor a fost descoperită o importantă succesiune de locuire paleolitică de la musterian la epipaleolitic. În partea inferioară a depozitului, peste pietrișurile de terasă, a fost sesizată o locuire musteriană (musterian I—III) aparținînd faciesului musterian tipic de debitaj levallois și (despărțită de aceasta printr-un strat steril) o a doua locuire musteriană (musterian IV—V) de tradiție acheuleană de debitaj levallois[14].

Locuirea musteriană aparținînd faciesului musterian tipic de debitaj levallois (= musterian I—III) este cuprinsă într-un orizont gleic (cu urme de substanță organică) și în orizontul B al unui sol fosil remaniat în partea superioară. Din punct de vedere climatic, depozitul s-a sedimentat într-o perioadă deosebit de favorabilă, peisajul fiind dominat de o pădure destul de bine închegată (A. P. depășește uneori 55%) formată în cea mai mare parte din stejăriș amestecat, în cadrul căruia ponderea majoră o avea ulmul, caracteristică oscilației climatice Nandru A (= Amersfoort și Brörup)[15].

Recent, pentru musterianul III au fost obținute două datări C_{14}: GrN. 11.230 : 44.450 $\begin{matrix}+4700\\-2900\end{matrix}$ î.e.n. și GrN. 11.571 : 43.050 $\begin{matrix}+1400\\-1200\end{matrix}$ î.e.n. ceea ce ar plasa stratul respectiv în Moershoofd.

Conform încadrării noastre în oscilația climatică Nandru A și a paralelizărilor ce le-am propus pentru complexul interstadial Nandru cu oscilațiile climatice din vestul Europei, rezultă că musterianul III ar trebui să se încheie în jurul datei de 57.000 î.e.n. Avînd în vedere parametrii climatici în care s-a desfășurat musterianul I—III, o perioadă deosebit de

[12] M. Cărciumaru, V. Glăvan, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 9—15.

[13] Fără să țină seama de realitățile geocronologice ale paleoliticului românesc, relevate de cercetările interdisciplinare din ultimul deceniu, Al. Păunescu plasa în 1980 (vezi SCIVA 31, 1980, 4, p. 519—545) sfîrșitul paleoliticului mijlociu (în același articol) cînd la 35 000 de ani, cînd între 32 000 și 30 000 de ani. În 1984 (vezi SCIVA, 35, 1984, 3, p. 235—265), cu toate că avea la dispoziție toate datările C_{14} prezentate în studiul nostru, și, în plus, multe datări din alte stațiuni, precum și considerațiile de ordin geocronologic propuse de noi, de care face însă abstracție totală, fixa sfîrșitul musterianului la 30 000 de ani, împotriva tuturor evidențelor.

Nu putem să nu remarcăm, de asemenea, strădaniile lui Al. Păunescu de a demonstra contemporaneitatea, pe baza datelor de C_{14}, dintre musterian și aurignacian (SCIVA, 35, 1984, 3, p. 235—265), dar în același timp ne arătăm nedumerirea în privința, fie a lipsei de documentare, fie (mai degrabă) a unei neînțelese dorințe de a nu releva meritele celor care au remarcat-o și au demonstrat-o cu mult înainte prin cercetări deloc lesnicioase, odată cu definitivarea schemei geocronologice a paleoliticului românesc (*vezi M. Cârciumaru, Dacia*, N.S., 23, 1979, p. 21—29; idem, *Mediul geografic...*, p. 236—248 etc.).

[14] Al. Păunescu, A. Conea, M. Cârciumaru, V. Codarcea, Alex. V. Grossu, R. Popovici, SCIVA, 27, 1976, 1, p. 5—21.

[15] M. Cârciumaru, *Mediul geografic...*, p. 107—118.

favorabilă locuirii, stratigrafia depozitului (mai greu să credem că se putea forma o terasă în Moershoofd, cunoscut ca o oscilație climatică minoră), considerăm că cele două datări C_{14} sînt prea tinere pentru musterianul tipic de debitaj levallois de la Ripiceni—Izvor. Mai degrabă poate fi vorba de o limită a metodei C_{14}, care știm că pentru vîrste mai mari precizia datării se micșorează, cu atît mai mult în cazul în speță, pentru care s-au folosit materiale diverse (cărbune de lemn și oase arse). Sînt, dealtfel, după cum vom vedea, printre puținele datări efectuate posterior elaborării schemei paleoclimatice a paleoliticului românesc care nu confirmă estimările noastre geocronologice.

A doua locuire musteriană (musterian IV-V), cea de tradiție acheuleană de debitaj levallois, s-a desfășurat într-un climat mai puțin favorabil decît musterianul tipic de debitaj levallois, caracteristic perioadei dintre începutul oscilației climatice Nandru B (= Odderade—Moershoofd-Hengelo) și prima parte a oscilației climatice Ohaba A (= Arcy). La data cînd am făcut această încadrare, pe baza datelor palinologice, corelate cu elementele faunistice, sedimentologice și paleopedologice în special, exista pentru stratul musterian IV o datare C_{14} efectuată la Berlin (Bln. 810) care indica vîrsta de 26.830 ± 2.000 î.e.n. Este lesne de observat că nu am ținut seama de această datare, atîta vreme cît am considerat musterianul IV contemporan fazei de vegetație Nandru 3 (= Odderade), subfazei Nandru 4 a (= Moershoofd) și etapei de trecere dintre subfaza Nandru 4 a și 4 b (= Hengelo), care, conform parelelizărilor pe care le-am propus însemna că respectivul strat s-a depus între 56.000 și 40.000 î.e.n. În ceea ce privește musterianul V, care se desfășoară în continuarea musterianului IV, am presupus că a persistat pînă în prima parte a oscilației climatice Ohaba A (= Arcy) (adică pînă la circa 29.000 î.e.n.).

O bună serie de noi datări C_{14}, efectuate, de data aceasta la Groningen, avea să confirme supozițiile noastre. Astfel, pentru musterianul IV au fost obținute următoarele vîrste : GrN. 9.202 : 42.820 ± 1.200 î.e.n. ; GrN. 9.207 : 41.820 ± 1.050 î.e.n. și GrN. 9.209 : 40.520 ± 1.200 î.e.n. Pentru prima parte a musterianului V există, de asemenea, o datare — GrN. 9.210 : 38.220 ± 1.050 î.e.n.

Bistricioara. Săpăturile arheologice au precizat existența la Bistricioara a unei locuiri aurignaciene (prima parte atribuită etapei mijlocii, iar partea a doua etapei superioare)[16], încadrate de C. S. Nicolăescu-Plopșor în stadiul glaciar Würm 2[17]. Deoarece nivelurile aurignaciene respective au fost precizate mai mult pe seama unor niveluri de vetre și nu au fost definite încă tipologico-statistic, preferăm să privim global locuirea aurignaciană de aici.

Studiul paleoclimatic a schimbat în bună parte vechea încadrare, precizînd contemporaneitatea în cea mai mare parte a locuirii aurignaciene cu complexul interstadial Ohaba[18]. Mai exact, locuirea aurignaciană de la Bistricioara debutează în etapa de restrîngere a pădurii dintre oscilația Ohaba A și Ohaba B și se încheie la sfîrșitul oscilației climatice Herculane I. Această încadrare are acum un serios suport cronologic în mai multe datări C_{14}. Astfel, pentru etapa în care aurignacianul s-a desfășurat în timpul oscilației climatice Ohaba B există două datări (de la același nivel), dintre care numai una pare verosimilă — Gx. 8.844 : 25.400 $^{+2100}_{-1500}$

[16] C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, F. Mogoșanu, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 5—116.
[17] C. S. Nicolăescu-Plopșor, Dacia, N.S., 2, 1958, p. 383—391.
[18] M. Cârciumaru, *op. cit.*, p. 152—170.

î.e.n. — , în timp ce cealaltă o considerăm neconcludentă (Gx. 8.845 — G : 21.610 $^{+\,1150}_{-\,980}$ î.e.n.). Alte două datări marchează etapa rece care desparte oscilația climatică Ohaba B de Herculane I (GrN. 11.586 : 22.810 ± ± 170 î.e.n. și GrN. 10.529 : 22.150 ± 1300 î.e.n.). În sfîrșit, ultima parte a locuirii, derulată în timpul oscilației climatice Herculane I, își găsește o bună verificare în datarea Gx. 8.727 — G : 21.500 $^{+\,2000}_{-\,1450}$ î.e.n., confirmîndu-se și pe această cale sincronismul acestei oscilații climatice cu oscilația Tursac din Franța cu care am paralelizat-o [19].

Din punct de vedere climatic și al peisajului natural, locuirea aurignaciană de la Bistricioara s-a caracterizat în prima parte printr-un regim destul de riguros, cu un peisaj deschis (A. P. numai în mod excepțional atingea 20%), între arborii care vegetau nota distinctă era dată de prezența salciei (maximum depășea 13%). Numai în ultima parte a locuirii aurignaciene regiunea este favorizată de un climat ceva mai blînd care a caracterizat oscilația climatică Herculane I, în timpul ei arborii termofili cîștigînd mai mult teren decît în etapele anaterme anterioare. Acum peisajul de pădure se extinde (A.P. = 44,8 %), pe lîngă o serie de conifere, probate și macroscopic (precum *Abies alba*, *Abies pectinata* și *Pinus silvestris*) se constată și ceva mai multe termofile de exemplu *Corylus* depășea 12%).

În general, pe ansamblul întregii perioade cît a existat o locuire aurignaciană, regiunea a fost cuprinsă de un climat mai mult răcoros și umed, demonstrat dealtfel și de descoperirea unor moluște precum *Pupila muscorum*, *Truncatellina opistodon*, *Succinea oblonga*, *Clausilia pumilla*, *Vallonia enniensis*, *Trichia sericea*.

În partea superioară a stratului aurignacian se pare că au intervenit unele remanieri ce au afectat sfîrșitul locuirii aurignaciene, ceea ce a creat o discordanță sedimentologică între aceasta și stratul gravetian de deasupra. În acest fel se explică probabil și inexistența unui steril între aurignacian și gravetian. Ca urmare a acestei situații, depozitul specific etapei reci dintre oscilațiile climatice Herculane I și Herculane II lipsește din profilul cercetat de noi palinologic [20].

În condițiile sedimentologice relevate mai sus omul gravetian pare a se fi instalat aici în oscilația climatică Herculane II, rămînînd pînă spre sfîrșitul oscilației climatice Românești. Mai multe datări C_{14} susțin o astfel de încadrare. Pentru prima parte a locuirii gravetiene, dezvoltată în oscilația climatică Herculane II există două datări : Gx. 8.726 : 18.350 ± ± 1.300 î.e.n. și o alta dintr-un strat superior acesteia, care indică totuși o vîrstă mai mare (Gx. 8.729 : 19.045 ± 875 î.e.n.) în dezacord dealtfel și cu scara noastră paleoclimatică, motiv pentru care o prezentăm cu rezervele necesare. Etapa de restrîngere a pădurii dintre oscilația climatică Herculane II și Românești este precizată, de asemenea, de o datare C_{14} — Gx. 8.728 : 16.850 ± 1.200 î.e.n. În sfîrșit, pentru gravetianul din timpul oscilației climatice Românești există două datări — una efectuată la Groningen, iar a doua la Geochron-Cambridge (S.U.A.) : GrN. 10.528 : 14.200 ± ± 350 î.e.n. și respectiv Gx. 8.730 : 17.105 ± 925 î.e.n. Avînd în vedere că ambele probe sînt prelevate din același context și numai cea de la Groningen este în concordanță cu estimările noastre geocronologice, pe cea de a doua o considerăm incorectă.

[19] M. Cârciumaru, Dacia, N.S., 23, 1979, p. 21—29; idem, *Mediul geografic...*, p. 236—248.

[20] M. Cârciumaru, Dacia, N.S., 29, 1985, 1—2, p. 7—34.

Ceahlău—Dîrțu. În așezarea de la Dîrțu a fost descoperită o locuire aurignaciană, despărțită printr-un steril de o altă locuire aparținînd gravetianului care, la rîndul ei, este separată, de asemenea, printr-un steril de o locuire gravetian finală sau epigravetiană. Ca și la Bistricioara, atît aurignacianul, cît și gravetianul au fost atribuite stadiului glaciar Würm 2, iar gravetianul final Würmului 3 [21].

În schimb, cercetările interdisciplinare au precizat că locuirea aurignaciană începe în a doua jumătate a oscilației climatice Ohaba A și încetează spre finalul oscilației climatice Ohaba B [22]. Pentru perioada în care aurignacianul este contemporan oscilației climatice Ohaba A există o datare C_{14} care confirmă în bună parte o astfel de încadrare : Gx. 9 415 : 23.500 $^{+4.450}_{-2.850}$ î.e.n.

Cele cîteva exemple menționate mai sus credem că sînt suficiente pentru a sublinia necesitatea cercetării interdisciplinare a straturilor paleolitice, mai cu seamă atunci cînd se pune problema reconstituirii mediului în care s-au desfășurat diferitele faciesuri culturale structurate poate tocmai pe anume condiții climatice diferențiate de la o regiune la alta, precum și în ceea ce privește stabilirea geocronologiei locuirilor paleolitice.

Avînd în vedere numeroasele situații generate de factorii naturali, care adesea pot însemna remanieri sau redepuneri de sediment, fenomene sesizabile doar prin cercetări interdisciplinare, considerăm că geocronologia paleoliticului bazată pe studii complexe nu va putea fi niciodată înlocuită de o cronologie absolută care să folosească în exclusivitate metodele fizico-chimice. Prin urmare, datările absolute nu pot înlocui geocronologia, dar pot în schimb să îi micșoreze substanțial relativitatea.

CONFRONTATIONS, CONFIRMATIONS ET INFIRMATIONS DANS LA GÉOCHRONOLOGIE DU PALÉOLITHIQUE EN ROUMANIE

RÉSUMÉ

L'échelle paléoclimatique et géochronologique, élaborée dans les deux dernières décennies, à la suite des intensives recherches de palinologie en corrélation avec les dates de la paléofaunistique, de la sédimentologie, de la paléopédologie et l'étude des formes périglaciaires, etc., a été confrontée avec une série de datations absolues du C_{14}, obtenues depuis peu.

La plupart des encadrements géochronologiques accomplies par les études palinologiques ont été confirmés par le C_{14}.

La plus importante et en même temps la plus contestée des hypothèses résultées par l'étude palinologique serait, peut-être, la survivance du moustérien en Roumanie (si la définition culturelle dans une série de stations était correcte) moins de 30.000 a.n.è.

On a déjà confirmé cette supposition extrêmement importante pour le déroulement des cultures paléolithiques en Roumanie, par la datation du C_{14} de la grotte Gura Cheii — Rîșnov (GrN. 11.615 : 27.750 $^{+1700}_{-1400}$ av.n.e.).

[21] C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, F. Mogoșanu, *op. cit.*, p. 5—116.
[22] M. Cărciumaru, *op. cit.*

NOI CONTRIBUȚII LA PROBLEMA APEDUCTELOR HISTRIEI

de ALEXANDRU AVRAM și OCTAVIAN BOUNEGRU

În timpul campaniilor din 1984 și 1985 prilejuite de cercetările arheologice de la Cogealac (jud. Constanța), punctul „Bent" [1], a fost identificat și cercetat un segment dintr-un apeduct antic necunoscut pînă acum [2].

Apeductul se află în punctul „La moara veche" (la cca 100 m spre vest de locul pe care se afla cu cîteva decenii în urmă o moară), pe malul stîng al pîrîului Cogealac, la vest de satul cu același nume. În terasa mîncată de ape, la cca 1,50 m deasupra nivelului pîrîului, au apărut resturile apeductului (fig. 1/a). Ulterior acesta a fost degajat pe o porțiune de 7 m, ceea ce a permis stabilirea principalelor caracteristici constructive și hidrotehnice (fig. 1/b).

Apeductul este așezat direct pe un pat de sfărîmături de șist verde, nivelate în prealabil. Este compus din *tubuli* (olane) protejate de plăci de șist verde (cca 0,30 × 0,25 m) așezate oblic de-o parte și de cealaltă a conductei, astfel încît aceasta formează împreună cu baza o prismă (un acoperiș în două ape — vezi fig. 3/a). Aceleași plăci sînt flancate pentru rezistență de cîte un șir suplimentar de plăci de șist. Toate plăcile sînt legate între ele cu mortar alb; tot cu mortar sînt umplute și interstițiile dintre armătura de șist și conducta de olane. Toată construcția a fost apoi tencuită cu mortar avînd în compoziție praf de cărămidă și din care se mai păstrează resturi pe unele plăci [3]. Este de remarcat adîncimea considerabilă la care se află apeductul față de nivelul actual al solului (cca 2 m).

Pe porțiunea cercetată apeductul are orientarea VSV — ENE. La capătul dinspre VSV este distrus, iar spre ENE apeductul continuă, însă nu a mai fost degajat de săpăturile noastre. Înălțimea întregii structuri este de 0,20 m, iar lățimea la bază de 0,20/0,23 m, astfel că în secțiune conducta apare ca un cerc înscris într-un triunghi aproape echilateral (fig. 4). Conducta, învelită în întregime de un strat de mortar, este

[1] În punctul „Bent" se află o așezare grecească databilă în sec. V—III î.e.n., precum și o așezare romană (sec. II— III e.n.). Colectivul care efectuează cercetări în acest punct este alcătuit din Virgil Lungu și subsemnații. Un prim raport preliminar a fost prezentat în martie 1985 la Sesiunea anuală de rapoarte arheologice (Tîrgoviște), urmînd să apară în volumul respectiv din Materiale și cercetări arheologice.

[2] Apeductul ne-a fost semnalat de locuitorul Hristu Teja din com. Cogealac, căruia autorii îi aduc mulțumiri pentru informațiile furnizate.

[3] Un fragment din acest apeduct a fost decupat și expus în Complexul muzeal Histria.

S C I V A , tomul 37, nr. 3, București, iulie—septembrie 1986, p. 262—267

compusă din *tubuli* de pastă cărămizie, cu un diametru interior de 0,106 m și un diametru exterior de 0,123 m. Sistemul de asamblare a acestor elemente se realiza printr-un manșon avînd diametrul exterior de 0,088 m, cel interior de 0,072 m. Lungimea unui element este de 0,350 m (cu manșon), respectiv de 0,306 m (fără manșon).

În ceea ce privește conducta cu sistemul de asamblare a elementelor sale, găsim analogii numeroase în toată lumea romană, inclusiv în Moesia Inferior[4], acesta fiind unul din tipurile constructive cele mai frecvente. Atribuirea apeductului de la Cogealac epocii romane este în afară de orice îndoială. Analogia cea mai apropiată în spațiu este chiar apeductul nr. 1 din satul Istria, urmărit pe o porțiune de 61 m de Vasile Canarache. Elementele sale au dimensiuni ceva mai mari : 0,57 m lungime (0,62 m, inclusiv manșonul) și 0,180 m diam. int. (0,230 m diam. ext.).

Înainte de a trece la considerații privind utilitatea apeductului, este necesar să arătăm că în imediata apropiere a acestuia, tot în punctul „La moară", a fost descoperit un alt apeduct (fig. 3/b)[5], evidențiind un cu totul altfel de sistem constructiv. Acesta era construit din piatră, avînd o chiuvetă de scurgere a apei acoperită de dale mari de șist. Și acest sistem constructiv este foarte comun în lumea romană, fiind întîlnit, între altele, la Nesebăr, Plovdiv, Tropaeum Traiani și Histria[6].

Apropierea de cîțiva metri și paralelismul celor două apeducte indică un sistem riguros, conceput pentru alimentarea cu apă a unei însemnate așezări. În cazul de față este, desigur, vorba de Histria.

Grație cercetărilor mai vechi ale lui Vasile Canarache, se știa că cetatea întemeiată de milesieni se alimenta — fapt atestat pentru epoca romană și, probabil, valabil și pentru epoca greacă — cu apă potabilă de la Fîntînele (Iunan—Ceșme)[7]. V. Canarache a cercetat trei apeducte (numerotate 1—3), după cum urmează :

1. apeductul de olane, cercetat în satul Istria, pe care l-am menționat mai sus ;

[4] Małgorzata Biernacka-Lubańska, *Wodociagi rzymskie i wczesnobizantyskie z obszaru Mezji Dolnej i Polnocnej Tracji*, Wrocław— Warszawa— Kraków— Gdánsk, 1973, p. 152— 156 (și fig. 103— 107). Pentru dimensiunile remarcabil de mici ale conductei găsim o analogie apropiată la Horia (jud. Tulcea) : conductă de dimensiunile L = 0,32 m ; D = 0,12 m ; d = 0,09 m (V.H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983, p. 181, nr. 22). Ținem să menționăm însă că apeductul nostru este de un tip mai rar atestat, conducta fiind îmbrăcată în mortar și plăci de șist pentru protecție. Pentru acest sistem am găsit o analogie concludentă în Moesia Inferior la Ostrov (apeduct ce avea menirea să aprovizioneze cu apă orașul Durostorum) ; vezi M. Boizan, *Apele în viața poporului român*, București, 1984, p. 174 ; cf. Tomis, 1, 1966, 3(13), septembrie. *Tubuli* sînt însă de dimensiuni mai mari (L = 0,60 m ; D = 0,21 m ; mufe de 0,05/0,07 m). Foarte asemănător pare a fi un apeduct din învecinata Dacie, anume cel care pornea de la Frăsinetul de Pădure pentru a alimenta vechea Romula (5 km). Acest apeduct, cercetat la sfîrșitul secolului trecut de ing. Alexandru Popovici, apoi de D. A. Sturdza (din nefericire, planurile s-au pierdut) este descris de D. Tudor în felul următor : „era subteran, format din tuburi de argilă lungi de aproape un metru, largi de 12 cm și îmbucate cap la cap. Conducta era protejată în pămînt de o galerie de cărămizi plină cu mortar, ce forma o căsuță triunghiulară continuă. Deasupra ei erau așternute lespezi de piatră" (OR[4], p. 180 ; cf.p. 323 idem, *Arheologia romană*, București, 1976, p. 120). Chiar și în lipsa oricărei reproduceri a acestui apeduct constatăm, din descriere, strînsa înrudire din punct de vedere constructiv cu apeductul nostru.

[5] Apeductul a fost semnalat de același Hristu Teja cercetătoarei Catrinel Domăneanțu de la Institutul de Arheologie din București, căreia autorii articolului îi aduc mulțumiri pentru ilustrația pusă la dispoziție (fig. 3/b).

[6] M. Biernacka-Lubańska, *op. cit.*, p. 187, fig. 128 (Nesebăr) și p. 189, fig 129 (Plovdiv) ; Al. S. Ștefan, BMI, 41, 1972, 3, p. 43— 53 (Tropaeum Traiani) ; V. Canarache, SCIV, 2, 1951, 2, p. 67—68 și fig. 3 Histria).

[7] V. Canarache, *op. cit.*, p. 61— 72 ; idem, SCIV, 7, 1956, 3— 4, p. 307—312.

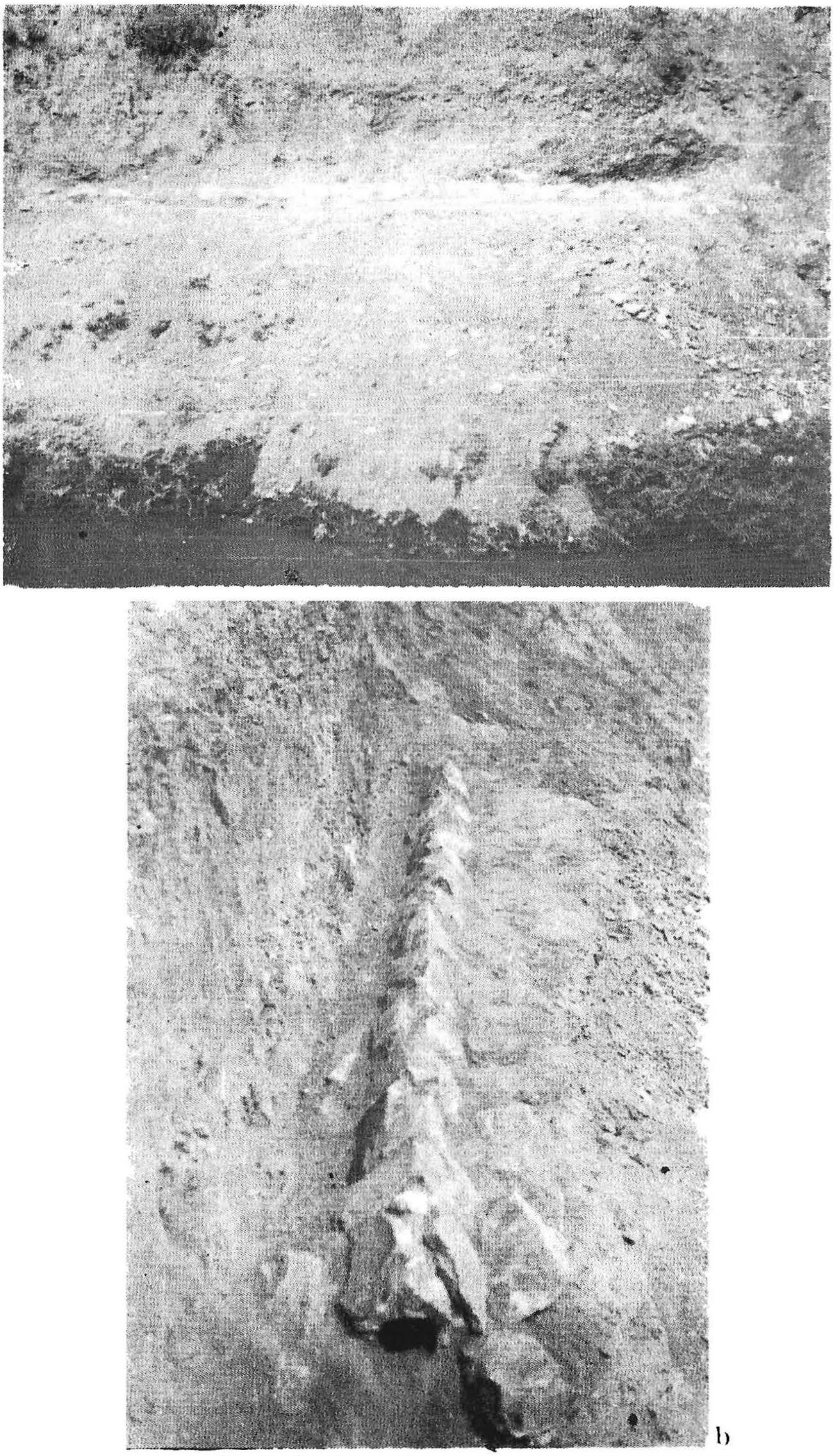

a

b

Fig. 1. Apeductul de *tubuli* de la Cogealac.
a vedere generală dinspre sud; b vedere
generală de sus.

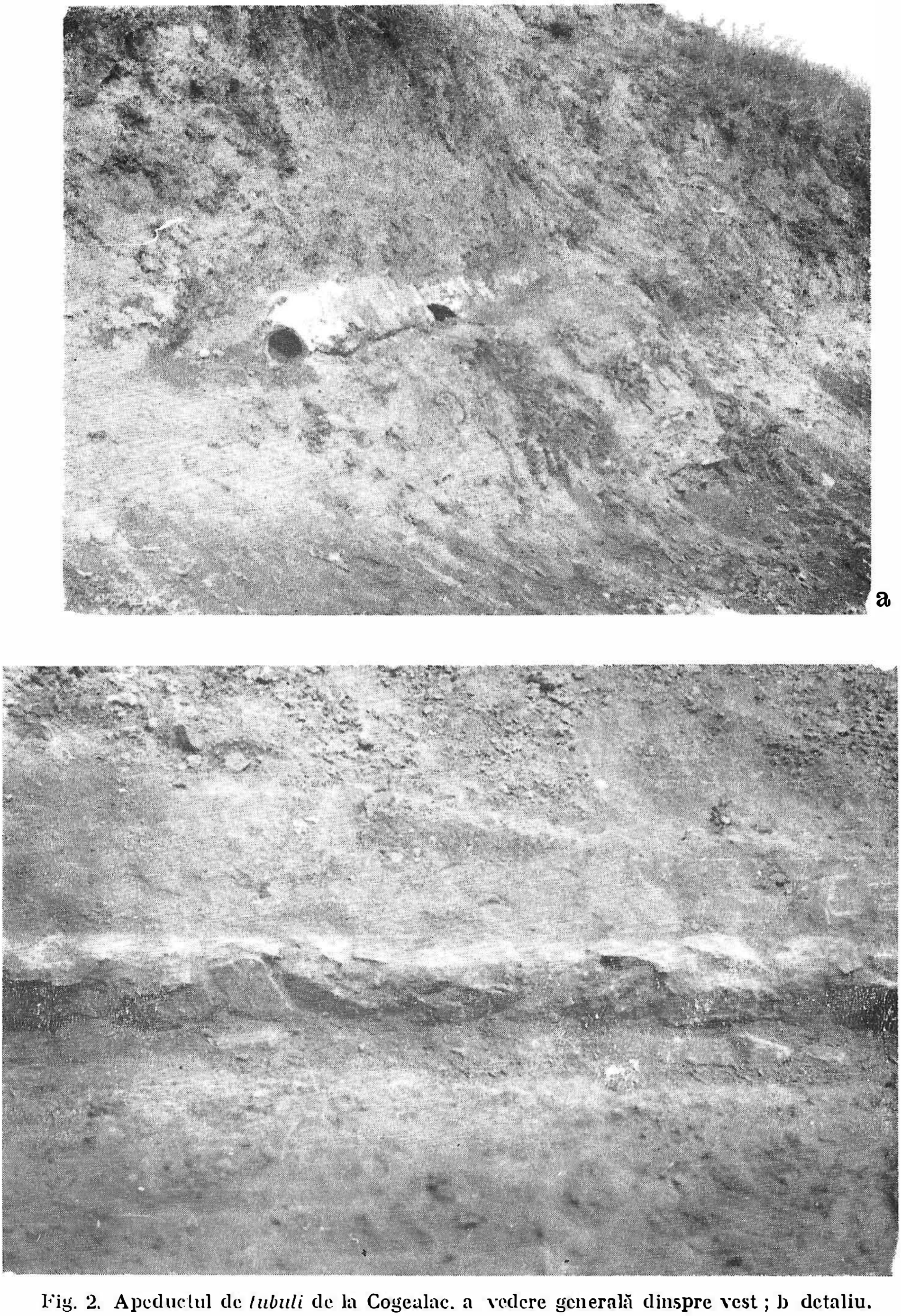

a

b

Fig. 2. Apeductul de *tubuli* de la Cogealac. a vedere generală dinspre vest ; b detaliu.

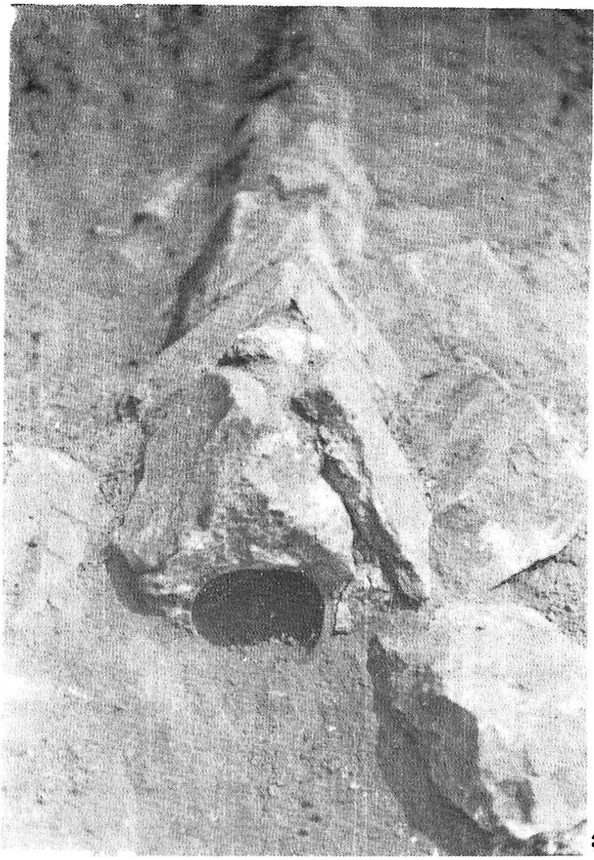

a

b

Fig. 3. a apeductul de tubuli de la Cogealac. Detaliu de secțiune. b apeductul de tip *specus* de la Cogealac.

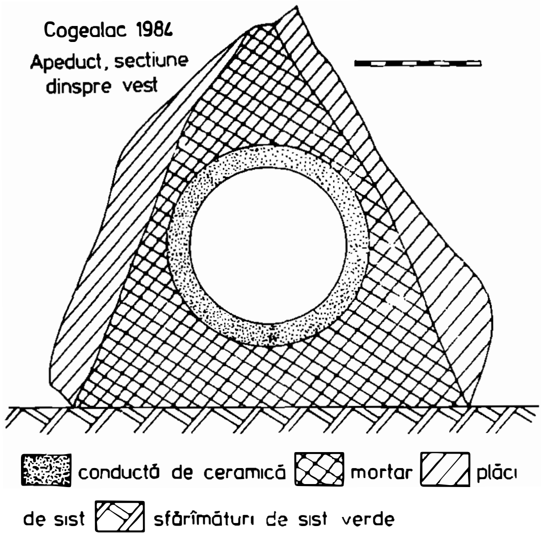

Fig. 4. Apeductul de *tubuli* de la Cogealac Secţiune.

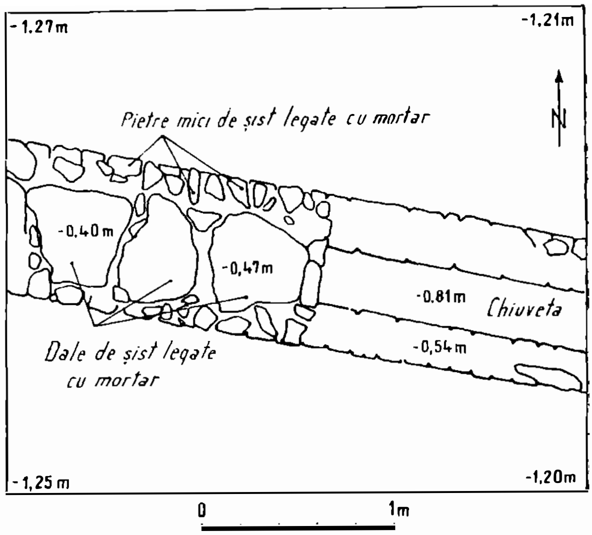

Fig. 5. Apeductul nr. 3 în sondajul din satul Istria. Plan.

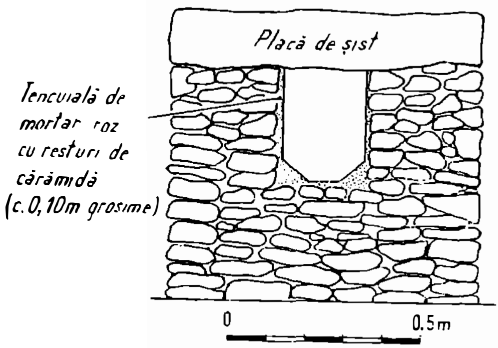

Fig. 6. Apeductul nr 3 în sondajul din satul Istria. Secţiune.

2. apeductul format din blocuri paralelipipedice (0,40 × 0,40 × × 0,60 m) străpunse de un orificiu circular de 0,20 m diametru și asamblate între ele printr-un manșon de 0,05 m lungime;

3. apeductul de piatră lung de 25 km, care pornea de la Fîntînele și ajungea la Histria.

Dintre acestea, apeductul nr. 2 poate fi eliminat din discuție, întrucît aici este vorba mai degrabă de un sistem de canalizare. Elementele acestuia au fost găsite disparat în cetate — multe din ele fiind ulterior refolosite la diferite construcții din epoca romano-bizantină — și în satul Istria. Primul cercetător al apeductelor Histriei era de părere că aici era vorba de o ramificație pe o scurtă porțiune a apeductului nr. 3[8]. Blocurile de piatră găsite în satul Istria au fost însă aduse de locuitori în epoca modernă, deci nu pot fi considerate ca descoperiri *in situ*. Acest sistem indică o instalație de canalizare de un tip frecvent în orașele romane.

Cel mai important este apeductul nr. 3. La cele 8 sondaje efectuate de V. Canarache[9] și la cele inițiate de Alexandru Suceveanu în diferite puncte ale satului Fîntînele[10], am adăugat unul în august 1984 în satul Istria, în curtea locuitorului Constandin Munteanu. Sondajul, de mici dimensiuni (3 × 2,5 m), a permis cercetarea unui segment foarte bine conservat din acest apeduct. Talpa blocajului de piatră este situată la 1,25 m adîncime față de solul actual, înălțimea construcției este de 0,75m, iar lățimea de 0,80 m. Apeductul este clădit din pietre de șist lunguiețe (c. 0,20 m) dispuse regulat pe pereții chiuvetei pînă la înălțimea de 0,58/0,60 m. Pietrele sînt legate între ele cu mortar alb, avînd în consistență nisip și pămînt. Se formează astfel niște pereți de 0,28/0,29 m grosime, în interiorul cărora este practicată o chiuvetă de 0,30 m lățime (fig. 5). Pentru a realiza impermeabilitatea, pereții chiuvetei au fost căptușiți cu un strat de 0,10 m de mortar roz, avînd fragmente de cărămidă în consistență (fig. 6). Pe acesta este aplicată o tencuială de var groasă de cca 0,05 m. Toată construcția este acoperită cu dale mari de șist cvasicirculare (cca 0,50/0,60 m diametru și groase de cca 0,10 m). Interstițiile și marginile sînt umplute cu pietre mai mici de șist și pietre de rîu și cu același mortar alb nisipos. Pe ambii pereți ai chiuvetei se observă 3 (uneori 4) linii orizontale la intervale de 0,05 m, care constituie depuneri de calcar realizate în timp și corespunzînd nivelului apei. Înălțimea maximă a depunerilor este de 0,15 m de la fundul chiuvetei. Aceste straturi indică deci debitul variabil al apei în cadrul unui an[11].

Din nefericire, nu am putut identifica și traseul apeductului de olane în zona unde am amplasat acest sondaj. Presupunem că acesta se afla în apropiere, deoarece într-un sondaj efectuat în curtea tehnicianului veterinar Alexandru Tiță am găsit în două puncte un pat de mortar orientat E-V. După unele informații furnizate de localnici, se pare că acesta era patul de mortar pe care erau amplasate elementele din conducta apeductului de olane (nr. 1).

Existența în paralel a celor două apeducte — de piatră și de *tubuli* ceramici — situate la mică distanță unul de celălalt pare să fie confirmată

[8] Idem, SCIV, 2, 1951, 2, p. 66.

[9] Sondajele au fost amplasate după cum urmează: „două în satul Istria, trei pe valea șoselei Cogealac și deasupra satului Tariverde, pe linia ferată și trei chiar în satul Fîntînele" (*ibidem*, p. 67).

[10] Al. Suceveanu, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 563. Vezi și fig. 2 cu planul săpăturilor din 1974.

[11] Cf. V. Canarache, SCIV, 2, 1951, 2, p. 68.

de sondajele practicate de Alexandru Suceveanu în satul Fîntînele, chiar în preajma izvoarelor apeductelor [12].

Pornind de la acest model și constatînd similitudinea cu segmentele de apeducte cercetate de noi la Cogealac, sîntem înclinați să presupunem că și în acest caz este vorba de o pereche de apeducte care se îndreptau spre Histria. Cîteva analogii din Moesia Inferior sînt concludente în acest sens. Este vorba de apeductele de la Ratiaria (pornind de la Zidovec). Aici a fost descoperit un apeduct de piatră cu pereți căptușiți de un strat de *opus signinum*, avînd în secțiune forma clasică de *specus* (ca și apeductul nr. 3 de la Histria și cel de piatră de la Cogealac) [13]. Paralel cu acesta, la numai 6,50 m distanță, a fost găsit un segment de 12 tuburi ceramice (diam. ext. = 0,30 m ; diam. int. = 0,24 m), avînd aceeași orientare cu apeductul de tip *specus*. Rolul acestei conducte era de a suplini apeductul principal în perioadele de debit mai scăzut [14]. O situație asemănătoare este întîlnită și la Razgrad (Abrittus) [15], Čatalka [16] și Plovdiv [17].

Asemenea perechi de apeducte erau folosite pentru alimentarea cu apă a unor așezări importante. Ipoteza noastră că segmentele de apeducte cercetate la Cogealac fac parte dintr-un sistem de alimentare a Histriei — altul decît cel cunoscut pînă acum de la Fîntînele [18] — este sprijinită și de o altă observație. Panta de scurgere a apeductului tubular de la Cogealac calculată de noi pe segmentul cercetat este de $6^0/_{00}$, depășind ușor prescripțiile lui Vitruviu (*De arch.*, 8, 6, 1), care recomandă $5^0/_{00}$[19] și panta de scurgere a apeductului de la Fîntînele ($4^0/_{00}$) [20]. Această pantă de scurgere corespunde, în mare, diferenței de nivel dintre punctul foarte apropiat „Via lui Ciurea" (cota 125 m) și Histria (cota 5 m), situată la 20 km în linie dreaptă de acest punct. Raportînd diferența de nivel la distanța dintre cele două extremități (*caput aquae* și punctul *terminus*, obținem același raport :

$$\frac{(125-5)\text{m}}{20\,000 \text{ m}} = \frac{120}{20\,000} = 6^0/_{00}$$

Pentru lumea romană aceasta era o pantă de scurgere considerabilă [21], ceea ce ar compensa dimensiunile reduse ale conductei.

[12] Al. Suceveanu *op. cit.*, fig. 2, Din acest plan — pe care am avut ocazia să-l consultăm și în original, prin bunăvoința autorului — pare să rezulte mai degrabă un paralelism între cele două tipuri de apeducte (vezi traseul apeductului de olane surprins în S 1—3 la est de derea (p. 563) situat între S 4 și S 7—8, unde a fost surprins apeductul de piatră) decît că „aceste trasee de olane trebuie să fi deversat în apeductul de piatră" (p. 563).

[13] D. Giorgetti, Ratiarensia, 2, 1984, p. 97—99 (cu pl. XXI—XXIII).

[14] *Ibidem*, p. 99—103.

[15] M. Biernacka-Lubańska, *op. cit.*, fig. 105 (apeduct de olane). În apropiere se găsea și un apeduct de piatră (*ibidem*, p. 243, catalog, nr. 79).

[16] *Ibidem*, p. 226, catalog, nr. 13. În *villa rustica* de aici se găsea atît un canal de piatră (fig. 127), cît și unul din elemente ceramice (fig. 69).

[17] *Ibidem*, p. 186 (cf. catalog, nr. 75—77).

[18] Localitatea Cogealac se află la SV de Fîntînele, deci mai departe de Histria. Nu poate fi stabilită nici o legătură între cele două sisteme de apeducte.

[19] ...*solumque riui libramenta habeat fastigata ne minus in centenos pedes semipede.* Vezi însă și Plin., *Nat. hist.*, 31, 31 ; ...*libramentum aquae in centenos pedes sicilici minimum erit*, de unde rezultă o pantă de 0,2 $^0/_{00}$[6]. Cf. considerațiile lui D. Giorgetti, *op. cit.*, p. 101, n.11.

[20] M. Botzan, Pontica, 13, 1981, p. 305 și 312. Aducem și pe această cale mulțumiri dr. Marcu Botzan pentru indicațiile furnizate.

[21] Pentru comparație, dăm cîteva exemple de apeducte celebre : *Appia*, i = $1{,}53^0/_{00}$; *Anio Vetus*, i = $1{,}93^0/_{00}$; *Claudia*, i=$1{,}45^0/_{00}$; *Marcia— Tepula— Iulia*, i = $0{,}72^0/_{00}$; *Traiana*,

Panta de scurgere ne permite să calculăm și debitul minim, pornind de la următoarele elemente :

i = panta de scurgere = $6^0/_{00}$.

d = diametrul interior al conductei (la manșon) = 0,072 m

β = coeficientul de rugozitate internă = 0,002 [22].

Aplicînd formula lui Darcy [23], putem calcula debitul (Q) astfel :

$$Q = \sqrt{\frac{i \cdot d^5}{\beta}} = \sqrt{\frac{6 \cdot 0{,}072^5}{1000 \cdot 0{,}002}} \approx 0{,}0025 \text{ m}^3/\text{s } (2{,}5 \text{ l/s}).$$

Acest debit corespunde unui debit optim de 216 m^3/zi (216 000 l pe zi)[24].

În ceea ce privește traseul perechii de apeducte (*specus* și conducte de *tubuli*), este, fără îndoială, prematur să facem considerații, atîta vreme

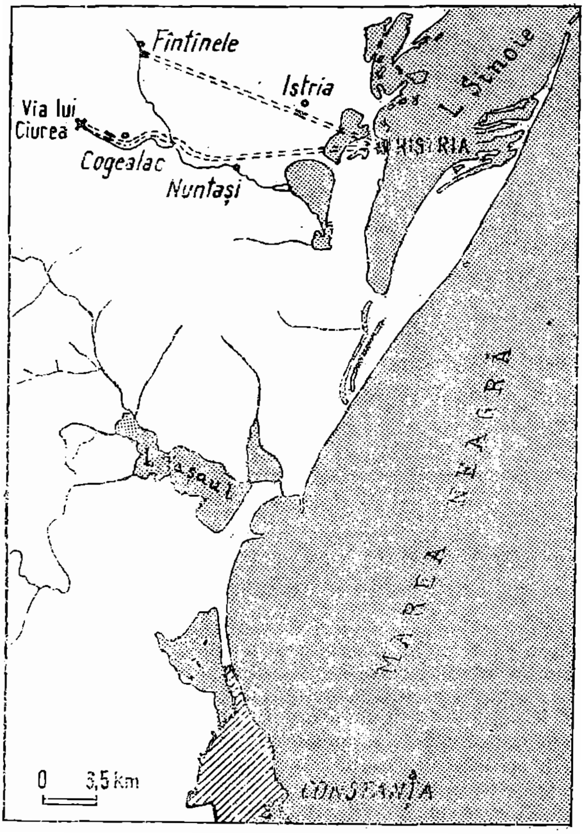

Fig.7. Sistemul de apeducte al Histriei în epoca romană.

$i = 2{,}67^0/_{00}$; *Alexandrina*, $i = 0{,}43^0/_{00}$; apeductul de la Bologna, $i = 1^0/_{00}$ (cf. C. Di Fenizio, Giorn. Genio Civile, 9—10, 1947, p. 5—27, citat de D. Giorgetti, *op. cit.*, p. 101, n. 11). Nu trebuie pierdut din vedere faptul că, pe unele secțiuni panta, era mai ridicată la unele din apeductele citate, ajungînd uneori chiar să depășească $10^0/_{00}$.

[22] Coeficientul de rugozitate nu a fost calculat în cazul apeductului nostru. Aceasta este însă în jur de 0,002 în majoritatea cazurilor.

[23] Cf. D. Giorgetti, *op. cit.*, p. 101.

[24] Dacă trebuie să avem în vedere cîteva pierderi de debit, nu mai puțin adevărat este faptul că debitul real era ceva mai ridicat, întrucît apeductul se afla în mod sigur sub presiune.

cît pînă acum nu s-au surprins în alte puncte segmente care ar putea fi puse în legătură cu cel cercetat de noi. Presupunem că apeductele urmau valea pîrîului Cogealac (Nuntași — Duingi Dere), trecînd prin așezările romane rurale de la Cogealac—„Bent" și Nuntași (fig. 7). Cît despre *caput aquae*, acesta este foarte posibil să se fi aflat în punctul „Via lui Ciurea", situat la cca 2 km spre vest de punctul „La moara veche", de unde izvora pîrîul Cogealac [25]. La „Via lui Ciurea" se află o întinsă așezare romană pusă în evidență de numeroase descoperiri ceramice și monetare de suprafață.

În lumina acestor descoperiri, putem, deocamdată, afirma că Histria beneficia în epoca romană de două surse de apă potabilă (Fîntînele și Cogealac), puse în valoare de cîte o pereche de apeducte — unul principal *(specus)* și unul suplimentar (din *tubuli* de olane). În absența unor descoperiri concludente, nu se pot preciza datări mai restrînse, deci nu se poate răspunde nici la întrebarea, dacă apeductele de la Fîntînele și Cogealac au funcționat concomitent sau în perioade diferite.

NEUE BEITRÄGE ZUR FRAGE DER AQUÄDUKTE HISTRIAS

ZUSAMMENFASSUNG

Anläßlich der 1984 und 1985 in Cogealac (Kr. Constanța) durchgeführten Ausgrabungen wurde ein römerzeitlicher Aquädukt entdeckt und untersucht. Der Aquädukt besteht aus *tubuli*, welche von jenseits und abseits schräg hingelegten, mit Mörtel untereinandergebundenen Steinen beschützt werden. Mit seinen sehr kleinen Dimensionen und einem Durchfluß von nur 2,5 l/s (d.h. max. 216 000/Tag), darf der vorliegende Aquädukt nur als Zusatz für einen in der unmittelbaren Nähe liegenden und parallel laufenden *Specus* betrachtet weden. Dieses Paar von Aquädukten *(tubuli* und *Specus)* weist auf eine bisher noch unbekannte Wasserquelle (vermutlich „Via lui Ciurea", c. 2 km W von Cogealac), sowie auf eine zusätzliche Wasserleitung von Histria hin (die von Fîntînele ist schon bekannt).

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

[25] Un izvor se mai află și astăzi la „Via lui Ciurea", însă pîrîul Cogealac a fost între timp racordat la o rețea de irigații, astfel încît astăzi el își începe cursul de la Rîmnicul de Jos.

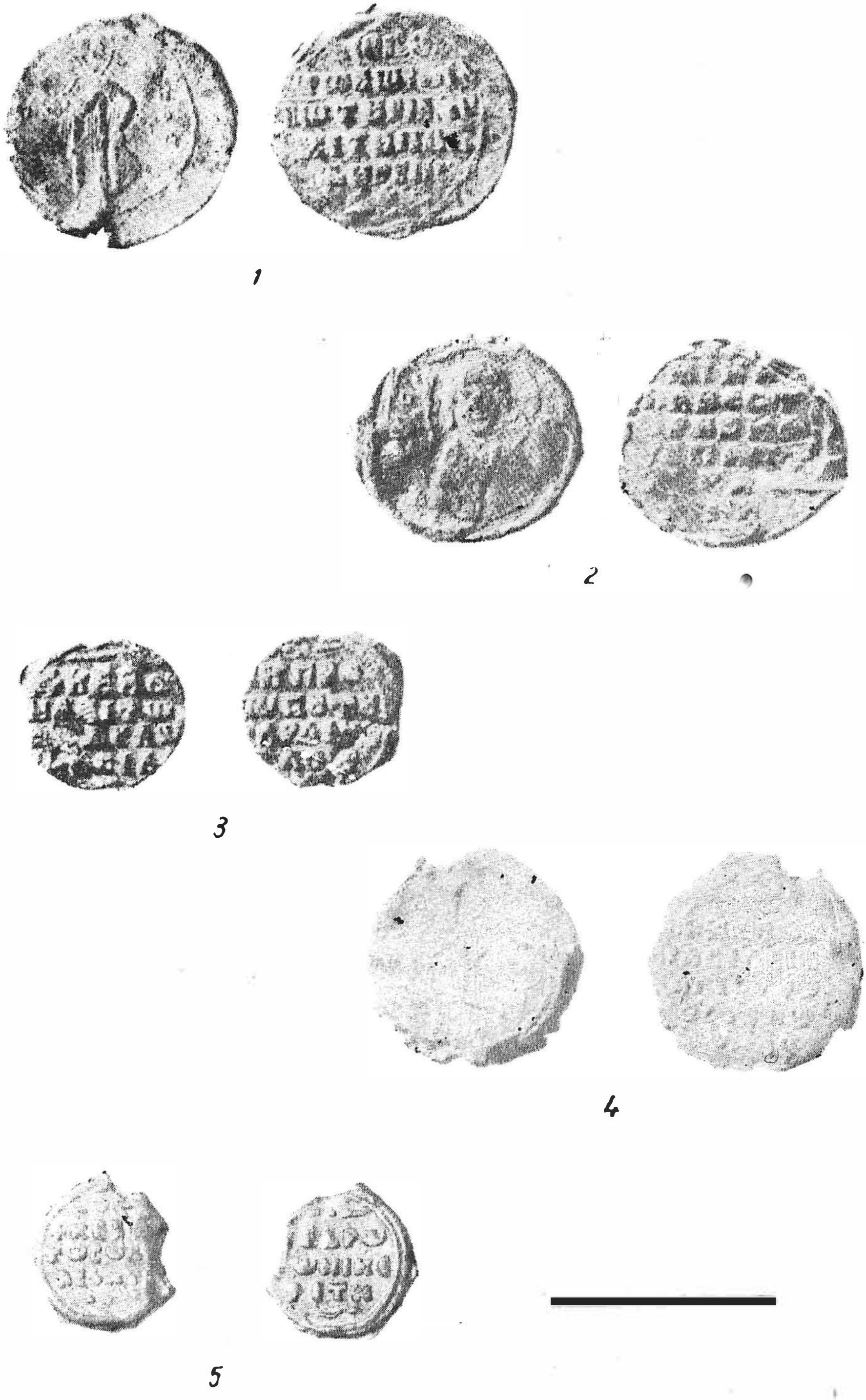

Fig. 1. Sigilii de la Istanbul (1–3): sigilii de la Nufăru și Noviodunum (Isaccea), jud. Tulcea (4–5).

NOI CONTRIBUŢII LA ISTORIA THEMEI PARISTRION (PARADUNAVON)

de ION BARNEA

Cu privire la thema bizantină creată la Dunărea de Jos în urma victoriei de mare importanţă istorică de la *Dorostolon* (Silistra) a împăratului Ioan Tzimiskes împotriva cneazului Sviatoslav al Kievului (971), themă cunoscută începînd din secolul al XI-lea sub numele de *Paristrion (Paradunavon)*, au apărut în ultimul timp noi documente, îndeosebi sigilii bizantine, dintre care unele merită să ne reţină atenţia în mod special. Ele confirmă şi completează ştirile de mai înainte şi totodată cele susţinute ani de zile de Nicolae Bănescu, care are meritul de a fi pus în circulaţia ştiinţifică numele unei organizaţii militaro-administrative bizantine aproape necunoscute mai înainte [1].

Dintre acestea cele mai numeroase şi mai importante sînt cele 29 sigilii de plumb (aproape a zecea parte din totalul de peste 300 exemplare găsite la un loc!), aparţinînd lui *Leon Sarakinopoulos*, primul strateg al themei nou create de Tzimiskes, descoperite în cursul săpăturilor arheologice efectuate în anii 1978—1980 la Preslav (R. P. Bulgaria). Pe ele sînt înscrise diferite titluri onorifice şi funcţii militaro-administrative, care arată etapele succesive ale carierei lui Leon Sarakinopoulos [2]. După o ipoteză recentă, numele aceluiaşi înalt presonaj ar fi posibil să fie înscris pe o cruce-relicviar bizantină, de bronz, argintată, achiziţionată în 1977 de Muzeul de artă şi istorie de la Geneva şi care a făcut senzaţie în lumea specialiştilor, îndeosebi din cauza inscripţiei sale. Această inscripţie menţionează pe un oarecare *Leon Damokranites*, πατρίκιος καὶ δομέστικος τῆς Δύσεως. „Damokranites" nu este numele de familie, ci un supranume (epitet) pe care l-ar fi luat Leon Sarakinopoulos, pentru a-şi arăta deosebita cinstire faţă de arhanghelul Mihail şi de biserica cu hramul acestui sfînt, de la *Damokraneia*, în Thracia, la jumătatea drumului dintre Constantinopol şi Selybria, azi satul turc Güzelce, de la Marea de Marmara [3].

Vom prezenta în continuare (nr. 1—3) trei sigilii bizantine de plumb din secolul al XI-lea, descoperite la Istanbul şi ajunse în colecţia particulară a lui George Zacos de la Basel, în Elveţia, care au înscrise pe ele numele themei Paradunavon, iar mai departe (nr. 4 şi 5) două sigilii din nordul Dobrogei.

1. Primul dintre aceste sigilii aparţine unui turmarh de Paradunavon (fig 1/1). Ambele feţe ale sigiliului sînt descentrate spre stînga, iar la

[1] N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucureşti, 1946, p. 5—117 şi 171. A se vedea în continuare DID, III, *passim*.
[2] Ivan Jordanov, Arheologija-Sofia, 1/1982 (bulg. p. 12—23, cu rez. fr. p. 23).
[3] Werner Seibt, în *Festschrift H. Hunger*, Viena, 1985, p. 301—309.

S C I V A , tomul 37, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie 1986, p. 268 — 274

extremitățile canalului pentru șnur prezintă mici rupturi. Aversul se află în stare de conservare mediocră, iar reversul în stare destul de bună. Diametrul total 33 mm ; diam. cîmpului 28 mm.

Av. Figura, în cerc perlat, a unui sfînt militar în picioare, din față, ținînd în dreapta o lance lungă, iar cu stînga sprijinindu-se pe scutul care stă vertical alături. De o parte și de alta se afla o inscripție sub formă de coloană verticală, arătînd numele sfîntului, din care nu se mai păstrează decît sfîrșitul :. . . ΠΟC. Admițînd că a fost omisă sau s-a pierdut antepenultima literă (I), se poate presupune că figura îl reprezintă pe sf. Procopios.

Rv. Legendă, in șase rînduri, de asemenea în cerc perlat :

. . E R, Θ,	[†K(ύρι)]ε β(οή)θ(ει)
Τω Cω Δ ȣ,	τῷ σῷ δού(λῳ)
Ιϖ ΤȣΡΜΑΡ	'Ιω(άννῃ) τουρμάρ-
ΧΙΤȣΠΑΡ	χι τοῦ Παρ-
·ΔȣΝΑ	[α] δουνά-
R,	β(ου).

† Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ 'Ιωάννῃ τουρμάρχ(ῃ) τοῦ Παραδουνάβου.[4]

În traducere : „Doamne, ajută robului tău Ioan, turmarh de Paradunavon''.

Se știe că turmarhul (ὁ τουρμάρχης) era conducătorul civil și militar al unei *tourma*, principala subdiviziune a themei bizantine și că, în secolul al X-lea, o themă avea de obicei trei *tourmai* [5]. Fără să putem preciza mai îndeaproape despre care Ioan este vorba, menționăm că din împrejurimile orașului Silistra sînt cunoscute mai dinainte sigiliile a doi turmarhi din sec. VIII—IX [6].

2. Al doilea sigiliu aparține lui Mihail, care purta titlul de „vestarh'' și îndeplinea funcția de „katepan'' al themei Paradunavon (fig. 1/2). Plumbul a fost presat cu un obiect tare, care a distrus parțial aversul jos, în partea dreaptă și reversul jos, în partea stîngă. Diam. total 32 mm ; diam. cîmp. 26 mm.

Av. Bustul nimbat al arhanghelului Mihail, reprezentat din față, înaripat, îmbrăcat în vestminte imperiale și ținînd sceptrul în mîna dreaptă. De o parte și de alta, legenda cu numele, din care abia se mai disting cîteva litere neclare. Marginea perlată.

Rv. În cîmpul mărginit de un cerc perlat, se află legenda în șase rînduri avînd deasupra și dedesubt, la mijloc, cîte un ornament de forma literei *X* cu cîte un punct între brațe, flancat de cîte o liniuță orizontală :

ΜΙΧΑ	Μιχα-
ΗΛRECT	ήλ βεστ-
ΑΡΧ'SΚΑ	άρχ(ῃ) (καὶ)κα-
ΤΕΠΑΝω	τεπάνῳ
. ΑΡΑ. .	[Π]αρα[δου]-
.AR.	[ν]άβ[ου].

[4] G. Zacos, *Byzantine lead seals*, II, Berna, 1984, nr. 530.

[5] N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Introduction, texte, traduction et commentaire, Paris, 1972, p. 341.

[6] I. Mititelu— I. Barnea, SCIV, 17, 1966, 1, p. 43—45 ; I. Barnea, DID, III, p. 15—19.

Μιχαὴλ βεστάρχῃ καὶ κατεπάνῳ Παραδουνάβου[7]. În traducere: „(Doamne, ajută) lui Mihail, vestarh și katepan al Paradunavon-ului". Βεστάρχης: titlu introdus în timpul domniei lui Nichifor Phocas (963—969), iar dinainte de mijlocul secolului al XI-lea accesibil și celor care nu erau eunuci [8].

Titularul sigiliului este cel mai probabil Mihail, fiul lui Anastasios, despre care cronica lui Skylitzes - Cedren ne informează că, spre mijlocul secolului al XI-lea, deținea funcția de „conducător al orașelor de la Dunăre" (ἄρχων τῶν παριστρίων πόλεων)[9]. El este unicul sigiliu, cunoscut pînă acum al acestui înalt personaj.

3. Al treilea sigiliu ne face cunoscut pe Vasile „*ek prosopou*" al themei Paradunavon (fig. 1/3). Mai mic ca dimensiuni decît primele două, acesta poartă cîte o legendă pe fiecare față, cea de pe revers fiind descentrată spre stînga, din care cauză literele de la începutul primelor trei rînduri au căzut în afara suprafeței plumbului. O mică bucată din partea stîngă a aversului (resp. dreapta reversului), jos, este ruptă, dar nu pierdută. Ambele fețe sînt mărginite de cîte un cerc perlat. Diam. 24 mm; diam. cîmpului 20 mm.

Av. Legendă în patru rînduri:

KE RO	Κ(ύρι)ε βο-
HΘEITω	ήθει τῷ
CωΔ8Λω	σῷ δούλῳ
RACIΛ	Βασιλ(είῳ)

Rv. Continuarea legendei în patru rînduri. Sus și jos, la mijloc, cîte patru puncte așezate în cruce, între două liniuțe orizontale:

—·:·—	—·:·—
.KΠPO	⟨ε⟩κ προ-
.ωΠ8T8	⟨σ⟩ώπου τοῦ
ΠAPAΔ8N	Παραδουν-
ARs	άβου.
—·:·—	—·:·—

Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Βασιλείῳ ἐκ προσώπου τοῦ Παραδουνάβου[10].

În traducere: „Doamne, ajută robului tău Vasile, *ek prosopou* al (themei) Paradunavon-ului".

Ek prosopou era trimisul împăratului, ca locțiitor al strategului, într-o themă, pentru un timp oarecare sau pentru un anumit ținut [11]. În ceea ce privește persoana, ne întrebăm dacă ea nu este titularul sigiliului următor?

4. Sigiliu de plumb descoperit în 1979, cu prilejul săpăturilor arheologice efectuate în necropola de la Nufăru, jud. Tulcea, unde se presupune

[7] G. Zacos, *op. cit.*, nr. 602.

[8] N. Oikonomidès, *op. cit.*, p. 263, 15 și 299—300; W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, 1, Viena, 1978, p. 226.

[9] Cedrenus, II (Bonn), p. 585; N. Bănescu, *op. cit.*, p. 78—81; I. Barnea, DID, III, p. 126 și 129—130; J. Shepard, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 24, 1975, p. 61—89.

[10] G. Zacos, *op. cit.*, nr 956.

[11] N. Oikonomidès, *op. cit.*, p. 311 și 342; G. Zacos, *loc. cit.*

c-a existat aşezarea feudală *Prislava*, a cărui fotografie a fost publicată în raportul de săpături al şantierului[12]. Muzeul Militar din Bucureşti.

Sigiliul (fig. 1/4) are aversul uşor descentrat spre stînga, iar reversul mai puternic descentrat în jos, tot spre stînga, cu pierderea literelor de la începutul rîndurilor 2 şi 3 ale legendei. Plumbul greu şi masiv este ştirbit la extremităţile canalului pentru şnur şi în marginea de jos ; in rest se păstrează relativ bine, fiind acoperit de o patină cafenie. Ambele feţe sint mărginite de cîte un cerc perlat. Diam. total 29 mm, cîmpul 22 mm, grosimea 4 mm.

Av. Figura îngrijit executată a sf. Vasile, reprezentat din faţă, in picioare, nimbat şi în odăjdii arhiereşti, cu mitra episcopală pe cap, avînd mîna dreaptă în semn de binecuvîntare, iar cu stînga susţinînd la piept Evanghelia. De o parte şi de alta, de sus în jos, în formă de coloană, legenda cu numele sfîntului, în limba greacă, din care se mai disting literele ΓΙ în stînga şi CIΛ în dreapta : Ὁ ἅγι(ος) Βασίλ(ειος).

Rv. Legendă în cinci rînduri, cu litere în relief bine conturate :

† K̄Ē R, Θ,	† K(ύρι)ε ϐ(οή) θ(ει)
RACIΛEĪω	Βασιλείῳ
.ΑΓICTPω	[μ]αγίστρῳ
.ECTSΔȣ	[ϐ]έστ(ῃ)(καὶ) δου-
KωNTO.	κῶντο[ς].

† Κύριε, ϐοήθει Βασιλείῳ μαγίστρῳ, ϐέστῃ καὶ δουκῶντος.

În traducere : „Doamne, ajută lui Vasile, magistru, vestes şi duce".

Sigiliul aparţine lui Vasile Apokapes, duce al themei Paradunavon. El confirmă ipoteza lui N. Bănescu, care, pornind de la interpretarea justă a notiţei : «δουκῶντος . . . Βασιλείου μαγίστρου τοῦ Παραδούναϐυ», din 4 aprilie 1059 a ms. *Paris. Coisl. 263*, a identificat pe renumitul strateg de la mijlocul secolului al XI-lea Basileios Apokapes[13] cu acest „Vasile magistru şi duce de Paradunavis"[14]. Demn de menţionat că sigiliul, unicul pînă acum cunoscut al înaltului personaj, repetă nu numai numele, ci şi titlul de „magistru" şi funcţia de „duce" existente în manuscrisul amintit de la Paris. În plus, pe sigiliu apare demnitatea de ϐέστης, pe care o deţinea titularul acestuia. Demnităţi şi o funcţie asemănătoare se întîlnesc pe un alt sigiliu din aceeaşi perioadă : Βασιλάκῃ μαγίστρῳ, ϐεστάρχῃ καὶ δουκί[15]. Rămîne mai departe întrebarea dacă Basileios Apokapes este sau nu una şi aceeaşi persoană cu Basileios *ek prosopou* de Paradunavon amintit mai înainte. Oricum, este de reţinut faptul că forma participială δουκῶν-τος, în locul substantivului δούξ (de obicei la dativ, mai rar la genetiv), se întîlneşte pe sigiliul de la Nufăru, după cîte cunoaştem, pentru singura dată. Dezacordul între participiul la genetiv cu rol de substantiv (δουκῶντος) şi cele două substantive μάγιστρος şi ϐέστης, care se acordă cu numele propriu la dativ, constituie o raritate, dar nu o excepţie pentru sigiliile bizantine.

Tot de la Nufărul provin două sigilii bizantine de plumb (Muzeul „Delta Dunării" din Tulcea, inv. 38382 şi 38383), unul aparţinînd lui

[12] Silvia Baraschi-Neculai Moghior, SMMIM, 13, 1980, p. 132, fig. 7/1 (fotografie neclară). Sigiliul este menţionat şi de I. Barnea, în Byzantina 13, 1985 (Δώρημα I. Karayannopoulos), p. 302—303.

[13] Cedrenus (Bonn), II, p. 591, 592 şi 654 ; Attaleiates, p. 46.

[14] N.Bănescu, *op. cit.*, p. 84—90 ; Idem, RÉSEE, 1, 1963, 1—2, p. 155—158 şi 211—213 ; I. Barnea, DID, III, 133—135.

[15] G. Zacos — A. Veglery, *Byzantine lead seals* I, Basel, 1972, nr. 2691.

Constantin Anemas, spătar și inspector al themei Armeniacilor (sfîrșitul secolului al XI-lea)[16], iar celălalt mănăstirii Kokkinobaphos, din împrejurimile Constantinopolului sau din Bithynia (sec. XI—XII)[17], arătînd legăturile regiunii gurilor Dunării cu ținuturile respective, în perioada Comnenilor.

5. Pe plaja Dunării de la ,,Pontonul Vechi'', com. Isaccea, jud. Tulcea, unde se află ruinele cetății *Noviodunum*, a fost găsit întîmplător, în vara anului 1985, cînd nivelul apelor fluviului era mult scăzut, un sigiliu de plumb aparținînd lui Leon Nikerites, cunoscutul duce al themei Paristrion din ultimul deceniu al secolului al XI-lea[18]. Sigiliul (fig. 1/5), azi în colecția Muzeului ,,Delta Dunării'' din Tulcea (inv. 38556), are extremitatea superioară a canalului pentru șnur știrbită, iar marginea dreaptă a aversului (stînga reversului) ruptă prin ciocănire sau presare cu un obiect tare, care a distrus și cîteva litere din marginea respectivă a legendei și de-a lungul canalului, în partea de sus a aversului. În rest sigiliul se păstrează bine. Aversul este mărginit de un chenar circular simplu în relief, iar reversul de un cerc perlat. Diam. total 20 mm; diam. cîmp. 18 mm.

Av. Legendă în trei rînduri, avînd deasupra și dedesubt, la mijloc, cîte o steluță între două liniuțe orizontale:

—∗—	—∗—
†KEB̄.	† K(ύρι)ε β(οή)[θ(ει)]
TωCωΔ̄. .	τῷ σῷ δ[ούλ(ῳ)]
ΛEONTI	Λέοντι
—∗—	—∗—

Rv. Continuarea legendei, în trei rînduri, avînd deasupra, la mijloc, un punct între două liniuțe orizontale, iar dedesubt un ornament în formă de crenguță ușor ondulată:

—·—	—·—
.EΔPω	[(προ)]έδρῳ
.ωNIKE	[τ]ῷ Νικε-
PITH	ρίτῃ.

† Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λέοντι προέδρῳ τῷ Νικερίτῃ.

În traducere: ,,Doamne, ajută robului tău Leon Nikerites, președinte''.

Titularul sigiliului este fără îndoială Leon Nikerites, eunuc crescut din copilărie printre soldați, comandant de oști foarte încercat și mult prețuit de împăratul Alexios I Comnenul, care, după zdrobirea pecenegilor la Lebunion (29 aprilie 1091), i-a încredințat înalta funcție de duce al themei Paradunavon. Pe baza informațiilor izvoarelor literare, îndeosebi

[16] I. Barnea, Pontica, 16, 1983, p. 267—268.

[17] Idem, RÉSEE, 23, 1985, 1, p. 34—35.

[18] N. Bănescu, *Les duchés byzantins*, p. 93—95; I. Barnea, DID, III, p. 148 și 153—154. Sigiliul a fost găsit de Fl. Topoleanu, muzeograf la Muzeul ,,Delta Dunării'' din Tulcea, căruia-i mulțumim și pe această cale pentru că ni l-a pus la dispoziție pentru studiu și publicare.

ale Alexiadei Anei Comnena (ed. Leib., II, p. 93, 155 și III, p. 104 și 192). V. Laurent stabilea în 1962 următorul *cursus honorum* al înaltului personaj, cu observația că el ne este cunoscut mai bine pentru a doua parte a carierei sale : 1. *anthypatos și strateg al Peloponesului* ; 2. *protoproedros și anagrapheus al Peloponesului* ; 3. *duce al themei Paristrion* ; 4. *nobelissimos, mare duce și apographeus al insulei Cipru* ; 5. *protonobelissimos și* οἰκεῖος ἄνθρωπος *al împăratului Alexios I Comnenul (1103).*

După aceea Leon Nikerites se mai intilnește in luptele contra normanzilor (1107—1108) și ultima dată in războiul impotriva turcilor seldgiucizi din anul 1117 [19].

În 1971, Valentina S. Šandrovskaja, responsabila secției de sigilografie de la Muzeul Ermitaj, publica încă un sigiliu (al treilea cunoscut pînă acum) al lui Leon Nikerites, în calitatea sa de duce (al themei Paradunavon) [20]. Nu mult mai tîrziu, în 1978, Werner Seibt de la Institut für Byzantinistik din Viena, a inclus în lucrarea sa despre sigiliile bizantine din Austria un sigiliu de la Münzkabinett din Viena, căruia i-a găsit o analogie perfectă într-un alt sigiliu din marea colecție de la Dumbarton Oaks, aparținînd aceluiași personaj. Cele două sigilii îl menționează pe Leon Nikerites cu titlul de βεστάρχης. Ele sînt cele mai timpurii sigilii cunoscute pînă acum ale lui Leon Nikerites (anii 70 ai sec. XI), arătînd că ofițerii care se distingeau puteau să obțină titlul de *vestarches* chiar de la începutul carierei lor [21].

Sigiliul de la Noviodunum este unicul cunoscut pînă în prezent în care Leon Nikerites poartă titlul de *proedros*, înscriindu-se cronologic imediat după sigiliul din Cabinetul Numismatic de la Viena și înaintea celui cu titlul de *protoproedros* de la Vatican, adică în anii 70 — 80 ai secolului al XI-lea.

Dintre sigiliile descoperite în ultimul timp la Noviodunum merită să fie amintite în mod special cel al lui „Theodor spătar și protonotar al (themei) Peloponesului'' [22], altul al lui „Nicolae protospătar, consul și mare chartular al tezaurului (logothesion) militar'' [23], ambele din secolul al XI-lea și un al treilea aparținînd protosebastului și marelui domestic al întregului Occident, care a fost Adrian Comnenul, fratele mai mic al împăratului Alexios I Comnenul (1081—1118) [24], toate la un loc confirmînd atenția specială acordată de stăpînirea bizantină vadului de trecere a Dunării, la care se afla orașul și portul Noviodunum, într-o perioadă în care hoardele pecenege și apoi cumane atacau în repetate rînduri frontierele imperiului.

După cum era de așteptat, un mare număr de sigilii bizantine din sec. X—XII a apărut în ultimul timp la *Dorostolon* (Silistra), capitala themei Paradunavon, majoritatea încă inedite. Dintre cele publicate ne rețin atenția în mod deosebit trei exemplare ale cunoscutului strateg din timpul lui Alexios I Comnenul, Grigore Mavrokatakalon [25], de la care mai înainte se găsise un sigiliu la Noviodunum [26], iar mai de curînd altul la

[19] V. Laurent, *Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican.* Cittá del Vaticano, 1962, nr. 110

[20] Palestinskij Sbornik, 23, Leningrad, 1971, p. 41—42.

[21] W. Seibt, *op. cit.*, nr. 99.

[22] I. Barnea, Pontica, 18, 1985, nr. 10.

[23] Idem, RÉSEE, 23, 1985, p. 32—33, nr. 2.

[24] *Ibidem*, p. 29—32, nr. 1.

[25] Ivan Jordanov, Études Balcaniques, 3/1981, p. 95—97 ; Idem, Izvestija—Varna, 19, 1983, p. 102—103 ; nr. 5—7.

[26] I. Barnea, SCN, 4, 1968, p. 243, nr. 5 ; V. L(aurent), BZ, 62, 1969, p. 230—231 ; DID, III, p. 148, 156 și 324.

Preslav (R. P. Bulgaria)[27]. În sfîrşit, de amintit că de la Demetrios Katakalon, ultimul guvernator („katepan") al themei Paradunavon ştiut pînă acum, cunoscut mai înainte datorită a două sigilii, găsite unul la Silistra, iar celălalt la Istanbul[28], au mai apărut alte două sigilii, dintre care unul tot la Silistra[29], identic cu primele două aici menţionate şi altul la Iatrus-Krivină (R. P. Bulgaria), puţin diferit şi anterior celorlalte trei exemplare[30].

NOUVELLES CONTRIBUTIONS À L'HISTOIRE DU THÈME DE PARISTRION (PARADOUNAVON)

RÉSUMÉ

On publie cinq sceaux byzantins de plomb du XIe siècle, concernant le thème byzantin de Paristrion (Paradounavon), dont trois provenant d'Istanbul, dans la collection de G. Zacos à Bâle, en Suisse (nos 1—3), et deux trouvés dernièrement à Nufăru et à Noviodunum (Isaccea), dépt. de Tulcea (nos 4—5). Le premier sceau appartient à „Jean tourmarque de Paradounavon" ; le deuxième à „Michel vestarque et katépano de Paradounavon" ; le troisième à Basile ek prosôpou de Paradounavon" ; le quatrième à „Basile magistros, vestes et duc", très probablement Basile magistros Apokapès, duc de Paradounavon, mentionné jusque maintenant seulement par le ms. *Paris Coisl.* 263 et le cinquième à „Léon Nikéritès proedros", le bien connu duc de Paradounavon de la dernière décade du XIe siècle.

On mentionne quelques sceaux byzantins plus importants concernant le thème de Paristrion, publiés dernièrement : 29 exemplaires appartenant à Léon Sarakénopoulos, le premier gouverneur du thème de Paristrion, trouvés à Preslav (R. P. de Bulgarie) ; un exemplaire appartenant à Constantin Anémas, épisképtites du thème des Arméniaques et un autre du couvent de Kokkinobaphos, tous les deux découverts à Nufăru ; un sceau d'Adrien Comnène trouvé à Noviodunum ; trois de Grégoire Mavrokatakalon provenant de Silistrie (R. P. de Bulgarie), un exemplaire aussi de Silistrie, appartenant à Démétrois Katakalon, le dernier katépano de Paradounavon connu jusqu'à présent et un autre exemplaire du même haut personnage, découvert à Iatrus-Krivina (R. P. de Bulgarie).

[27] I. Jordanov, Ét. Balcaniques, 3 1981, p. 94—95, a.

[28] N. Bănescu, *op. cit.*, p. 95—97 ; I. Barnea, DID, III, p. 154 şi 322.

[29] I. Jordanov, *op. cit.*, p. 93—94 ; b ; Idem, Izvestija—Varna, 19, 1983, p. 103—104, nr. 8.

[30] E. Schönert-Geiss, *Iatrus-Krivina*, I, Berlin, 1979, p. 167, nr. 508 (nedezlegat) ; I. Jordanov, Ét. Balcaniques, 3 1981, p. 92—93, a ; Al. Barnea, Dacia, N.S., 26, 1982, p. 188.

MIHAI GRAMATOPOL, *Portretul roman în România*, Curente și sinteze 45. Editura Meridiane, București, 1985, 294 pag., 102 fig.

Mihai Gramatopol întreprinde în ultima sa lucrare, „*Portretul roman în România*", publicarea quasi-integrală a portretelor romane aflate în colecțiile muzeelor din România. O asemenea lucrare lipsea în țara noastră și ea era fără îndoială necesară. Studii asupra mai multor portrete au fost publicate de-a lungul anilor, dar un catalog complet al portretelor antice este o datorie a specialiștilor și îndeplinirea ei se lăsa așteptată la noi.

Vom încerca să vedem dacă lucrarea lui M.G. umple acest gol. Publicarea unui catalog implică un studiu al piesei, care să conducă la elaborarea unei fișe cuprinzînd toate datele oferite de aceasta, garanție a studierii temeinice a monumentului și posibilitate oferită altor specialiști de a-și spune la rîndul lor cuvîntul. Vom lua ca model al fișei de catalog pe cel pus în circulație de regulamentul colecției internaționale *Corpus Signorum Imperii Romani* (CSIR), elaborat în urma unei îndelungate experiențe de publicare a materialului și vom vedea în ce măsură M. G. i s-a conformat (autorul ar fi năzuit să-și înscrie lucrarea în această serie ; vezi p. 7).

— „Proveniența și locul de păstrare al pieselor" sînt indicate.

— „Bibliografia completă". Aici umoarea autorului lasă liberului său arbitru citarea predecesorilor săi, uneori trecuți sub tăcere, alteori citați cu numele trunchiate pentru a face dificilă identificarea lor.

— „Starea de conservare" este indicată sumar, creînd deseori o imagine falsă asupra posibilităților de interpretare ale piesei.

— „Restaurări antice și moderne" este o problemă care nu pare să-i fie cunoscută autorului, consecința fiind publicarea ca autentice a unor falsuri sau a unor piese cu intervenții ulterioare importante (nr. 3, 8, 9, 11).

— „Dimensiunile intermediare și de detaliu". Tot ceea ce ne oferă M. G. este înălțimea totală a piesei, fără a specifica ce cuprinde această dimensiune, o parte din cap, întreg capul sau capul și bustul, precizare foarte importantă în judecarea caracterului portretului.

— „Materialul și pe cît posibil proveniența lui". Autorul distinge între marmură, calcar și bronz, cu unele încercări de descriere a caracteristicilor marmurei. Nu-i putem face o vină din a nu fi identificat proveniența marmurilor, operație necesară, dar imposibilă deocamdată la noi.

— „Urmele instrumentelor pe piatră" este o chestiune care nu a stat în atenția autorului.

— „Descrierea foarte precisă a piesei pînă în cele mai mici detalii". Vom avea prilejul în cursul observațiilor pe care le vom face asupra unora dintre piese să revenim nu o dată la modul neprofesionalizat și incomplet în care este făcută descrierea. Dacă portretele imperiale beneficiază de o descriere ceva mai amănunțită, celelalte sînt expediate în cîteva cuvinte. Citez cîteva exemple. Piesa nr. 55 : „capul unei statui de mărime naturală, acoperit cu o parte a *pallei*, piesă foarte deteriorată dar care în ciuda stării ei prezente vădește un înalt meșteșug sculptural și o aleasă finisare" (p. 220) sau „Jumătatea din față a unui cap feminin de la Sarmizegetusa (nr.63, il. 63), dealtminteri foarte distrusă, ca și alta masculină de la Muzeul din Arad (nr. 64, il. 64), ne dau o idee destul de vagă asupra artizanalului mijlociu provincial". Și autorul continuă : „Mai lămuriți asupra acestuia putem fi cercetînd două capete feminine, cu *palla* trasă pînă în creștetul capului, ambele provenind de la Apullum și păstrate la MUAI. Primul (nr. 65, il. 65 a-b) are fața mai bine conservată, cel de-al doilea (nr. 66, il. 66 a-b) este mai elocvent din profil cît privește coafura. Este limpede că amîndouă au ieșit din același atelier, că erau probabil destinate unor statui funerare pregătite pentru o clientelă comună și în consecință gradul de individualizare portretistică al fiecăruia dintre ele este foarte mic". În acest paragraf sînt publicate patru portrete, fără aproape nici un element de descriere, iar cît privește afirmația că este „limpede că amîndouă au ieșit din același atelier" ne întrebăm pentru cine este limpede ? Aceasta ne amintește de o anecdotă despre un cunoscut personaj bucureștean, care, pus la școală să demonstreze prima teoremă a triunghiului isoscel, a desenat pe tablă un triunghi cu două laturi egale, după care a declarat profesorului că se vede că cele două unghiuri sînt egale, iar dacă de la catedră aceasta nu se vede bine n-are decît să vină lîngă el, căci de acolo este „limpede". Demonstrația apartenenței a două piese la același atelier se face după anumite criterii pe care

M. G. pare să le ignore. Cît privește descrierea unei piese, unul din primele învățăminte pe care un istoric de artă le deprinde este că o descriere se face in așa fel încît ilustrația să nu fie neapărat necesară.

— „Identificările și datările propuse anterior" sînt trecute aproape totdeauna sub tăcere, chiar atunci cînd autorul și le însușește.

Regulamentul CSIR insistă asupra folosirii unei terminologii cît mai proprii disciplinei, evitarea cuvintelor generatoare de interpretări diverse și insistă asupra exactității și austerității limbii în care este redactat catalogul, care nu trebuie să fie o „operă literară". Paginile lui M. G. abundă in cuvinte goale sau în sintagme nefericite, din care voi da cîteva exemple în paginile ce urmează.

După cum am văzut din cele de mai sus, cartea lui M. G. nu întrunește calitățile unui catalog. Aceasta se datorează în oarecare măsură intenției autorului de-a se plasa la jumătatea drumului între eseu și cercetare și în principal unei lipse de studiere directă a pieselor, analiza fiind intreprinsă în special pe fotografii, fapt pe deplin explicabil prin modul incorect în care M. G. a intrat în posesia materialului, cel puțin al celui aflat în patrimoniul Institutului de arheologie din București și în parte al celui de la Muzeul de istorie al R. S. România, inclusiv cel din Expoziția Omagială[1]. Dar chiar pentru piese ca cele aflate în expoziția Muzeului de arheologie din Constanța, autorul nu și-a dat osteneala să le cerceteze „pe viu".

Analiza cărții o vom continua pe studiul portretelor aparținînd colecțiilor bucureștene și celor din Muzeul de arheologie din Constanța, piese pe care le cunoaștem și asupra cărora ne putem pronunța (numerele care indică piesa ca și identificarea sub care apare ca aparține lui M. G.):

Portrete imperiale

Nr. 3. „*Lucius Antonius*". Este vorba de un fals în maniera portretelor republicane tîrzii, trădat de construcția neorganică a capului, de părul voluminos în șuvițe suprapuse, de patetismul figurii.

Nr. 4. „*Domitia Longina*", soția lui Domitian. În starea de conservare a piesei nu se poate spune decît că ea poate fi datată după coafura flavică, de tip Iulia. Proporțiile figurii, largi și masive, linia inabilă de atac a părului, trecerea dură de la bărbie la gît ne fac să credem că piesa a fost executată de un meșter dintr-una din cetățile din Moesia Inferior și nicidecum achiziționată din străinătate așa cum crede M. G.

Nr. 7. „*Traian*". M. G. își construiește identificarea pe două documente iconografice neacceptate de specialiști: o statuie de bronz de la Xanten și un medalion de bronz de la Ankara. Identificările cu Traian au fost respinse de W. H. Gross, Jale Inan și Elisabeth Alföldy Rosenbaum. M. G. adaugă acestor două portrete cel de la București formînd o grupă iconografică deosebită. Cît privește datarea tîrzie traianee sau timpurie hadrianică nu mi se pare că ar putea exista îndoieli.

Nr. 8. „*Hadrian*". Autorul ne spune că „este bănuit a fi un fals". Bănuit de cine? Nu înțelegem nici ce poziție adoptă autorul: „puțin probabil deoarece capul era parte integrantă (detașabilă) a unei statui (sau tocmai de aceea?)". Ceea ce deosebește acest portret de seria hadrianee și îl face neîncadrabil in grupele lui Max Wegner este redarea frunții cu bose frontale accentuate, sprîncenele încruntate, dînd figurii o expresie străină meditației melancolice a eruditului împărat. Se poate cita totuși, ca analogie, portretul dintr-o colecție privată elvețiană, publicat în catalogul de expoziție coordonat de Hans Juckers și Dietrich Willers, *Gesichter. Griechische und römische Bildnisse aus Schweizer Besitz*, Berna, 1982, nr. 50, p. 125. Nu putem in nici un fel admira aventura lui M. G. de-a identifica și încadra stilistic portretul descoperit la Vadu și aflat la Muzeul din Constanța pe baza unei fotografii publicate în Magazinul istoric, în care nu se vede nimic mai mult decît conturul general al piesei.

Nr. 9. „*Antoninus Pius*". Asupra autenticității acestei piese se nasc îndoieli exprimate atît de Gabriella Bordenache, cît și de Helga v. Heintze și H. Jucker, cu prilejul unor vizite la București. În cel mai bun caz se pot presupune intervenții tîrzii asupra piesei.

Nr. 11. „*Marcus Aurelius*", fals de secolul XVII—XVIII, după cum o indică tehnica redării părului (șanțul central al buclelor redat printr-o linie punctată), necunoscută în antichitate și frecventă la falsurile din această perioadă (informație oferită de Helga v. Heintze).

Nr. 13. „*Faustina cea Tînără*". Portretul a fost publicat deja de Gabriella Bordenache, datat și interpretat stilistic. M. G. preia de la predecesoarea sa identificarea și datarea fără a indica acest lucru.

Nr. 27. „*Gordian I?*" Împărat pentru 22 de zile, acesta aproape nu are iconografie. Bianca Maria Felleti Maj observa că portretele lui Gordian I, Gordian II și Balbinus sînt foarte apropiate stilistic.

Nr. 32. „*Carinus?*" M. G. declară că stabilește o „analogie perfectă" cu un portret de la Muzeul Conservatorilor din Roma. Cum se pot stabili analogii perfecte cu un portret atît de mutilat ca cel de la Durostorum, la care lipsesc nasul, bărbia, iar ochii sînt foarte avariați? Portretul a fost socotit de prima lui editoare ca aparținînd lui Caracalla (Z. Covacef, Pontica, 12, 1979), identificare care nu poate fi nici ea acceptată. Optăm pentru o dată puțin înaintea lui 270 e.n. Ca și în celelalte cazuri, observațiile directe ale lui M. G. asupra piesei lipsesc, căci altfel ar fi observat

existența suportului de ceafă și l-ar fi semnalat, chiar dacă, așa cum se vede din alt loc (p. 224), nu îi cunoaște semnificația. Suportul de ceafă este dovada provenienței piesei dintr-un atelier micro-asiatic (vezi întreaga discuție asupra problemei la Jale Inan și Elisabeth Alföldy Rosenbaum, *Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Turkei, neue Funde*, Mainz am Rhein, 1979, p. 3). Această atribuire i-ar fi evitat lui M. G. observația „gura pare a fi de factură greacă (adevărat leitmotiv al observațiilor stilistice ale lui M. G.), indiciu că piesa aparține mediului sculptural balcanic de tradiție elenică" (p. 167). Pe de altă parte gaura din creștetul capului nu reprezintă un indiciu de datare așa cum pare să creadă autorul (p. 209, nota 306).

Nr. 34. *„Diocletian"*. Identificarea cu Diocletian este cu totul nesigură în condițiile păstrării atît de proaste a piesei. După părerea noastră portretul pare să dateze din perioada tetrarhiei și să aparțină școlii grecești attice, și nu celei italice, așa cum crede autorul, dacă am descifrat bine confuzul pasaj de la p. 176. Analogia cea mai apropiată mi se pare portretul de la Atena din Muzeul Național, H. P. L'Orange, *Studien zur Geschichte des Spätantiken Porträts*. Roma, 1965, p. 39, nr. 4, cat. 56, fig. 103, 104.

Nr. 35. *„Constantius Chlorus?"* M. G. dă un număr greșit de inventar care trebuie corectat în L 632. Toate analogiile la care s-a oprit M. G. sînt greșite și nu au aceleași caracteristici cu portretul de la Durostorum. E dificil de dat un nume acestui portret, care și-a pierdut elementele fizionomice esențiale: nasul, gura, bărbia. Pe de altă parte trebuie să fim conștienți că portretele din epoca tetrarhiei aparțin unor curente artistice diferite care au circulat în diverse provincii ale imperiului. Din nou nu ne putem opri a cita savuroasa sintagmă „imperialul fiu al reprezentatului" (p. 179). Privirea înălțată nu indică neapărat apartenența la o statuie imperială. Este o formă de idealizare care apare frecvent și în portretele funerare.

Portretele private

Nu cunoaștem vreo provincie romană numită *Dacia Pontica* și nu vedem nici un motiv pentru care spațiului dintre Dunăre și mare, locuit de geți, i se spune consecvent, in lucrarea de care ne ocupăm, astfel. Acest nume nu a existat nicicînd, este creat artificial de autor și nu corespunde nici unui fel de adevăr istoric.

Nr. 39. M. G. se înșală asupra sexului. Este un portret feminim și nu masculin. Datarea în a doua jumătate a secolului I i.e.n., pe baza unei analogii cu un portret de la Cracovia, al cărui realism dur și forme uscate nu au nimic comun cu obrazul rotund, gura cărnoasă și bărbia plină, feminină, a portretului nostru, este improbabilă. Ar părea mai degrabă, din puținele indicii pe care le oferă, să aparțină epocii antoniniene.

Nr. 44. Acest portret feminin se caracterizează printr-o interesantă pieptănătură asupra căreia M. G. nu găsește nimic de spus. El îl datează în epoca traianee, fără să ofere nici un fel de argument. Singura observație, adevărată obsesie a autorului, este că are o „gură greacă", ceea ce ar dovedi „iradierea artistică". Nu „gura greacă", ci sobrietatea și lipsa de efecte coloristice ne îndreaptă către un atelier aflat intr-o regiune de tradiție greacă. Cit privește datarea acestui portret ne rezervăm dreptul de-a reveni într-un studiu ulterior.

Nr. 62. Portretul a fost datat de Gabriella Bordenache între 180—190 e.n. M. G. ne informează succint că are „temeiuri să coboare sensibil această datare". Pentru a schimba datarea unui portret trebuie respinsă vechea datare cu argumente temeinice și apoi construită printr-o analiză amănunțită noua atribuire cronologică. Cioburile unui cristal spart nu se adună cu lopata, ci cu penseta. Cit privește temeiurile nemărturisite ale autorului, nu le cunoaștem. Analogia cu capul de la Efes la care se trimite în notă nu se susține cu nici un chip, existind slabe asemănări, cu totul superficiale.

Nr. 68. Aici își are din nou locul observația, pe care am mai făcut-o deja, că M. G. nu cunoaște discuția în jurul suportului de ceafă.

Nr. 72. Din nou o analogie fantezistă oferită de M. G. pentru această piesă pe care o datează în consecință în perioada Severilor. Personajul poartă coafura Erennici Etruscilla, iar stilistic ne amintește de portretele antice tîrzii. Piesa, credem noi, trebuie datată în jur de 250—260 e.n.

Nr. 73. Un portret mic pe care M. G. îl datează în epoca Severilor după pieptănătură. Cităm fraza: „Apartenența la epoca Severilor și nu la portretistica de la mijlocul veacului cînd moda cozii mediane în creastă este moda vremii, se bizuie pe particularitatea masei capilare ce acoperă urechile și nu le ocolește ca pieptănătura ulterioară la care mă refeream". Las la o parte observațiile asupra acestui stil bolovănos și bombastic, care duce la confuzii. Înțelegem că alternativa lui M. G. este mijlocul veacului al III-lea. Pieptănătura cu cocul ridicat a existat în vremea Antoninilor, tipul Sabina sau Faustina Major, care nu are nimic comun cu portretul analizat. Apoi în vremea Severilor cocul este așezat pe ceafă și urcă pe creștet la împărătesele de la mijlocul secolului al III-lea, Tranquilina, Otacilia, Etruscilla, Salonina și Cornelia Supera. Părul în *Melonenfrisur* cade drept, lăsind urechile descoperite și se adună apoi într-un coc împletit în trese, adus în creștetul capului. Aceeași modă reapare mai tîrziu, la Ulpia Severina, soția lui Aurelian (270—275). Cocul se lungește ajungînd pînă deasupra frunții. Același coc îl găsim la Magnia Urbica,

soția lui Carinus (283—285). În secolul al III-lea este însoțit întotdeauna de *Melonenfrisur*, ceea ce lipsește în portretul luat în discuție, și există dealtfel la portretul de la Efes, oferit ca analogie de către M. G. Pe de altă parte, la portretul nostru cocul ajunge pînă la frunte. Pieptănătura acestei tinere fete este de tip iulio-claudic și datează portretul în secolul I e.n. Acest portret a cărui pieptănătură este ușor de datat are însă alte caracteristici interesante pe care M. G., dacă ar fi lucrat pe piesă, le-ar fi observat și care meritau într-adevăr a fi discutate. Vom reveni într-un viitor studiu.

Nr. 74. Portretul este datat de M. G. în epoca Severilor, fără să menționeze undeva că datarea a fost stabilită de către prima lui editoare, al cărei nume dealtfel îl citează trunchiat. Nu este prima oară, după cum am văzut, că autorul folosește un sistem de citare incorect și, vom vedea, nici ultima. Acest portret împreună cu alte două îi prilejuiesc lui M. G. considerații asupra cărora merită să ne oprim. Ele dovedesc „larga difuziune provincială europeană a unui anumit tip, acela reprezentat de fața plină, cu pielea întinsă, gura cărnoasă, ochii mari și ușor melancolici" (p. 226). Niciodată în literatura de specialitate (termen pe care M.G. il abhoră, vezi p. 5), așa ceva nu a fost desemnat drept un „tip". Trebuie spus, pentru lămurirea cititorilor, și credem și a lui M. G., că știința portretisticii romane a ajuns la o finețe a tehnicii de analiză care rivalizează cu analiza ceramicei grecești. Dar continuăm citarea: „Dacă în zona amintită putem vorbi de o *iradiere artistică* (ipostaziată în diverse grade de realizare tehnică) pentru restul Europei se întrevede o *iradiere tipologică* a unui prototip italic din care va fi derivat varianta greacă difuzată în estul lumii romane" (p. 22[illegible]). Ne recunoaștem neputința în fața acestei culmi a cugetării autorului.

Nr. 87. Statuia întreagă a unei tinere fete, care însă în fotografia oferită de M. G. apare fragmentară. Printre cei citați ca autori ale unor mențiuni anterioare a statuii lipsește din nou Gabriella Bordenache, care totuși a încadrat-o tipologic, ca aparținînd tradiției iulio-claudice.

Nr. 91. Faimosul „cetățean din Tomis" a beneficiat de două studii competente. Primul dintre ele, datorat lui H. P. L'Orange, datează statuia în jurul lui 270 e.n. Al doilea, aparținînd Gabriellei Bordenache, ajunge la o datare în jurul lui 240 e.n. Ce face M. G.? După ce menționează datarea Gabriellei Bordenache urmează o polemică cu predecesoarea sa, conchizînd, după nenumărate meandre: „există toate îndreptățirile să-l transferăm către anii 240. . .". Dar nu aceasta era data propusă de Gabriella Bordenache?

Încheiem aici această preascurtă analiză cu concluzia plină de regret că această lucrare nu reprezintă așteptatul catalog de portrete antice aflate pe teritoriul României.

Maria Alexandrescu Vianu

[1] Piesele inedite din colecția Institutului de arheologie au fost fotografiate și publicate fără autorizația conducerii Institutului.

ALOJZ HABOVSTIAK, *Stredoveká dedina na Slovensku* (Satul medieval în Slovacia), Bratislava, 1985, 386 p. (Museum Nationale Slovacum — Institutum Archaeologicum, *Fontes*, VII)

La trei decenii după ce investigarea arheologică a satului medieval a devenit o preocupare importantă și susținută a cercetării istorice slovace, fapt ce permite o paralelă semnificativă cu situația din cercetarea arheologică românească, principalele rezultate ale acestui efort văd lumina tiparului în forma unui volum ce are atît caracter de sinteză cît și valoarea unei monografii.

Limitele cronologice pe care le-a adoptat autorul — reputat specialist în domeniul arheologiei medievale și semnatar a unui mare număr de studii privind acest domeniu— sînt cele ale începutului secolului al X-lea, epoca dispariției marelui principat al Moraviei ca urmare a instalării triburilor maghiare la Dunărea Mijlocie și primul sfert al secolului al XVI-lea, momentul prăbușirii regatului medieval maghiar sub presiunea otomană. Sint limite oarecum arbitrare, determinate pentru teritoriul Slovaciei de evenimente ale istoriei politice ce pot fi considerate și drept externe, dar care își găsesc totuși anumite justificări în cercetarea medievistică din Bazinul Carpatic, mai ales atunci cînd arheologia se străduiește să-și coroboreze rezultatele cu informațiile scrise. Aceleași limite cronologice, chiar dacă între margini mai elastice, pot fi luate în considerare și pentru cercetarea arheologică a satului medieval românesc, nu numai în teritoriile intracarpatice ci și în cele situate la sud și est de Carpați. Dar pentru evoluția satului medieval din Transilvania, situațiile ce pot fi surprinse sub acest aspect în Slovacia atestă asemănări frapante și în aceasta constă principalul interes al volumului pentru cercetarea de specialitate din țara noastră.

Alojz Habovstiak și-a împărțit cartea în zece capitole care acoperă integral problematica cercetării arheologice a satului medieval. Într-o formă mai concentrată, primele șase

Acta Musei Porolissensis, 9, Zalău, 1985, 830 p.

Binecunoscută de pe acum în rîndul specialiştilor, prin valoarea ştiinţifică şi documentară, ca şi prin varietatea studiilor şi notelor publicate, revista Acta Musei Porolissensis reuşeşte, odată cu apariţia volumului 9, să evidenţieze din nou utilitatea şi calităţile sale de principală publicaţie de arheologie şi istorie. Comitetul de redacţie a reuşit şi de data aceasta să alcătuiească un sumar impresionant, nu numai prin marele număr de articole, ci şi prin diversitatea şi importanţa lor documentar-istorică.

Prezentul volum îşi deschide paginile cu un cuvînt înainte, urmat de trei articole de istorie contemporană, dedicate, pe rînd, contribuţiei României la victoria asupra fascismului (I. Ardeleanu), rolului pe care l-a avut Partidul Comunist Român în organizarea şi conducerea luptei antifasciste a poporului român între 1933—1934 (M. Muşat) şi consecinţele pe care le-a avut, pentru dreptul României, actul revoluţionar de la 23 August 1944 (D. Firoiu).

Una din principalele rubrici ale publicaţiei este rezervată, ca şi în numerele precedente, studiilor de istorie veche şi arheologie. Primele trei studii tratează despre unele probleme ale epocii neolitice timpurii şi despre unelte de piatră descoperite în judeţul Sălaj (Gh. Lazarovici şi Zoia Kalmar). Interesante se dovedesc analizele făcute de Eug. Stoicovici, atît pentru determinarea speciilor de minerale şi roci, cît şi a surselor de alimentare cu materie primă, determinare realizată pe baza examinării unui umăr de 157 piese neolitice (p. 105—110).

Studierea tezaurului de la Visuia (jud. Bistriţa Năsăud), alcătuit din 797 monede de argint romane imperiale din sec. I—III, a dat posibilitatea lui E. Chirilă şi N. Gudea să aducă noi şi interesante contribuţii la o mai bună cunoaştere a procesului de circulaţie monetară în Dacia Porolissensis (p. 111—136). Menţionăm că tezaurul pare să fi fost îngropat în anul 247 şi autorii pun sub semnul întrebării eventualitatea ascunderii lui în timpul incursiunii carpice din această vreme.

Următoarele trei studii ale aceleiaşi rubrici se ocupă cu aspecte ale istoriei şi civilizaţiei Daciei romane, cu accentul principal pus pe Dacia Porolissensis. După o notă a mult regretatului epigrafist şi istoric I. I. Russu cu privire la armata Daciei Porolissensis (p. 127—141), urmează un amplu studiu semnat de N. Gudea, dedicat istoriei militare a aceleiaşi provincii (p. 143—218). Reţin aici atenţia numeroasele date şi informaţii cu privire la linia de fortificaţii din partea de NV a limesului, între castrele Bologa şi Tihău. În continuare I. Stanciu (p. 219—246) ne prezintă unele consideraţii asupra clădirii comandamentului *(principia)* castrelor auxiliare din Dacia.

Rubrica de istorie veche şi arheologie se încheie cu un scurt raport al lui Al. Matei (p. 247—258), cu privire la cuptorul de ceramică din aşezarea dacilor liberi de la Panic (jud. Sălaj). Ceea ce merită să subliniem aici este constatarea pe care o face autorul că dacii liberi din această zonă lucrau în sec. I—III e.n. vase de lut cenuşii ştampilate, similare cu cele descoperite în centrul urban şi militar de la Porolissum.

A doua mare rubrică a revistei cuprinde studii, note şi materiale de *istorie medie* a României (p. 261—399). Printre temele tratate figurează: „Repertoriul localităţilor din Sălaj" (Elena Muscă); date despre Cetatea de piatră de la Chioar (V. Hossu); „Realităţi medievale româneşti, sălăjene din sec. XIII—XVI" (I. A. Pop); tezaurele monetare medievale şi moderne de la Bobota şi Zalău, jud. Sălaj, (E. Chirilă, R. Ardevan, V. Lucăcel şi Eva Lako); „Sistemul fiscal al comitatului Crasna în prima jumătate a sec. XVIII" (R. Wolf); Conscripţia satelor din comitatul Crasna din 1720—1722" (Géza Kovàch); „Obligaţiile iobăgeşti din fostul domeniu al cetăţii Cehu Silvaniei în timpul răscoalei lui Horea" (E. Wagner) şi „Asociaţiile de stradă din oraşul Zalău sec. XVII—XIX (Éva Lakó şi E. Wagner).

Cea de-a treia parte a fost rezervată studiilor de *istorie modernă* (p. 403—438). Cele trei articole care alcătuiesc această rubrică, mult mai redusă decît cele precedente, se ocupă de institute, societăţi şi asociaţii economico-politice din NV României, 1849—1918 (V. Achim), de cauza memorandistă (M. Milin) şi mişcarea naţională a românilor din Sălaj între anii 1895—1905 (S. Mîndruţ).

Istoriei contemporane i-a fost dedicată cea de-a patra rubrică a revistei. Cele cinci studii publicate în această parte (p. 441—587) se ocupă de: evenimentele din Transilvania de după Adunarea Naţională de la Blaj, rezistenţa antihortistă în NV României, unele documente inedite cu privire la dictatul de la Viena, războiul antihitlerist şi reforma agrară din 1945 în jud. Sălaj.

Rubrica următoare, cea de-a cincea în ordine, cuprinde preocupări de carte veche, muzeografie, istoria culturii şi personalităţi sălăjene, iar cea de-a şasea cuprinde cîteva articole de etnografie, onomastică şi demografie istorică (p. 733—779). Din rîndul acestora am reţine cele două studii privind importanţa cercetărilor de topo- şi antroponimie în cunoaşterea istoriei. Ultima parte a revistei se ocupă de istoria artei (785—848), căreia ii sînt dedicate trei contribuţii, toate referitoare la judeţul Sălaj. În finalul aceleiaşi rubrici se întîlneşte şi raportul de activitate pe 1984 a Muzeului de istorie şi artă din Zalău (p. 819—823).

Chiar și numai pe baza acestei sumare prezentări a volumului 9 al revistei Acta Musei Porolissensis ne putem face o imagine asupra valorii sale științifice și documentare și contribuției prețioase pe care conținutul acestuia o aduce la o mai completă și reală cunoaștere a istoriei României, în general, și a istoriei județului Sălaj, în special, din cele mai vechi timpuri și pînă astăzi. Același cuprins al volumului în discuție reflectă în mod fidel rezultatele științifice pe care le-a obținut în munca de cercetare istorică, muzeografică și etnografică harnicul colectiv al muzeului sălăjan. Pentru această nouă și frumoasă realizare merite deosebite revin atît comitetului de redacție, cît și autorilor de studii, de la care așteptăm în continuare cel de-al zecelea volum, care va fi, sîntem convinși, la fel de valoros.

C. Preda

ABREVIERI

ACMIT	Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, secția pentru Transilvania, Cluj.
ActaArchHung	Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AIIACN	Anuarul Institutului de Istorie și arheologie, Cluj-Napoca.
AJA	American Journal of Archaeology, New York.
ArchÉrt	Archaeologiai Értesitö, Budapesta.
ArchHung	Archaeologia Hungarica, Budapesta.
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Komision, Frankfurt am Main.
BMI	Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, București.
BZ	Bizantinische Zeitschrift, München.
Dacia, N.S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
DID	*Din istoria Dobrogei*, București.
HTRTÉ	A Hunyadmegyei történelmi és Régészeti Tarrulat Értesitöje. Deva.
IDR	*Inscripțiile Daciei romane*, București.
JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum évkönyve, Pecs.
Materiale	Materiale și cercetări arheologice. București.
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapesta.
RESEE	Revue des études sud-est européennes, București.
RevMuz	Revista muzeelor, București.
RevMuzMon	vezi RMM—MIA
RMM-MIA	Revista muzeelor și monumentelor — monumente istorice și de artă, București.
RRHA	Revue roumaine d'histoire de l'art, București.
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
SCN	Studii și cercetări de numismatică, București.
SlovArch	Slovenská Arheologia, Nitra.
SMMIM	Studii și materiale de muzeografie și istorie militară, București.
StZvestiAUSAV	Studijné Zvesti Archeologického Ustavu S.A.V. Nitra.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTA PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA
THRACO-DACICA

La publication „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie" parait 4 fois par an. Prix d'un abonnement annuel 54 $.
Toute commande de l'étranger sera adressée à ROMPRESFILATELIA, sector import—export Presă, P. O. Box 12—201, telex 10 376 București, Calea Griviței 64—66.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

79 717 Calea Victoriei 125, București, telefon 50 76 80

LUCRĂRI PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

EMILIA DORUŢIU BOILĂ, **Inscripţiile din Scythia Minor**, V, 1980, 351 p., 35 lei.

C. PREDA, Callatis, **Necropola romano-bizantină**, 1980, 225 p., 36 lei.

MARIN CĂRCIUMARU, **Mediul geografic în pleistocenul superior şi culturile paleolitice din România**, 1980, 268 p., 29 lei.

I. I. RUSSU, **Inscripţiile Daciei romane**, III/2, 1980, 484 p., 34 lei.

V. MIHAILESCU BÎRLIBA, **La monnaie romaine chez les Daces orientaux**, 1980, 312 p., 19,50 lei.

I. I. RUSSU, **Daco-geţii în Imperiul roman**, 1980, 116 p., 8, 75 lei.

D. BERCIU, **Buridava dacică**, 1981, 289 p., 34 lei.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Histria**, VI, 1982, 236 p., 38 lei.

MIRCEA D. MATEI, EMIL I. EMANDI, **Habitatul medieval rural din Valea Moldovei şi din bazinul Şomuzului Mare**, 1982, 195 p., 27 lei.

Fontes historiae Daco-Romanae, IV. Scriitori şi acte bizantine, secolele IV–XV, 1983, 584 p., 43 lei.

D. M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor**, I, 1984, 544, p., 71 lei.

Studii şi cercetări de numismatică, VIII, 1984, 161 p., 21 lei.

MIHAI SÂMPETRU, **Tropaeum Traiani, II, Monumentele romane**, 1984, 198 p., 26 lei.

I. T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni**, 1984, 184 p., 29 lei.

DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romană la est de Carpaţi în secolele V–VII e.n. Aşezarea de la Botoşana–Suceava**, 1984, 132 p., 14 lei.

GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia**, 1984, 188 p., 25 lei.

N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200–1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti**, 1984, 170 p., 19,50 lei.

Arheologia Moldovei, X, 1984, 136 p., 22,50 lei.

RM–ISSN 0039–4009

SCIVA, tomul 37, nr. 3, Bucureşti, iulie–septembrie, 1986, p. 193–282

I.P. Informaţia c. 2368

Lei 35